

С(ТҮБ)
549

ISSN 0235.0688.

УЛУТХЕМ

2

1995

Тыва
чогаалчыларының
сеткүүлү

УЛУГ-ХЕМ

ТЫВАНЫҢ

ЧОГААЛЧЫЛАР

ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 50 ЧЫЛ ОЮ

К. Кудажы. «Хрущев» уруу. Балкыты база
чүгеннээр.

Михаил Мендуме. Маадыр танкист Бухтуев.
Борис Лама. Робно облазын хосташканывыс.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР,
ЧЕЧЕН ЧҮҮЛДЕР

Сүрүң-оол. Каткы кезээзи. Карак шили.
Уруу хей Мелдер-оол. Хуям-хаям.
А. Даржаа. Көс-Шилги.
М. Кенин-Допсан. Барыкаан Донгак.

ШҮДҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Өлчей-оол, С. Молдурга,
К. Черлиг-оол, Ч. Кара-Күске,
О. Бегзикей, Н. Куулар,
Ю. Кюнзегеш, С. Майнак, Б. Куулар,
В. Чюдюк, С. Комбу, Л. Санчай,
З. Донгак, М. Ооржак, Н. Эргине.

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САҢЫ

Ч. Чүлдүм. Чогаал, сүзүтүлгөн чогаал.
З. Самдан. «...Көөкүд Тываан аарыл-керең
чүрээ-дир мен».

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

1995
март—
апрель

КЫЗЫЛ

«УЛУГ-ХЕМ»
СЕТКҮҮЛДҮҢ
РЕДАКЦИЯЗЫ

Ч. Ч. Куулар,
кол редактор

Редакция
чөвүдөли:

К. К. Кудажы,
тоожулал болгаш публицистика
килдизиниң редактору

Е. В. Антуфьев
А. А. Даржай
М. М. Дуюнгар
Ч. Ч. Куулар,
З. Б. Самдан
А. У. Күжүгет
А. Х.-О. Ховалыг

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болгаш
литература критиказының
редактору

М. Ч. Чооду,
чурук каасталга
редактору

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялаvas,
дедир эгитпес.
Авторларның бодаалы
редакцияның туружу-биле
дүгжүрү албан эвес

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан

СЕТКҮҮЛДҮНҮН ДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа, Пар-
лалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тываның Чогаалчылар эвилели.

Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсекте-
риниң талазы-биле хоойлужудулгаларын сагыырын хынаар база бүрүт-
кээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн.
Бүрүткеткен дугаары — Т-00028.

У 4702580600—16 без обьяв.
133/01/—95

47.2.58.6
ББК 84—4—5Тув.

КЫЗЫЛ-ЭНИК Кудажы

«ХРУЩЕВ» УРУУ

Хемчик чонунуң оюн-баштаа аайлыг эвес, Дулаан-Кара чурттуг Ооржак Семис-оол ирейни улус «Хрущев» деп шолалаар турган. Никита Сергеевич база дивес, шуут-ла ынчаар адаар, чамдыктары кысказы-биле мырыңай-ла «Хрущ» дээр. Хемчикке чүгле чаңгыс ол эвес, Чан Кайшилер, Самдар-Кожайлар база чурттап чорааннар.

Кижилерге мындыг сураглыг ат-шолалар анаа-ла чыпшына бербес, аңаа кандыг-бир үндезин, чылдак ыяап-ла турар. Ооржак Семис-оолдуң ындыг «алдар» чедип алганында, чөптүг чылдагаан бар. Ол үе-дүптен бээр кызымак, кежээ, ажыл-ишчи болгаш, арага-дарыга сунду чок чораан. Ынчангаш хөй мал-маганныг, сөстүң ылап-ла дорт утказы-биле ирик бай. Өдек сыңмас өөр малды, алаак сыңмас ала-буга чылгыны азырап өстүрүп алыры арагачы кижиниң херээ эвес-тир. Ооржак ирей ийи-чаңгыс эзеңги дыңзыдышканда, мынча дээр турган: «Мал ажылы кылып турумда, мээң кара доңгам дээрге, ана Хрущевтуң тас бажы-биле дөмей-дир ийин». (Ол таптыг-ла Никита Сергеевичиниң хоорай, суурларда инектерни узуткап, көдээде мал-маганны нормалап кызырып турар үезинде кидин баяан турган). Оон-на ындыг шола Хемчик унунга дыргын апарган.

Мээң ам ооң дугайын номчукчуларга чугаалап бээр деп турарым кижини болза, Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык ортумак школазының башкызы, «Хрущев» Семис-оолдуң уруу Кундак Ооржаковна Дассык-тыр. База чүге

ыяап-ла Дассык апарганы ол? Ол дээрге Кундак Ооржаковнаның өөнүң ээзи Николай Санчаевичиниң фамилиязы-дыр. Ол ат база баштай шоладан укталып үнүп келген, шаанда чаа Тывага херээжен чоннуң «дассык» дээр чөвүлелдери тургустунуп турар үеде тывылган чүве-дир. Николай Санчаевичиниң угунда бир-ле херээжен кижии дассык даргалап турган. Ынчангаш мээң бо чүүлүмнүң маадырлары болза, Дассыктарныың өг-бүлезиниң ээлери Кундак Ооржаковна биле Николай Санчаевич олар чүве.

Ам баштай Кундак Ооржаковнаның дугайын каксы чугаалап көрейн: ол 1961 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскан, оон бээр ооң күш-ажыл дептеринде дың кара чаңгыс демдеглел бар — Кызыл-Мажалык ортумак школазының башкызы.

Мен бодум күш-ажылчы намдарымны (дайын үезинде колхозка ажылдап турганымны санавакка) ыраккы Тере-Хөлге башкының чымыжындан эгелээн мен. Ынчангаш бичии чаштарны кижизидер, өөредир ажыл-херектиң харыскалганын, харын мырыңай бергезин, амыр-дыш чогуун чүрээмни өттүр шылгап көргөн мен. Улус ажыл-агыйының еске адырларының ажылдакчылары мени өршээрлер боор, оларга ажыл хүнде сес шак болза, башкы кижиге ол сөстүң долу утказы биле чээрби дөрт шак үргүлчүлээр дизе, ында улуг-ла чазык чок. Башкының чымыжы сарыг хүннү бадыр үстүр эвес. Эртең ажыл эгелээн соонда, бир эвес школа ийи ээлчеглиг болза, азы кичээлдер шуушкак эвес-даа болза, үне-кире халып турар чай бар эвес, школадан хүнзедир баш уштур арга чок. Кичээлдер соонда хөй-ниити ажылы, ада-ие-биле харылзаа, бөлгүмнөр, ында-мында хурал-суглаа, бир эвес интернаттыг школа болза, ынаар база халыыр. Ылаңгыя көдээде башкы кижии чүгле уруг-дарыг өөредир эвес, ол — лектор, пропагандист, агитатор, сургакчы, оон кедерезе артист — ыраажы, дирижер, шиичи, хөгжүмчү, хөөмейжи... Кежээ пат-ла могоп-турупкан чанып кээрге, өг-бүлө ажылы, ажы-төл, хынаар кыдырааштар манаан чыдар. Дүне база стол артынга олуруптар сен. Ооң кадында үнгөн-кирген чонуң, ха-дуңмаң... Чүү дээр ийик, дээрбек иштинде дииң-не сен.

Мен дээрге, чүкүйне-ле ийи чыл башкылаан кижии-дир мен, а Кундак Ооржаковна — үжен беш чыл! Мынча узун хуусааның дургузунда ол та чеже-чеже бачым чымышка, кадыг бергелерге таварышпаан дээр!

Оон ыңай К. О. Дассык ыңча хөй чылдарда чүгле эге класстарга ажылдап келген. Бижик билбес чаштарны үжүкке

өөредир деп херектиң бергезин чүгле ында ажылдап турар башкылар билир боор. «Аът болуру кулунундан, кижини чажындан» деп чон чугаалажыр. Эртемниг-даа, улусчу-даа, өг-бүлө-даа педагогиказының бижиттинмээн бо хоойлузун башкылар боттандырып турарлар. Оларның аразында К. О. Дассык база бар. Ол ынча хөй чылдарда мырыңай чаш кижилерни бут кырынга тургузуп, ол ажылдың ёзулуг хыын тыва берген башкы мүн.

Кандыг-даа ажылды эгелеп аары берге дижир. Кижизидилге ажылы база ындыг. Орта кандыг-даа чазыг турбас ужурулуг. Хензиг чижек: балды сывын үрей чонупкаш, эде чазап ап болур; столду соора эптепкеш, катап кылып ап болур; машинаны чуура үстүрүпкеш, бок төгөр черже үндүр октаптып болур. Кижизидилге херээнге ындыг «хуулгаазын» турбас. Чаш кижилер дээрге, олар чежемейиниң-даа дорукпаан болза, херек чок апарганда, үндүр октаптар тудуг материалдары, артык кезектер эвес-тир. Мынчап кээрге, салгакчылар кижизидер херекке эң бедик чергениң мастерлери, бодунуң шилип алган ажылынга туюлунга чедир бердинген кижилер херек. Ындыг башкы база К. О. Дассык-тыр. Ол та чеже чаштарны өстүрүп кижизитпээн дээр! Ам ол чаштар улуг кижилер бооп, боттары ада-иелер апаргылаан, уруг-дарыын өөредири-биле хоочун башкызынга экеп турарлар. Бо дээрге, Кундак Ооржаковнаның чаагай үүлезин чүгле ооң өөреникчилериниң эвес, бүгү чоннуң хүлээп көрүп турарының демдээ болгаш бүзүрели-дир.

Хүндүлүг башкы К. О. Дассык-биле хөй эвес катап ужурашкаш, ооң дылының байлаан, сөзүнүң чеченин магадаан мен. Ыяап-ла үлегерлеп, деңнеп, каракка көстү бээр кылдыр солун чугаалаар. Тыва дылдың ёзулуг-ла алдын хааржаа. Канчап чогаалчы болбаан башкы боор деп бодал кижиниң сагыжыңга бо-ла кирер. Кундак Ооржаковнаның солун чугааларын дыңнааш, оон каш-даа расказтарның темаларын, сюжеттерин илип алыр аргалыг болган мен.

Оон ыңай Кундак Ооржаковна авыралдыг ава, энерелдиг эне кижини. Ооң уруглары өскөш, боттары өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апаргылаан. Ритазы биле Белек-оглу Новосибирскиге сургуул дооскулаан, кызы — эмнелге, оглу харылзаа шугумунда ажылдап турарлар. Бичии оглу Салим ам-даа школачы. Дассыктарның өг-бүлөзи уруг-дарыын кижизидерде, чүгле улусчу эвес, харын өг-бүлө педагогиказын база билдилиг ажыглап турар деп билир мен. Оларның бажыңындан найыралдыг оюн-баштак, каткы-хөглүг чугаа-соот кезээде ыравас.

Бичии Салим улгады бергеш, Салим Николаевич апаар болгай, ынчалза-даа ону өг-бүлөгө Тываның улустун чогаалчызы С. С. Сүрүң-оолду өттүндүр Салим Сазыгович деп баштактамыш адаарлар чорду. Уттундура берген-дир, улуг орус педагог Ушинский чугаалаан чоор бе, «хөглетпишаан өөредир» деп номнал бо эвес ыйнаан.

Ам мындыг чүүлдү чугаалапсымза, номчукчулар элдепсине бербестер боор. Чүгө дээрге үениң байдалы, негелдези ынчап барган болгай. К. О. Дассык башкыдан аңгыда, авадан аңгыда, кырган-авадан аңгыда, ол фермер (!) кижиге. Ийе-ийе, шынап харын фермер. Ол өөнүң ээзи Николай Санчаевич-биле он-он инекти, чүс-чүс шээр малды өдээнде өстүрүп турар. Коданы хоорайда эвес, Кызыл-Мажалыктың кавызында чай-лагларда, күзеглерде, чазагларда, кыштагларда. Школа тарай бээрге, Кундак Ооржаковна чайын малын эдерип, тайгаларже үнө бээр. Өөредилге үезинде бүдүн, чартык улуг-хүннерде база дыштанылгалар болу бээрге, хоочун башкы кыштаанда аалынга баар. Салим «Сазыгович» база авазындан чыда калбас. А Николай Санчаевич шаг үргүлчү малы-биле.

Малдың багы бар эвес. Кундак Ооржаковна «тос-ла чүзүнүңге» ынакшылын ада-иезинден дөзөп алган. Эгезинде чугаалаан мен, «Хрущев» деп шолалыг адазы Ооржак Семис-оол ирей кады-кырааны-биле колхоз-совхозунга кезээде мал кадарып берип келген. Кажан олар пенсиялай бергеш, хуу малын өстүрүп эгелээннер. Семис-оолдар Хемчиктин сураглыг Самдар-Кожайындан барык дудак чок байлар чорааннар. Таптаашкын дижиживис шапты үеде черле ындыг турган ийик чоп, бичии-ле дача туткан, мал өстүрген, акша алган кижилерни хуу өнчүзүрек, эргиниң артынчыларындан халбактанган, «узуң» рубль сүрген деп буруудадып-ла эгелээр, оон ындыг ажил-ишчи, карак кызыл, көжээ кижилерни өөнделетпес, оон-моон үндүр-киир сывыртап, теве дузун тос долгандырып туруп бээр. Ол хирезинде эрге-чагырга туткан дүжүметтер ниитилелдин чон тургузуп каан бүгү кежиктерин боттарының эдээн долдур, эктин ажыр сыяптап алгаш, кырыгыже чыргап келир. Өскелерни хуу акша-хөреңги сүрбөңер деп аксы-биле көскеп ора-ла, боттары холу-буду-биле эң улуг акша-шалыңны бөле-хаара эжип ап, тулган бажың-балгатты — «дворяннар уяларын», машина-чепсектерни — «чиик-караларны», чазак чайлагларын, тускай коржаа-садыгларны, эмнелге-курорттарны ээлеп, бир эвес «коммунизм» деп ындыг хуулгаазын дываажан ораны бар чүве болза, ону чүгле боттарынга тургузуп алган турдулар. Олар — делегаттар, депутаттар. Олар — сайыттар, даргалар. Олар — мөңгө эргетен-

нер. Бурганнай бээрге безин оларның мөчү-сөөктерин анаа кижилерден аңгы, онза черлерге орнукшудар. Коммунистиг идеологияның ыңдыг чываа Ооржак Семис-оол ирейни база оюп эртпээн. Бир катап шала күскээр машиналыг даргалар шапкылажып келгештерниң, ону кончуп эгелээннер: «Хей мал чажырып, бузуруп тудуп, феодалзып турар-дыр сен, ашак, ооңну доктаадып каан норма-чижекке чедир кызырар бис. Өлүрүп-чидирип, өскээр чарыгдап болбас, чүгле күрүнеге дужаар сен, ашак!» Ирей тургаш: «Мээң кара хинчээм-не ол-дур, оолдарым, ажыг дерим төп тургаш, мал өстүрүп каан. Алыр болзуңарза, анаа ап алыңар, меңээ өскүс көпеектиң херээ-даа чок» дээш, коданын ээн каапкаш, Каа-Хемде уруун-че чоруй барган дижир. Ээзи чок арткан малды дарга-бошка-ларның канчаар меннип турганын кижиге билир арга чок.

Ол-дур ам, хол изин бут чандыр баспас дээри ышкаш, уйгу-чыдын чок, эрес-кежээ ада-иезиниң ажыл-херээн ажы-төлү салгап алган. Чоокка чедир-ле коммунистиг суртаал «бисте хурал-суглаа, арын-нүүр хостуг» деп, боску дунгуже алгырып турган. Бир эвес-ле ыңдыг «хосталга» турган чүве болза, чоннуң бодунуң бодамын илередир эргези чүгө чок турган чүвөл? Байыр-чыскаалдарга-даа, хурал-суглааларга-даа чүгле «коммун намны» (Токаның сөзү) алгаар, мактаар кылдыр албадап турдулар. Ындыг-ла арын-нүүр хостуг турган болза, араттар чүгө хуу мал азырап, машина-чепсек садып ап болбас турганын? «Арат» деп сөс тыва дылдан шуут уттундурган турду. Даргаларга бараалгаарда, ыяап-ла чаңгыс аай хеп — кара костюм, ак хөйлең кедер, галстук деп шокар мончар баглаар турдувус. Байырлалдарга албан-биле чыскаалыр, марштаар, хувискаалчы йөрээлдер алгыржыр, анаа сула кылаштажып, кумзаттап ырлап болбас. Арын-нүүрнүң хосталгазы ол бе? Ол дээрге, ёзулуг шериг коммунизм-дир, казармалыг, албадалдыг социализм-дир.

Ам Кундак Ооржаковнаның өөнүң ээзи Николай Санчаевичиниң дугайында каш сөс. Н. С. Дассык бүгү назынында садыг шугумунга ажылдап келген. Ооң эдилеп чораан бөдүүн эрге-дужаалдары-ла бо: садыгжы, склад эргелекчизи, дерги садыгжызы (автолавщик), чолаачы. Ам фермер.

Николай Санчаевич, өөнүң херээжен ээзи ышкаш, ёзулуг-ла күш-ажылдың кижизи. Малын боду кадарар, тараа-быдаазын, сиген-ширбиинин кызыл холу-биле кылыр. Кырызы шимчээрге, хырны тодар.

Н. С. Дассык ажыглаары-биле чер база алган, ында чиңге-тараа, кызыл-тас, арбай, суланы өстүрүп, сигенни кезип ап

турар. Тываларның национал аыш-чеми — эътти, сүттү, аар-жы-быштакты, далган-тарааны бүдүрүп, боттары ажыглап, артыкшылын күрүнеге, чонга садып, төрөл-дөргүлдөринге халас үлөп берип, буянның үүлени кылып орар. Ол аалда хаваннар, дагаалар база бар.

Мооң-биле кады Дассыктарның бүгү ажыл-херээ шупту кылаң, тас дээр болза, меге апаар. Бо башкы, садыгжы, фермер өг-бүлөдө шаптараазыңнар база бар. Оларның эң-не колу, эң-не айыылдыгы оор-сук, машина-чепсектиг, боо-моңгулуг «дээрбе» болур-дур. Каш чыл бурунгаар Дассыктарның он шаа инээн оорлар таваан карартыпкан, ол хевээр бажы-биле барган. Оон Дассыктар улуг ундаравааннар, холдары салдын-маан, харын улам чүткүлдүг, улам серемчилелдиг ажылдаар апарганнар.

Че харын, фермер ажыл ындыг-ла ыйнаан, чаа херектир, ам-даа огулуг үнелел, ылаптыг бадыткал ап четтикпээн. А Кундак Ооржаковнаның башкы ажылын кижжи катап-катап хүндүлевес арга чок. Анаа-ла бөдүүн, эге класстар башкызыдыр ийин, ындыг кижилер бисте муң-муң эвес-даа бол, чүс-чүс. Ону кым-даа эскербес, кым-даа кичээнгейге албас. Ол дег, эскет чок кижилерни Сталин үезинде «бичии ээрилгелерге» деңнеп турган. Херек кырында амыдырал ындыг «бичии ээрилгелерден» туттунуп турар болдур эвеспе.

Мээң чалыы шаамда эге класстар башкылары эң эвээш шалың ап турган чүве. Ам кандыг байдалдыг апарганын билбес-тир мен. Ынчан эге класстарга бодаарга, үстүкү класстарга ажылдаары ушчок чиик деп чүвени эът-ханым өттүр билген мен. Ындыг аар үүргени Кундак Ооржаковна ам үжен беш чылдарның дургузунда чүктеп келген. Ындыг эскет чок «бичии ээрилге» Тыва Республиканың азы Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкызының адынга хажык чок төлөптиг деп санаар мен. Чогуур дээди черлерге, республиканың өөредилге яамызынга хоочун башкы Кундак Ооржаковна Дассыкка ындыг атты тыпсыр дугайында мооң-биле дилегни кирип тур мен.

Башкы кижжи чүглө бодунуң өөреникчилериниң эвес, оларның ада-иелериниң, бүгү чоннуң башкызы болу бээр чораан. Ону база көргөн мен. Мээң өөреникчилерим ам кырган-авалар, кырган-ачалар апаргылаан, ол хирезинде олар мени ам-даа «өөредикчи» деп хүндүлээрлер. Чүге дээрге, ол шагда «башкы» деп сөс репрессияга таварышкан турган. Эрги Тывага ламаларны башкылар деп турган дээш, ол чараш сөстү хорааш, ынак баштыңчыларывыс «өөредикчи» деп кагылчак, дыл сынгы дег чаа термин тып эккелгеннер. Шынын-

да, орус дылга «овичилээрге», «овналаарга» тааржыр болганда, тыва дылга, чижээлээрге, башкы кижини башкы дээрге, малчын кижини малчын дээрге, эмчи кижини эмчи дээрге, эптиг-даа, ээлдек-даа ышкажыл.

«Чүс чыл чуртта, чүс чылда өөрөн» деп, орус улус чүгаалажыр ийик. Ынчангаш мен чүгле бодумнуң башкыларымны эвес, харын мени өөрөтпээн-даа башкыларны, оон туржук мээң уругларым ышкаш, амгы бичии-даа башкыларны башкыларым деп хүндүлөп чоруур мен. Оларның аразында хоочун башкы Кундак Ооржаковна Дассык база бар.

Кундак Ооржаковна Дассыктың бүгү ажыл-херектерин бирден бирээ чокка санап көрдүвүс. Моон кара чаңгыс чүвени кайгаар-дыр мен: он холдуг, он буттуг эвес, хамааты дайын үезинде «Максим» эвес, амгы шагда «Калашников» эвес, Кундак Ооржаковна мынча хөй ажыл-ишке канчап четтигип турар кижини боор? Чүү деп чүү дээр, «Хрущев» уруунуң кижизиг шынары-дыр ийин.

БАЛЫКТЫ БАЗА ЧҮГЕННЭЭР

1942 чыл. Фашистиг Германияның совет улуска дөгөп келген «чаңнык дайыны» буурап дүшсө-даа, улуг ССРЭ-ниң хөй националдыг чону кулданыгга дүжер бе, дүшпес бе, дириг чурттаар бе, чурттаас бе деп айтырыг ам-даа чиңге багның бажында халадайнып, чидиг бижектиң бизинде тендиңейнип турган. Тыва Арат Республика ышкаш, чижик күрүнелер туржук, бүдүн Европаның, харын бүгү делегейниң салым-хуузу ындыг болу берген. Ынчап кээрге, кижини төрөлгөтөн чүгле Совет Эвилелинче көрнүп алгаш турганын ам хөй чылдар эрткенде безин кым-даа маргыжып шыдавас.

Тываның араттың революстуг шерииниң (АРИШ-тын) штавынга эң шилиттинген 30 дайынчыны келдирткеш, чаңгыс аай дужаал дыңнаткан:

— Балык чүгеннээр!

Ажыы-биле чугаалаарга, олурган кижилер аазадып калганнар: «Аът эвес, балыкты канчап чүгеннээр чүвөл?» Кым-даа ак хар ашпаан. Шериг чуруму черле ындыг: дужаалды сайгарбас, ону чүгле күүседир, ам артында дайын үези-дир.

Балар шагдан артык дерзии
Фашист күшке удур,
Өлүмнүг улуг дайынче,
Өргүн чон, туруңар.

Чаагай болгаш өжээн кылык,
Чалгыг ышкаш, хайын!
Улустуң ыдык чаазы —
Улуг дайын чоруп тур!

Ада-чурттуң Улуг дайынының эге хүннеринден-не тывалар база боттарының өжээн-кылыын ыр-шоорга илередип кирипкеннер:

Барыын чүктүң фашист Герман
Бардамнааштын халдаан диди.
Маадыр чурту ССРЭ-ге
Бастыраының демдээ-дир оң.

Чылан ышкаш, хоран дылдыг
Чылбыганы — Гитлери,
Чаңнык ышкаш, Кызыл Шериг
Чыжырт кылдыр чылча шавар!

Балык чүгеннээр! Фронтуга дузалаар!

Шериг чажыды деп хоойлу бар, ону кымның-даа артаар эргези чок. Ол аразында командири старшина Сарыглар Бичен-оолга баштадып алгаш, дайынчы даалганы күүседиринге 30 шериг шыңгыы белеткенип турган. Балык чүгеннээр дээн хиреде, аъттар белеткеп турганнар. Оларны белеткээр чүү боор, шагда-ла чүгеннеп өөредип каан аъттар ышкажыл деп, чамдык кижилер кайгап-даа тургулаан. Чүгле боттарының аразында болбайн канчаар, өске кижилерден арга-сүмө айтырар эрге бар эвес. Шериг чажыды.

Кызылдың кырынга соок-чар өске чылдардан элдеп эрте астына берген. Кижилер бир-бир сактырга, ол Гитлер деп чылбыга кайда-чүде Тываже база соястап чедип келген ыш-каш. Үш каът ак бажыңга баштаткан чаңгыс каът ыяш хоорай ыжын кылчаң дээрже шөйүп алган, аш араатан дег, дүг-дүнүпкен **чыткан**.

Октябрьның төнчүзүндө үжен дайынчы орукче үнүпкен. АРШ аъттыг шериг болганда, чадаг эвес болбайн аан. Кижилер бүрүзүнүң четкен аъттары база бар, оларында күш-хүнезин, идик-хеп, майгыннар чүдүргөн. Кайнаар деп чүвени кым-даа билбес. База-ла шериг...

Үжен дайынчы старшина Бичен-оолдуң соонга шуужуп алгаш, Улуг-Хемни куду бадыпкан. Дайынчы дужаал өзугаар балык чүгеннээрлери ол. Каяа? Канчаар? База-ла шериг...

Ол үжен шеригниң аразында ортумак дурт-сынның, орлан-шоваа карактарлыг, эрес-кашпагай эр чораан. Ооң ат-шолазын анаа дайынчы Хертек Өпей дээр. Эктинде сарыг хынның ланчыы, быктында хөм хынның селеме азынган,

шуут-ла дижинге чедир чепсегленген. Дайын үезиниң кадыгы-шыңгыы негелдези ындыг — шериг кижии дайынчы боо-чепсээнден кезээде чарлып болбас, балык чүгеннээрде безин.

Үжен шериг старшина Бичен-оолдуң командылааны-биле үнүпкен деп, үстүндө чугаалаан бис. Ол кижии болза, ам Тимофей Күзечиевич Пичен-оол-дур, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну. Мооң-биле хоочун фронтучунуң амыдыралының база бир чаа арны ажыттынар. Оон ыңай оларның аразында удавас эки-турачы апаар база бир кижии бар болган — Моңгуш Моңгуш-оол. Ол чуртталгазының төнчүзүндө Чедерде «Тиилелге» совхозка ажылдап, тайбың күш-ажылга бараан бооп чораан. Бөгүн Өпей Чыргалович Хертек мындыг эштерин сактып орап: Бай-Тайгадан Доржу, Улуг-Хемден Шагдыржап, база-ла оон Хайыракан чурттуг Шыңгыы (ону мен база билир мен, Василий Шыңгыы сөөлүндө Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозка парторгтап чорду), Ийи-Тал чурттуг Лапчаа (шериглер бадып, чоктаарда, ооң адазының аалынга хонуп-дүжүп турганнар). Оон бээр бежен ажыг чылдар шуужуп эрткен. Ынчангаш арткан эш-өөрүнүң аттарын Өпей Чыргалович уттупкан. Ынчанмайын канчаар, кижии назыны хире үе эрте бергенде.

Ам Өпей Чыргаловичиниң сактышкынын эдерип, ак оруувусту уламчылап керээлиңер.

Балык чүгеннээр дээш аъттанган шериглер сугга черле чоокшулавааннар, даңгаар-ла кургаг черлеп чоруп турганнар: Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик. Оон мырыңай Бай-Тайгалааш, улам кедээрлеп, Шуй иштин өрү чоктааш, Шашпаал сынче үнүп келгеннер. Тайгага база балык турар чүве-дир аа?

Улуг хат-шуурганга таваржып, кадыр-берт черлерге аъттары-даа, ал-боттары-даа чуглур чазып чорааш, көңгүс ыяш чок черге, чанагаш даглар аразынга кээп доктааганнар. Ында Чүглүг-Хөл дээр хөл бар болган. Ам-на керектиң ужуру билдине берген ышкаш. Чүглүг-Хөлдүң балыының хөйүнүң дугайында чугаа-соот бүгү Тывага дыргын турган — хүүрек-биле үндүр эжип алыр. Ынчаарга ам, ындыг-ла керек апарган чүве болза, чүгеннеп хилинчектенип турбайн, белени-биле хүүректөп үндүр эжип алза? Оон ыңай балыкты чүү кижии чүгеннеп чораан боор.

Во бартаазынның орукка аныяк дайынчы Хертек Өпей бичии-даа торулбаан. Чүгө дээрге ол Бай-Тайганың талыгыр-ла Кара-Хөл чурттуг. Кара чажындан аңаа сарлык кадарып, те-чуңма аңнап, эңгивелер кырлап өскөн. Казан шеригге келгеш, аъттыг, чадаг дайынчы походтарга киржип, бажы

каткан, баа ханган. Кызылдан Моңгун-Тайга чедир январь-ның чыккылама соогунда хаактыг эртип чораан. Оон артык кандыг дайынчы дадыгышкын турар боор.

Чүглүг-Хөлдүң эриинге майгыннар кактынган. Ыяш чок, чүгле чолдак чырааларлыг, ажык хөл кыдыы улам соок болган. Хат кижиниң мага-бодун өттүр шаап турар. Одаар ыяшты орук ара чүдүрүп эккелгеннер. Өглерге төрөөн, өскөн эрлер хажыш дивээннер. Ээн хөл эриинге бир янзы хевирниң дайынчы амыдыралы ынчаар эгелээн.

Алтай биле Тываның мырыңай хили-кызыгаарында Чүглүг-Хөл бойдустуң тоолзуг эртинези болган. Чайын көргөн болза, бир өске ыйнаан, кыжын ол ак шырайлыг, чымаарарган даңгына ышкаш болган.

Үе болза, кадыг-дошкун, бүгү чүве дайын байдалынга чагырткан. Командир Бичен-оол шериглерин даартазында даң бажында майгыннар чанынга чыскаапкан. Дайынчы даалга биеэ хевээр — балык чүгеннээр. Ажылдың хуваалдазы кыл-дынган — кым чем кылыр, кым аъттар ажаар, кым балык турар, кым доңурган балыкты Кызыл-Мажалыкка чедирер.

Дайынчылар Өпей, Моңгуш-оол, Доржу, Шыңгы, Лап-чаа, Шагдыржап суглар балык чүгеннээр шериглер аразынга киргеннер. Бо эштер ынчангаш Өпей Чыргаловичиниң угаанынга артып калганы ол-дур.

— Баштай дөгеревис балык чүгеннээр бис — деп, Бичен-оол тайылбырлаан. — Туткан балык көвүдей бээрге, чүдүрүк-чүлөр аңгыланыр.

Балыкты канчаар чүгеннээрин шериглер сонуурган, шаг-да-ла манап келгеннер. Дайынчыларга командири чүгеннер-даа үлөп бербээн — элдеп. Оларның орнунга узун уруктар тутсуп берген, оларны чоруп ора тайгадан кезип алганнар. Оң соонда кырында ак харлыг дошка барганнар.

— Оваарымчалыг болуңар — деп, командир Бичен-оол шериглеринге аданың сагыш салыышкыны-биле чагаан. — Хэй балыктыг суг чылыг, дожу чуга болур.

Дайынчылар ол домакка улуг-ла бүзүрөвээннер — бо соокта чүү деп чоор ол? Ынчан командир бир кезек черни дээрбектей базымнааш, харга демдектегилээш, дошту үттеңер дээн. Шериглер демир-хүүректер, кускун-хаайлар, балдылар туткулааш, шаптыланып кирипкеннер. Командирниң чугаалааны ышкаш, дош шынап-ла кылын эвес болган, ол хиреде кижилерни чайлыг ууп турар, айыыл чок. Удаваанда бичии аал коданы хире черде дошту долгандыр үттер белең апарган. Адак сөөлүндө элээн улуг үт база кылганнар.

— Моон чүгеннээн балык уштур — деп, старшина чугаалаан.

— А ол чүгениңер кайыл, эжим командир? — деп, дайынчылар айтырганнар.

— Мөңгүн чүген бе азы хола бе, эжим командир? — деп, Бичен-оолду шоодар сагыштыг кочуургактар база бар болган.

Бичен-оол серт-даа дивээн:

— Мөңгүн-даа эвес, хола-даа эвес, дадарык демир дээр-бектерлиг.

— Ооңар кайдал, эжим командир?

Старшина тургаш:

— Артык чугааны соксадыр! — дээш, каш дайынчыга дужааган. — Аастары чештинмээн шоодайларны эккелиңер!

Дөрт дайынчы майгыннарже чоруй баар аразында Өнөй бир үттү бакылааш алгырыпкан:

— Авайым бааш!

Оске дайынчылар база үттер аастарын дуй үглей бергеннер:

— Хаа!

— Дүк-түмөн!

— Ана кара шаар!

— Улугларын!

— Суг дүвү көзүлбес!

Элден чүве-ле болгай, кижн бодаарга, кырында кылын даштуг суг ишти караңгы, чүү-даа көзүлбес болгу дег. Херек кырында ындыг эвес болган, дош адаа чырык хүндүс-биле дөмей. Бүгү чүве көрүнчүкте ышкаш көстүп турган: балар-лаа, даштар-даа. Балык дээрге, шынап-ла, имилеве, чай турган болза, хүүрек-биле-даа үндүр эжип ап болур. Каш кайт турганнар, суг дүвү чүгле ында-кайда кажарарып көстүр.

Амдыы ыдыпкан дөрт дайынчы чедип кээрге, шоодайлар аастарын чежипкеннер. Ында узун четкилер суп каан болган. Оларны дайынчылар командириниң дужаалын ёзугаар улуг үттен эгелеп алгаш, тайгадан эккелген узун уруктары-биле бир үттен өскезинче дош адаа-биле шуудуп кирипкенер. Сөөлгү ужуң улуг үтке арттырып алганнар. Узун четкиниң бажы бүгү үттерни кезээш, бүдүн дээскиниг кылгаш, база-ла демги улуг үттен үнүп келген. Ынчан дайынчылар четкиниң ийи ужундан алгаш, үндүр тыртып-ла эгелээннер. Бир ужунда-ла он беш кижн. Дош кыры-биле чоорту ырап бар-ла чытканнар. Четки улам аартап орган. Дайынчылар улуг үттен ыраан тудум, мырыңай угдунмас апарган. «Челе!», «Чоог-ла!» деп алгыржып, дош кырынга ужуң-туруң-даа

шаг болганнар. Чадажып кааш, аъттар эккелгеш, төрөпчилеп тургаш, аар четкини арай боорда ушта сөөртүп алганнар. Балык дээрге, дош кырында ак чайт, дывылаан, өрү шурашкан, дирли берген мөңгүн лаңнар-ла!

Ынчан Бичен-оол ындында-ла сыгыр карактарын улам чидир хүлүмзүрээш, хаваанда дерин чоткаш, дайынчыларга ам шеригзиг эвес үн-биле чугаалаан:

— Балык чүгеннээр деп чүве бо-дур, оолдар...

Дайынчылар соок-чарны уттупкан, чүгеннеп алган балыын магадаан турганнар: колдуу-ла кадыргылар, улуу дээрге, төш чартыы чыгам, артында диштерлиг. Оларны ихтиолог эртемденнер моол кадыргы дээр.

Оон эгелээш, дошту өйлеп, эвээш үттеп алып апарганнар, оон башка олча угдунмас апаар деп чүвени биле бергеннер.

Ийи хонганда-ла, чүдүрүкчүлөр доң балыкты шоодайлааш, аъттарга артагылааш, Кызыл-Мажалыкче дажып эгелээннер. Ол ылап-ла шүүттүг болгаш берге, харын-даа айыылдыг ажыл болган. Шашпаалды ажып турда, башкы аъттың изин хат-шуурган чидир шаап кааптар. Кадыр черлерге каш-даа аът чуглуп өлгөн. Кижилер мүн-не ажырбас турганнар. Черге хар кырынга хонуп, аштап-суксап, доңуп-дожап-даа тургулааннар. Кандыг-даа бергелерни маадырлыг Кызыл Шеригте дузалаар деп патриотчу изиг күзел ажып шыдаар болган.

Чүглүг-Хөлдүң балыын Кызыл-Мажалыкка найысылалдан келген чүк машиналары уткуп ап турганнар. Ооң-биле кады олар балыкчыларга аъш-чем база эккээр. Колдуунда-ла соокка доңмас сугарай, быдаа чеми, шай, таакпы аймаа болур, а чиир дизе, балык Чүглүг-Хөлде сүстүп чыдар ийик. Ол күш-хүнезинни чүдүрүкчүлөр коштап-комнап алгаш, база катап-ла Барлыкты өрү чоктааш, Шашпаалдап ажыптарлар. Орук ара одаар ыяжын база-ла утпастар.

Старшина Бичен-оолга баштаткан үжен ажыг дайынчылар балык чүгеннээр, ону дажыыр ажылдың хыын тыва бергеннер. Ажыл ажыл-ла ыйнаан, аңаа изирниккен кижилер ажыг чыварны эскербейн турганнар. Ынчалза-даа январь, февральдың кончуг соогунда пөс майгыннарга удууру оюнчук эвес болбастың аргазы чок. Аъш-чем кылыры, өл идик-хеп кургадыры база бар, ооң кадындан одаар ыяш база эвээш. Отту нургулайында чүгле чем белеткээрге салыр турган. Ээн болгаш доң дош кырында кижилерни Сталин башкының «совет улустуң тиилелгези болза, акы-дуңма тыва улустуң база тиилелгези болур» деп чугаазы сорук киирип турган. Ол дошкун чылдарда база-ла Дээди Кол командалакчының

«Шактың эки механизми дег ажылдаар» деп чалгынның до-
маин кым-даа утпаан.

Дош кырында ол каш борбак кижии 50 тонна балык ту-
дар планнның турган. Ону чаалажып турар маадырлыг Кызыл
Шеригге белек кылдыр чорудар.

1943 чылдың ийи айның төнчүзүндө дайынчы даалга
күүсеттинген. Аңаа дөрт хире ай негеттинген. Ажылды да-
йынчыларның ам-даа уламчылаар дээн күзелин старшина
Бичен-оол төп штабче илеткелинге дыңнаткан. Ынчалза-даа
тиилелгелиг кызыл тукту дош кырынга арттырып кааш, доп-
дораан эеп кээр деп дайынчы дужаал алдынган. Чүгө дээрге,
оларны оон-даа чугула херектер манап турган — кижии бүрү-
зү фронтуже чоруурунга ыяк белеткенир ужурлуг.

Бичен-оолдуң үжен шерии Кызылга келгеш, дораан-на
дайынчы өөредилгеже шымны берген.

Фронтуже чоруур, немец-фашистиг эжелекчилерни чылча
шапчыр дугайында билдиришкенин аңаа дайынчы Хертек
Өпей база киирген турган. Кажан, 1943 чылдың сентябрь 1-де
тыва эки-турачылар фронтуже аъттанып турда, ол курлавыр-
га артып калган. Чаңгыс Өпей-даа эвес, хөй-хөй кижилер.
Олар боттарының ээлчээн четтикпейн манап турганнар. Чүгле
аътты эвес, чүгле балыкты эвес, гитлержилерни база чүген-
нээр херек.

Аңаа дайынчы Хертек Өпей дайын төнгүже шериг алба-
нындан халашпаан. Үениң негелдези, кижиниң хамааты хү-
лээлгези ындыг турган — өжээнниг дайзын чылча шаптыр-
баанда, дайынчы туружун кым-даа кагбас.

Өпей Чыргалович Хертек шериг хүлээлгезинден чүгле
1946 чылдың июньда — фашистиг Германияны ашкан улуг
Тиилелгениң бир чыл соонда Красноярскиге хосталган. Ол
хая-даш дег дадыккан эр төрөөн чери ырак Кара-Хөлүңге
чуртунуң болгаш чонунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин
алдарлыг-биле күүсеткен, күзели ханган, сеткили сергек ча-
нып келген.

«Эрги шериг» Хертек Өпей удатпаанда бодунуң чаңгыс
чер чурттуу Достак уруу Сержиң-биле өг-бүлө тудуп алган.
Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Олар он оол, кысты өстүрген-
нер. Сержиң Достак овна — «Маадыр ие». Ирей-кадай бүгү
назынында өскөн-төрөөн Кара-Хөлүңге малчыннап келгеннер.
Чүгле сарлык кадарарынга безин 20 ажыг чыл болганнар.
Тоолчургу Кара-Чода, Маныгылар, Таспы уну — хоочуннар-
ның төрөөн өдээ, аал-ораны.

Мен Сержиң Достак овна биле Өпей Чыргаловичиниң Тас-
пыда кыштаанга каш-даа катап барып, оларның коданынче

Үнер кадыр орукка чуглур чазып, буянын өөнгө кирип, сарыг шайын ижип, чаглыг эддин чооглаан мен. Кайгамчык биче сеткилдиг, хүндүлээчел, үнгөн-киргенинге аяк-шайлыг, аш-тыг-чемниг кижилер чүве.

Төрүмелинден ажыл-ишчи Хертектер ам Кызыл чоогунда чурттап орарлар. Ынчанмай канчаар, оларның ажы-төлүнүң чедизи найысылалда албан хаап турарлар. «Куш уязынга ынак, кижилер төлүнгө ынак» дижир ийик. Мырыңай чоокта чаа хоочун өңүктөрүмнүн аал-оранының эргинин артап чордум. Хар-назыны дөгүзе-даа, ажыл-ишчи чаңын ам-даа салбааннар болду. Сесерлигиниң хүн бадар талазында Баян-Колда чурттап орарлар. Өөндөн-даа, малындан-даа чарылбаан. «Хоочун коктуг, хола кактыг». Арат ажыл-агыйы тургузуп алганнар болду. Шээр малы-даа, тас инээ-даа арбын, дөө-ле Кара-Хөлдөн сарлыктарын безин эккеп алган. Оларның деңгели шыырак. Сукпактан кескеш, кажаазының иштинде эккеп сарааттап алган сигенин арай хөөремик кижилер болчатылыг бора тейге дөмөйлөп болур.

Өлөй Чыргаловичиниң өөнүң херээжен ээзи Сержиң Достакковна — Тывада ховар дээн солун кижилерниң бирээзи. Ажыл-ишчи, хөй ажыл-төлдүг, аныяанда боо-моңгулуг аңнап-дииннеп чораан, ырлаар-шоорлаар, уран-шевер даараныр, тыва аш-чем талазы-биле тулган мастер. Ооң дугайын мен каш чылдар мурнунда «Шын» солунга болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлге база бижип турдум.

Сержиң Достакковнаның база бир солун талазы болза, ооң хууда амыдыралы болур. Ооң адазы Хертек Достак (имилеве уруг-дарыглыг болгаш, эгезинде ол чединмес чораан, сөөлүнде хамык өл-чаш ажы-төлү өзүп келгеш, ажык-дузанын көргүзе бээр, чоорту байыт берген, ынчангаш чондан «Бүдүү-Кожай» деп шолу алган (баштайгы кадайындан — 18, сөөлүгүзүндөн — 12 уруглуг чораан. Каттышкаш 30 кижилер — 3 оол, 27 кыс. (Та бүзүрөңер, та бүзүрөңер!) Ынчап кээр, Сержиң Достакковна 27 угбашкының бирээзи-дир. Ол улуг өг-бүлениң үрө-садызы ам 300 ашкан. Кыштың соогунда Хертектерниң өөнгө кирген мен. Берзенип каапкан Сержиң Достакковна дүште чок дааранган, торгу-биле хураган кежи тон додарлаан олур. Ужуктуг инезин тыртарга, удазыны ана тыылаар чорду.

Буянын ие болгаш кырган-ава, бурунгунуң угун салбаан Сержиң Достакковнаның кыдыраашта бижип алган кожамыктарын база номчудум. Олар дээр, чүгле улустуу эвес, ында хоочун авыралдыг ава, энерелдиг эне бодунуң бодалдарын,

эдиглерин чаартыкчы ёзу-биле кииргенин эскердим. Түңгеллинде Сержиң Достаконна шүлүктү база кижин чорду.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында Тиилелгени дүргедедир дээш балык безин чүгеннеп чораан. Өпей Чыргаловичиниң дугайында ам чүнү чугаалаар сен дээр болза, ол бөгүн рыноктуң берге үзүн база чүгеннеп алган, ону каң суглук-биле бодунуң аайында эде-хере башкарып орап кижилерниң бирээзи ылап чорду.

Михаил Мендуме

М А А Д Ы Р Т А Н К И С Т М И Х А И Л Б У Х Т У Е В

1.

Михаил Бухтуев 1925 чылдың ноябрь 20-де Тожу кожуунуң девискээринде Кара-Даш дээр бичии сууржугашка төрүттүнген. Ынчан Севиден өрү Бии-Хем кыдыынга бичии, тарамык сууржугаштарга орус чон чурттап турган. Олар чин сөөртүкчүлери, тудуг ыяжының белеткелчилери, аңчылар, балыкчылар болгаш ол черниң бойдус-байлаан хумагалыг, эки ажыглап турганнар.

Ол чурттакчыларның бирээзи Михаил Бухтуевтин өг-бүлөзи. Ооң адазы Артемий Иванович, нези Раиса Семеновна олар уйгу-чыдын чок ажылгыр, тывынгыр улус чораан. Ногаан шыктыг, чодураалыг, шивилерлиг, хем кыдыы, эрик кыры — улуг орук аксы черге дөрт өрээл бажың тудуг алгаш, аңаа чурттап чорааннар.

Ол тайгалардан Бии-Хемче киргилээн бичии-бичин хем-нерниң аастарында делгем шөлчүктерлиг хемчигештерниң унун сугтарып, экижидип тургаш, аңаа ол чон сула тарааш, ону кыжын мал чеминге ажылдап, көк-тарааны таарымчалыг чылдарда чүгле чемге үзес, а харын келир чылдың үзезининге чедер дүжүттү ажаан, урун алдыр. Олар, ол хемчигештин унунга суг күжү-биле, ажылдаар бодун дээрбе кылгаш, көк-

тараа далганын аңаа тырттырып ап, кончуг амданныг чаагай хлебти боттары быжырып ап турганнар.

Ол суурларның орус чону кодан чанының огородунга дыка хандыгып, картошка, капуста, морковь, согуна, свекла дээш өске-даа огород культураларын өстүрүп алып турганнар.

Ол-ла хамык ажылды кылырда, эки ажыл аъттары, саар инектер өстүрүп, шанак, тергелер болгаш өске-даа дериг-херекселдерни боттары-ла кылып ап, ол ындыг ажылга чоогунда кады чурттап чораан тываларны база өөредип, кончуг буянынң үлегерни нептередип турганы билдингир.

Ол-ла бүгүнү Михаил Бухтуев шингээдип, дүргени-биле өөренип ап турган. Бичии Михаил боду кончуг эрес, шимченгир, үениң хөй кезинде-ле суурнуң бичии оолдары-биле саа-ка дээр сыыргак сөөктер октап, городок хап ойнаар, кыжын кууш-хаак¹-биле эзим дагларга маңнап, ак мээстерден чуңгулаар, бедик моондактарны ажа халып, ырадыр шурадып, чайын өөрү-биле кады эзимнерден, арыглардан каттаар, хемге хемелээр, балыктаар, сугга эштир дээш дөскөлчөк-ла чораан эр. Михаил бодунуң үе-чергези оолдар дидинмейн турдала, Бии-Хемниң улуг адырларын кортпайн, эштип кешкеш келир, черле эреси аажок оол болган.

1930 чылдарның эгезинде орус чурттакчылыг улуг суурларга школалар, эмнелгелер ажыттынып, чамдык районнарга болгаш Кызыл хоорайга чаа бүдүрүлгелер тыптып турар апарган. Ооң тайлымындан Тожуда элээн хөй орус чон чуртталга аайы-биле бичии суурлардан ол-бо черлерже сайгарлып кежүп эгелээн. Оларның чамдыктары — аңчылар, балыкчылар болур Нагибиннер, Викторовтар, Краевтер, Самороковтар, Чистяковтар, Кудрявцевтер болгаш өскелер-даа Севи суурунга ол хевээр турумчуп чурттап артып калган.

1933 чылдың сентябрьда сес харлыг бичии Михаилди адазы ырак эвесте Орус-Шөлү дээр суурда эге школага киирип каан. Ынчан ол тайга аразында бичии суурда эге школаның эң баштайгы башкызы Константин Алексеевич Сниткин деп кижиге болган. Ол Кызылдың № 1 школазының база бир өөреникчизи кижиге чораан чүве-дир.

Михаил чеди харлыг турда, адазы кожалары-биле кады бир-ле катап чазын тайгаже дүжүндү тоорук чыып, белеткээр дээш аъттанып үнгөн. Миша база-ла оларны эдерип чорупкан. Тоорукчулар ол-ла чоруп турда, тайга өлөңинге бир-ле чүве имиреш кынган, аң-даа ышкаш, мал-даа ышкаш... Кезек топтап көрүп турарга, эжең-не бо — аът! Шилгизимээр чүзүнүг. Бо канчап мында аңзый берген аът боор! Аңзыг, ки-

жиден дезер. Хаайы безин эдип турар. Мишаның ону чараш-сынып турары-даа аажок. Хөөкүйнү тудуп алза! Элээн болганда, ооң дүвүрөң чылгап турар черинге аргамчы-биле дузак салып тургаш, арай боорда тудуп алганнар. Черликсий берген богба бодунче кижиге чагдатпас — хояр, чыдыыргаар, тевер, кагар сагыштыг. Ону чаажыктырар дээш Бухтуевтер чөгөл төнгөн. Михаил ол богбаны мээңии деп, харын-даа Мелдерек деп адай шаап алган, улуг улустан дилеп тургаш, тооруктаарын безин соксап кааш, Мелдерээн чаажыктырып — ажаап, азырап, суггарып, бодунга өөредип эгелээн. Чоорту-ла богба Мишага чаңчыгып кел чораан. Мишаның өөрүүрүн чүгө деңнээр боор! «Мээң Мелдер дайым анаа эвес аът болур боор!» — дигилеп, ону мунгаш халыдып олурар дээш черле четтикпес турган. Эмдик богба эзер, чүгөн чоокшулатпас. Жазар, тепкиленир, шакпыланыр. Мал чүгө черле өөрөнгөй-лө бө дээш, оон черле оспаксыравайн, бажын, хаайын, чел-кудуруун суйбап, дырбап, эргеледип, чассыдып, чугаалажып патла бооп турган.

Мишаның ачазы бир-ле хүн богбаны киженнеп алгаш, эзертеп апкан. Мунуп өөредири ол. Эң баштай богба мөөп-лө үнгөн. Халып-халып тура дүшкөш, бажын ийи хол аразынче супкаш, киштеп каап мөөп турар. Ынчаар мөгзүп, каш-даа катап октадып тургаш, чоорту өөрөнчиктедип, элээн болганда ам чаажыктырып, эзер, чүгөн эвинге киирип апкан. Мишаның амыраарын канчаар! Ооң соонда Миша богбаның кырындан дүшпестеп, мунуп, улам өөредип чаажыктырып чоруп турган.

Бир-ле хүн Миша богбазын чемгерип тургаш, ооң мелдер-шавыдар чүзүнүн ам ылап эскерип каан.

— Аа, ам-на билдим, шилги-дай эвес-тир моң, Мухорка¹ ышкажыл — дээш, аъдын ынчаар адап алган.

Михаил биле Мухорка — ам өңүктөр болган. Мухорка ээзиниң чаңын, сөс-домаан билир апарган. Миша аъдын мунупкаш, кайын бээр халдып турар апарган.

— Эзеңгээ буду чедер, эзер бажынга холу чедер эр апарган кижиге ам чүү боор, эктинге боо-даа чүктээй, энерелдиг эргим чуртун-даа камгалаай, элик, хүлбүс-даа дергилээй! — дижип, улус Михайлди мактап турар апарган.

Кыш дүжүп, шанак оруу үнүп келгенде, Миша Мухорказын ам бир эртемге өөредип алган — шанактааш халдып турар апарган.

¹ Мухорка — «Мухортый» деп сөстөн үнгөн, тывалаарга «Мелдер» аът дээни ол.

Мухорка — угаанныг-даа, челер, маңнаар чоруктуг-даа, чел, кудуруу хам дыт дег чөпкүр-даа мал болган.

Үе-шаг база солчуп, чылдың дөрт эргилдези база-ла халажып, алдын күстү ак харлыг кыш солуп келген.

Би-Хемниң шорааннарлыг терең харлыг дожун өрү чиңге орук-биле шанактыг аъттар коңгулуурларын кыңгырады чоктап турар. Хүннүн-не ынчаар өрү чоктап турар чанган дуруяа дег хөй шанактарның бирээзиниң соо-биле Михаил база базып орган.

Михаил дырбактыг кежи бөргүн, хой дүгүнден аргып ыылгаш, чымчак алгы-биле додарлап каан элдин кедипкен, чолдак алгы тонун куржаныпкан, эрестии кончуг ыңай-бээр харанып каап, чиик-чиик базып орган. Бир-ле базып олурда, бичини сууржугаш көстүп келген. Хараал хем аксының адаанда, орус чон чурттакчылыг үстүү Оо-хем аксында Тос-Булук дээр бичини сууржугаш бо.

Ол суурга хонуп чыда, кежээки чөм соонда улуг улустуң чугаазындан Михаил Мухорказының кыска төөгүзүн ам-на билип алган.

Дайын эгелээриниң ырак мурнунда чылдарда-ла Хемчик, Салчак кожууннардан Тожуже хөй аңчылар барып дииңнеп турган чүве-дир. Оларның аразында кезек аңчы Севи тала-зынче чоруткан. Ынаар өлүк эвээш болур болза, аът эьдинге ынак тожу улустан өлүкке орнап алыр чүве дээш бир харлыг бөгбө чедип алгаш чораан чүве-дир. Ол-ла чоруп тура, бир-ле дииңнеп турган черинге ол богбазын чидирипкеш, дилеп-дилеп, тыппайн, соок дүжүп кээрге чаныпканнар. Ооң соонда ол богба чааскаан тайгага артып калгаш, черлик мал апарган. Ол дугайын адазы бир тыва аалдан дыңнаанын тоожуп алуурган.

Мухорказының кайыын тыптып келгенин Михаил ынчан бир дугаарда дыңнааш, оозун сактып, чүгле улуг тынып каан. Оон бээр ам ийи чыл эрткен. Ынчан Ада-чурттуң ыдыктыг дайыны эгелей берген.

1941 чылда эгелээн Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде фронтуже Кызыл Шеригге белек чыылдазы патриоттук улуг көдүрлүүшкүн-биле хайныгып үнген. Идик-хеп, аъш-чөм, аът-хөл дээш чон чүнү чорутпайн турган дээр.

— Че, Мухорка, сен баштай барып ол фашист араатан-нарны каң-болат дуягларың-биле чуура тепсеп, совет солдат-тың маадырлыг өңнүү бооп чор. Мен сээң соондан база чеде бээр мен — дээш, ынак аъдын база-ла фронтуга белек кылдыр чорудупкан.

Дүүнгү аңчылар, балыкчылар, малчыннар, тараажылар Хараалга көжүп чеде бергеш, ам алдынчылар, ажылчын аңгы апарган. Ол дээрге оларның амыдырал-чуртталгазынга база бир эргилде болганы чугаажок.

Хараалга эге школа чүгле ийи класстыг болган ужурунда Михаил 1938 — 1939 чылдарда Сарыг-Сепке өөренир апарган. Чайгы каникулда Хараалче чанып чеде бергеш, Михаил аялынга черле анаа олурбаан: адазы алдын казар күштүг гидравлик дээр суг күжү-биле чер буза үстүрер шорга-машинага ажылдап турда, аңаа үргүлчү дузалажып, тывылган алдынны чугжуп, бодунуң чаңгыс классчы эжи Петр Самороков-биле кады алдын тывыжының планын күүседиринге эр-хөй диртип дузалажып турган. Ол черниң эге школазының Хургай эргелелинге дузалажыры-биле чорудуп турган улуг шефтеринге киржи, эки ажылдааш, хөй удаа мактадып турган.

Михаил 1940 чылда Сарыг-Сепке таныштарының бажынынга чурттап тургаш, МТС-тиң чанында трактористерниң түр курузунга өөренип киргеш, ону доозуп, моторист-чолачы деп мергежилдиң шынзылгазын холга алган.

1940 чылдың сентябрь 1-де Михаил Бухтуев Кызылдың № 1 школазының 6-гы класының өөреникчизи апарган.

Өөредилгеден дашкаар үелерни таарыштыр ажылгап тургаш, Михаил радистерниң түр курузун доозуп алган.

Михаил Бухтуевтиң дугайында ооң эжи Петр Михайлович Самороков мынча деп сактып чугаалаар:

— Михаил менден үш хар улуг чораан: чаңгыс бичиг сууржугашка кады ойман өскеш, бирги класстан 7-ги класска чедир база-ла кады өөренип чордувус. Михаил онзагай солун бүдүштүг, аажы-чаңныг, бичиизинден тура-ла төлөптиг, эп-найыралдыг, ээлдек-эвилең кижиге чораан. Кызылга кады өөренип турувуста, Михаил чүгле эки, тергийн демдектерлиг өөренип турган эвес, а кайгамчык хөй-ниитичи, бот-идепкей-жи кижиге турган. Ооң эң-не ынак чүүлдери спорт: хол бөмбүү, чиик атлетика, походтаары, каникул үезинде аът мунары, чайын сиген белеткээри, балыктаары болуп чораан. Михаил ном номчуурунга база дыка ынак чораан кижиге. Михаилдиң ол мөзү-шынары, төлөптиг эрес-дидим аажы-чаңы ооң келир үедеги оруунга, салым-чаяанынга халас барбаан.

1942 чылдың чазынында Михаил Кызылдың № 1 школазының 7-ги класын эки демдектерлиг дооскан. Раиса Се-

меновна оглунуң 7 класс дооскан херечилелин номчааш, иениң өөрүшкүзү-биле оглун ошкап, чыттап, куспактап, кежээки чемин стол кырынга белеткей берген. Миша 7 клазын доозуп келзе-даа, шырайы арай хөг чок, хөлзээн хевирлиг болган. Раиса Семеновна ону билип кааш, айтырган:

— Чүү болду, оглум, чүге ыдың чиде берди?

— Авай, дайын. Немецтер Москва хоорайже халдап турганын радиодан дыңнап тур ышкажывыс чүл. Дайынның хун-бүрү күштелип турары билдинип тур. Дыка хөй совет хамаатыларын фронтуже чорудуп эгелей берген ышкажыгай. Баштайгы бөлүк улусту кыжын үдеп чорутту чоп. Ам чайын дыка хөй кижилер чоруур деп турарын дыңнадым. Авай, 17—18 харлыг оолдарның фронт чоруур дээн дилег билдириишкннерин Кызылда ССРЭ-ниң элчин чери хүлээп ап турар дидир. Мээң билдириишкнним карманымда, ам даарта аппарып берейн дээш — деп чугаалап чорда, Раиса Семеновна хенертен корткан шинчилиг сырбаш кынгаш, арны хуулуп, сандайга барып олуруп алгаш, куду көрнү берген.

— Авай, адыр, элекке муңгарава, бо чылын ноябрь 20-де 17 харлааш, 18-че кириптер болгай мен. Билдириишкнни хүлээп алган соонда, дораан-на фронтуже чорудуптар эвес, кижини шериг албанынга өөредип турда, үелер база эртер-ле болгай... — суг-суг дигилеп, Михаил авазын оожургадырын кызыдып олурган.

— Далашпа, оглум. Баштай ачавыстың дугайын бодап, шеглеп көрээл. Хараал ырак болгай, азы чагаадан бижиир бис бе, оглум?

— Мен черле Хараалче чоруптайн, авай. Ам ынаар баарының чогум үези бо-дур. Ачам-биле сүмележир херек!

Оглунуң бодалын Раиса Семеновна чөпсүнүп, Хараалче кады чорупкан. Удаваанда Терзиг-Аксы чурттуг, Сарыг-Сеп-Хараалдың сураглыг почтачызы, мунгаш-кара салдыг, мөгешыырак, чугаакыр, орус сөстү чүгээр билир, аңчы Кара-Дарга дээри-биле кады иешкилер июнь айда Хараалче аъттаныпканнар.

Михаил авашкылар Хараалга чедип келгеш, каш хонук турда-ла, Артемий Ивановичиге фронтуже келдириишкнн бижиик Кызылдан чедип келген. Адазының ажылдап турган коллективинге ажылчын болуп кирип алгаш, Михаил незибиле адазын Кызылга чедир фронтуже үдеп келген.

1942 чылдың чайынында Хараалдан Артем Ивановичини ооң кадайы Раиса Семеновна, оолдары, төрелдери-биле кады фронтуже үдеп турганнар.

Артем Иванович фронтуже аъттанып тура, чай аразында кадайын улус аразындан шөлзөн черге апаргаш, арай жөлзөн аян-биле чагаан:

— Күжүрүм, эргимим Рая! Дыка-ла үр үелер иштинде магалыг эки чурттап чордувус але. Дайын чүгле бистиң эвес, хөй-хөй кижилерниң кады, хостуг чуртталгазын үрөп турар-дыр. Ам канчаар, ыдыктыг хүлээлге-дир. Эт-сеп, чүү-хөөвүстү кыжын шанак оруу-биле Кызылче чедиртип алырын бодап көр. Дайын-дайын-на болгай, хуу-салым-на билир-дир ийин. Оолдарыңны эки хайгаарап көр. Чедип баргаш, турум доктааган черимден бижиир мен. Михаилдиң хары чеде берзе, ол фронтуже черле чоруур апаар, ооң бетинде-даа чоруптары магат чок. Сен ону билип ал. Михаил кажан, каяа-даа мээң изим-биле чоруур оол-дур ийин.

Фронтучуларны үдээн, хайым чоннуг, кызыл туктарлыг, «Төрээн чурт делгerezин!», «Кызыл Шеригте алдар!», «Немец-фашистерге өлүм!» дээн лозуңнарлыг митинг доостурга, Кызылдан келген командирлер чаа шериглерни аъттаныптарыңче командалап эгелей берген.

Дымырааш чаашкын аязып каап, шокар, кара дүжүк булуттар тайгалар кыры-биле дүргөн көжүп, чымчак салгын сырыннап, пөштер бажы кооңайнып, хадымырлап турган.

Михаил адазын Кызылдан фронтуже үдеп чорудупкаш, бодунуң бодап-ла чораан күзелдерин тодарадып алыры-биле Кызылга бир неделя хиреде доктааган.

Совет элчин черинге барып тургаш, ында таныжары эш-өөрү-биле чугаалажырга, Михаилдиң билдирииникинин хандырган — ону дараазында Тывадан фронтуже чоруурларның даңзызында кирип каан болган.

Михаилдиң чүреккейи, сагыш-сеткили ам кээп оожургаан. Кижин өөрүшкүзүн хоорайда кымга-даа дыңнатпайн, дүргөн-не Хараалче эеп чанарын бодай берген.

3.

Дайын үезинде Михаилдиң адазы Артем Иванович Кызылга чуртталга бажыңы садып алган. Ол бажың Кочетов кудумчузунда амгы чаа тос каът бажыңның чоогунга турган.

1942 чылда Михаил Бухтуевти Тываның Аныяктарының Революстуг Эвилелинин кижигүнүңгө хүлээп алган. Хоорком секретары аңаа 1480 дугаарлыг аревэ кижигүнүнүң биледин тывыскан. «Адазының алыс изин оглу эдерер, иезиниң изиг чаңын кызы эдерер» — деп үлегер чугаа дыка-ла шын-дыр ийин.

Михаил 1942 чылдың чайынында алдын уургайынга

ачазының ажылдап турган артелинге кирип алган. Алдын уургайының хоочун ажылдакчызы Иван Владимирович Барков ону удуртуп турган. Ол чылын алдын уургайының ажылчыннары ээлчеглиг шөлээ чокка ажылдаарын боттары доктаадып алганнар.

Күзүн октябрьда диинчээр үе чедип кээрге, чамдык ажылчыннар чүгле дыштаныр улуг-хүннерин ажыглап, бажыңындан үне чоруй-ла, суур долгандыр Хараал-Хемнин күзүрүктүг пөштүг тайгаларындан диинчегилеп турганнар.

Михаил улустуң оозун көргөш, мурнунда адазы-биле кады диинчеп турганын сактып, адазының белек кылдыр садып берген дүүргезин аштап, чүлгүп, холаларын көвүдеди октап алгаш, бир-ле дыштаныр хүнде суур кедээзинде пөштүг сынче базып үнгөн.

Дүшке чедир ол сынның хүнгээр талазының пөштеринден он ажыг диинч боолап алгаш, хүндүс бедик тайганың кырынга үнүп келгеш, харанып турган. Ойнаа, Демиржи хемнерниң баштарында бедик тайгалар дээрже шаштыгып үне бергилээн, оларның сүүр баштарында күстүң башкы хары ак торгу аржыыл-биле ораапкан ышкаш көстүп чыткылаан.

Михаил тайганың соңгу талазында чинге өзеннерлиг, өзөк-шырыштарлыг калбак органы кежээки одарда диинчеп тургаш, бир каш диинч боолап алган. Кижинч ол орта олчазынга амырап, бичии чүктешкизинден далганын чип, чанында шылырадыр агып чыдар дамырактың суун ижип алгаш, чудук кырынга кезек дыштанып олурган. Азас бажы Хаактыг-Хемнинч ышкамзыргай шала көстүп чыдар бедик тайгаларындан эгелээш, Хараал хемнинч ужу-кыды ол-бо талаже чаттыла берген чыдар ногаан аъргаларын, оларның Таңды-Уулаже угландыр шөйлүп чоруткан эрээн шокар дагларын, «далайга дамды» болуул дишкен дег, кезээ мөңгедө уйгу-чыдын чок, шулурткайындыр чугаалажып бадып чыдар хөй-хөй дамырактарлыг, аржаан суглуг алдын довурактыг хемнерин магадап бодап, сагыш-сеткили саймаарап сырынналып орган.

Чалыы назын эгезинде ынакшыл деп чүве черле дүлгээзинниг. Дүүн чаа-ла таныжып алган эжи, топтуг, томаанныг, ажылгыр чараш кыс Таня-биле кады олурган ышкаш бооп келген. Михаил ол сырынналган эге ынакшылын авазынга черле чугаалаар-дыр деп бодап алган. Таняның сарыг чажы, хүлүмзүрүүрге туң ак диштери ооң караанга көстүп келген. Ол аразында чанында чүве-ле — «ку-кулуурт», «сык-сык» — дээн, ыяшче үне халаан кызыл кудуруктуг диинч ооң бодалын үзе кирип каан. Диинч кара пөштер баштары-биле уламнап, халып чоруй барган.

Хүн орайтап келгенин ам эскерип кааш, Миша аалынче углап, арганы куду диинчеп бадып каан. Ол-ла базып олу-рарга, тайганы одуртур кончуг-ла улуг истиг кижн диинчеп эрткен... Адыр дээш, демги исти магадылап, эриглеп көөрге, чап-чаа... авайым, ооң амыдайы «Мишка» кылаштап эрте берген!

— Адыр, бо моон ам-даа ыразын, чыт эскерилзин — дээш дүүргезин борбак октуг үш холазының бирээзи-биле октап алгаш, база-ла пөш дөзүндө кеденип олурган.

Ол олура, бир-ле көөрге, пөштүг дөңнү одуртур чырс кызыл өңнүг, диң хире шөйбек чүве бүкүлчеңейнип, ооң бодунче саң-дорт маңнап кел чораан.

— Уё-оо, кырза-дыр ийин моң — деп иштинде чугаалан-гаш, дүүргезин тараа ок-биле октай шаап алган. Кырза — дыңнангыр амытаның боо шылырт дээрге биле тыртып кааш, чанында бичии сарыг дытчыкче үнө халааш, будук дөзүнгө доора чыда-ла, аңчының олчазы апарган.

Михаил орайтадыр бажыңыга чедип кээрге, авазы Раиса Семеновна дыка-ла манаан, Мишаның дагдыныкчызы Иван Владимирович Барков-биле шайлап олурган.

— Бо кончуг улуг тайга черге чааскаан чер чоруй баар, кончууну-даа аар. Аза берзинче канчаар сен! — деп, Иван Владимирович бодунуң оглу дег кылдыр Мишаны чемелээн.

— Адыг-мажаалай дидиңер, Иван Владимирович. Ол чүвеңерниң изинге таварыштым, «Миша» боду көзүлбес-даа эр болду — деп, Миша баштактанган.

Михаилдиң эккелген олчазын Иван Владимирович мак-тап, магадап көрүп олурган.

— Иван Владимирович. Мен диинчээримде, ыяавыла олчалаар дээш эвес, диинчерни сонuurгап, улус өттүнүп боо-лаар мен. Чамдыкта диинчи боолапкаш, ону кээргей-даа бээр мен. Ооң чаңының чаражын канчаар сен: будук кырынга олурупкаш, тоорукту ийи холу-биле көдүрүп алган, удургу диштери-биле казып орда, даажы безин дызыраар! Ол чараш, кээргенчиг-даа, үнелиг-даа амытан-дыр ийин. Ындыг, кем чок чүвөлөрни узуткап чоруур, бо кижн деп чүве база элдептиг. Ам канчаар, өлүк — күрүне херээ болганда, ону чогуур өйүндө өйлеп өлүрер апаар-дыр ийин — деп чугааланып олурга, ол хүн каяа четкенин, адыгның чаа изи кайы углаа-нын презинге хөөрөп берген.

Раиса Семеновна, Михаил ийи иешки ол кежээ орайга чедир чугаалажып олурга, Артемнуң Ленинград фронтузундан август айда бижээн чагаазын номчааннар.

1942 чылдың ноябрь — Бухтуевтерге кончуг аар качыгдалдың айы болган. Ноябрьның эгезинде почта-биле Артем Ивановичиниң Ленинград чоогунга дайылдажып тургаш, сентябрь айның төнчүзүндө өлүрткениниң дугайында дыңнадыг бижик келген. Ол хүн Раиса Семеновнага кончуг аар болгаш узун болган. Күжүр удуп чадап, оттуп, ыглап, харын-даа базар-баар чер тыппаан, олуруп-туруп, кылаштап-ла турган. Михаил авазының чанынга эртен чер чырыгыже олурган. Ол үедө Михаил чүнү бодаваан дээр боор.

— Ам черле саадаан херээ чок, «сени өлүрүп каапса, мен фронтуже дораан чоруур мен» — деп, ачамны үдеп тура, аңа даңгыраглаан-на болгай мен. Ам дораан база бир чагаа бижиир болган-дыр — деп чугааланмышаан, авазының чанында улуг аптара кырынга боданып чыда, удуп калган.

Иешкилер чырык имир турда-ла ажылдап чорупканнар. Хол хирээзи-биле калбак ыяшты эптештир хирээлеп дооскаш, хөндүрлүп кээрге, Таня чедип келген, артында ыыт чок, көжээ дег апарган бо турган. Михаилдин арны изиш дээн, оң чүрээ серт кынган, хамык чүвени эргилдир бодай каапкан. Татьяна Васильевна Воробьева — алдын уургайында контера ажылдакчызы, идепкейлиг комсомолчу уруг оон артык хэлзээн турган.

Михаил биле Таня эрткен чайын клубка кады хана-солун үндүрүп тургаш таныжып эгелээннер. Оларның ол ынакшылын күске чедир кым-даа эки эскербээн.

Михаил топтап көөрге, Таня тонунуң дырбактыг кежи моюндуруунга чедир улуг кара-шокар аржыыл кедип алган болган.

— Меңээ чор сен бе, Таня?

Таня куду көрүпкен, ыыт чок турар. Кезек када кайызы-даа ыыт чок.

— Миша, Артем Иванович дугайында... — деп чоруй, Таня ыыт чок, арны хуулуп, сириңейни бергеш: — Шын бе? — дээн.

— Шын, Таня — дээш, Миша хирээзин салып кааш, ыыт чок Таняның эктинге холун салып алгаш турган. — Бистиинден бээр базаал, авамга бараалам — деп айтырган.

Михаил биле Таня дугурушканын ёзугаар Бухтуев сугнуң бажыңыга барып, Раиса Семеновнага боттарының байдалын ажыы-биле чугаалаар деп сүмелешкеш, кежээ чеде бергеннер.

Бажыңга кирип кээп, Таня перүктензе-даа, Раиса Семеновна-биле чараш чаагай, улугзуу-биле мөндилешкен соонда, Миша оң бергүн, тонун уштуп, олур деп чалаан.

— Авай, мээң өңнүүм, душтуум бо-дур. Таня дээр, чу-

тваланжып көрүңөр, моон соңгаар-даа бистиң харылзаавыска удурланмас-ла боор сен... Таня, авам-биле таныжып ал — дээш, авазыңга кады чоокшулап келгеннер.

Раиса Семеновна чем кылып тургаш, кедип алган паар-тыгын чежип, холун чоткаш, Таняның холун тудуп, чаагын ошкап кааш: «Саадаңар, уруум!» — деп чалаан.

Мишадан бир хар биче, чүвеге эки өөренип чаңчыкпааны-биле Таня арай девидексеп, арны кызып чоруй, база-ла шуудунга кирип чугаалаан:

— Раиса Семеновна, Михаил биле бис үш ай ажыг таныжып келдивис. Бистиң эң улуувус — силерниң Артем Ивановичиниң фронтуга маадырлыгы-биле чок болганынга Силерниң-биле кады ханы кажыдап тур бис, быжыг туттунуп, салдынмайн көрүңөр, Раиса Семеновна — дээш, уругнуң карааның чажы бөрбөңейнип кээрге, Раиса Семеновна бичии када ыглай каапкаш, Миша биле Таняны катай куспактапкын. Ооң соонда кезек када ыт чок олурганнар.

Михаил олургаш:

— Авай, Таня-биле байдалымны сеңээ мынчага ытта-вайн чораанымга буруулуг болдум, таныжа аарак-ла, фронтуже чоруй баарга, кымга-даа берге-ле болгай деп бодап чордум.

— Авай, Таня-биле эки чугаалаш даан. Бөгүн мастерскаяга чедип келди ийин. «Ам улустан чажыртыңган херээ бар бе? Силерниң өөңөр, черле бис шуптувус улуг качыгдалга таварышкан-дыр бис. Артем Иванович дээш Раиса Семеновнага барып, ооң-биле кады ажыын ажып, мөгөөр ужурлуг-дур бис. Ооң соонда байдалывысты ажыдып берээл» дээрге, Таняны эдертип эккелдим, авай — деп мындыг болган.

— Олур, олур, уруум, Таня. Ам удавас чемненир бис. Чедип келгениңер кончуг эки-дир. Мен ам чүү дээр боор мен. Биске кончуг шымбай чүве-дир, барып-барып мындыг өйде, уругларым. Михаил удавас фронтуже чоруй баар, ону билир сен ыйнаан? Манап шыдаар болзуңза, меңээ кончуг-ла эки болур ийик, уруум. Василий Васильевич база фронтуда болгай, Евдокия Ивановна-биле бис база чугаалажыр апарган-дыр бис — деп кааш, столга олурупкаш, аныяктар-биле кады чемненип эгелээн.

Раиса Семеновна Таняны көрүп олурарга, мага-боду Михаилден дыңзыг, бажының узун, кара-сарыг дүгүн чоон чаш кылдыр өрүп алган, чымчак ак арынның, кара кирбиктерлиг, төлөриксимээр карактарлыг, чараш дурт-сынның, каттырарга, ийи чаактары деңге чараштыр демдектелип келир, оожум чугаалыг уруг болган.

Раиса Семеновна чем соонда аяк-сава чуп дузалажып турган Таяны көрүп-көрүп: «Бо айыылдыг дайынның кадыг-бергезинге шыдажып, Михайлди ак сеткил-биле манап шыдаар болза, мээң кеним болгай-ла. Алыс боду ажылгыр, аажы-чаңы чараш-чаагай хире амытан-на-дыр» деп бодап, хүлүмзүрүп каан.

Ол кежээ Раиса Семеновна Таяның бажыңыга база барган. Уругнуң авазы Евдокия Ивановна Воробьева биле оолдуң авазы Раиса Семеновна ийи кудашкы сеткилдин ханызындан чугаалажып кежээлээн. Михайл биле Таня клубка барып кинолаан, ооң соонда танцы болган, олар кыштың сүт дег айдың дүнезинде орайга дээр хөөрежип, сагыжыңга чедир кылашташканнар. Михайл ол кылаштажып чоруй, хенертен доктаай хонгаш, айтырган:

— Таня, мени манап шыдаар сен бе?

— Миша, ол чүү дээриң ол?! Мен сени чүгле манап шыдаар эвес, а харын чөпшээрээр чүве болза, сээң-биле кады фронтуже чоруптарыңга кажан-даа белең мен — дээш, Мишаны дыңзыдыр куспактап каан.

Ол кежээ ынакшыл дам эдип келген. Таяны бажыңыга чедир үдөп, чүрөөн аңаа доңнап берген.

1943 чыл. Качыгдал чеже-даа аар болза, Раиса Семеновна Октябрь байырдалын, оглунуң төрүттүнгөн хүнүн, чаа чылды эш-өөрүн база Евдокия Ивановнаны чалап алгаш, демдегледип эрттирген. Моон соңгаар чуртталганы бир яңы эде көрзе чүл деп Раиса Семеновна ам боданып эгелээн. Михайл он сес харлап бар чораан. Ону ам фронт чоруурундан кым-даа доктаадып шыдавас.

Ол кыжын бо алдын уургайыңга ажыл-херек улам-на шынгыырап, бүдүрүлгеде арткан эр-херээжен кижилер фронтуда Кызыл Шеригниң улуг чедииншкиннеринге харыы кылдыр чыл планын хуусаа бетинде күүседир дээш, кайгамчык күженииншкинниг, дүн-хүн чокка ажылдап турганнар.

4.

Майның төнчүзүндө бир-ле кежээ Михайл кино көөр дээш, хостуг сандайлар чаныңга олурда, Алдын уургайының эргелекчизи ооң чаныңга кээп саадапкан.

— Миша, эртен бригадириңге сөглөп кааш, конторага чеде бээр сен, биче када чугаалажыр бис але — деп, директор мындыг болган.

Кинодан келгеш, Миша ону авазыңга дыңнаткан. Ол дүне Мишаның сагыжыңга хөй чүве кирип, удуп чадап чыда, эртен даң бажында ам-на удуп калган.

Раиса Семеновна оглунуң эртен чиир чемин печка кырынга соовас кылдыр таарыштыр тургузуп кааш, караңгы имирде ажылче үнүпкен.

Михаил 8 шак четпээнде-ле конторага чеде бергеш, даргазын манап олурган.

Эргелекчи ажылга чедип келген дораан, Мишаны өрээлинче кады кири берген.

— Чаа, Михаил, сен бүдүрүлгениң эки ажылчыннарының бирээзинге санадып турар апарган кижидир сен, аван база идепкейлиг ажылдап турар... — деп чоруй, столун ажыткаш, типография үжүктери-биле улгаттыр, бичеледир парлап каан бижик уштуп эккелген.

«Бухтуев Михаил Артемьевич фронтуже чоруурун чөлшээрээн. Чогуур документилерин июнь 10-да Кызыл хоорайның шериг столунга хүлээп алыр» деп, ол бижикти эргелекчи Михаилге-даа бербейн, номчуй каапкан.

— Бир-тээ келдириишкин бижик чедип келген болганда, мени Кызылче дүрген чорударыңарны, а бо ай төкөргө үзе санажылганы кылгаш, ажылдан дарый хостаарыңарны дилээр кижидир мен.

Кежээ орайтадыр Михаил өөрээнинге, ала-чайгаар хөлзеп, мага боду хайнып, дүрген-не авазынга чүгүрүп келгеш:

— Мени июнь айның 10-да Кызыл хоорайга келген турар деп бистиң даргавыска бижик келген-дир. Ам харып дүрген санажып алгаш, ийи хонгаш келир почтачы демги Шомуктай ирем-биле хапсымза кандыгыл, авай? — деп, аныяк далаш сеткилин чугаалаан.

Раиса Семеновна ынчан назын талазы-биле кижин ортузу эртип, улгадып келген турган. Бодунуң далаш чок, бодамчалыг чаңы-биле база-ла эргеледи чугаалаан:

— Чаа, ам удуулу, оглум, кежээки бодамдан эртенги угаан мерген дижир болгай, ооң соонда сээң-биле сүмелешкей бис аан.

Авашкылар столун эмгелеп кааш, удуп чыдып алганнар. Ол кежээ Михаил авазы-биле дыка үр чугаалашкаш, авазын бүзүредип апкан.

Кежээки чем үезинде Раиса Семеновна улуг тынгаш, үнү хөлзээнинден тыныжы безин сирилей аарак чугаалаан:

— Че, ындыг-дыр, оглум. Ачаңның изи кайнаар углаан болдур, ынаар-ла барып чораан кижиле болгай сен. Чоруур дээнде чоруур апарган-дыр сен ийин, оглум, ам белеткенир-дир — дептерге, Миша хенертен тура халааш, авазын дыңзыдыр куспактап, ошкааш:

— Четтирдим, авай! — дээш, Михаил авазынга бир-ле

чугаалаар деп бодаан сагыжын сактып чадап, хейде-ле хөл-зээн олурган.

Авазы ону билгеш, оглунуң карактарын аржыыл ужу-биле чодуп кааш, чассыда аарак чугаалаан:

— Ам болзун, оглум, кижии өөрээнде-даа, хомудаанда-даа ыглаптар боор чүве-ле болгай, ам бисте хомудалдан туржук коргуш безин чок. Дайын черинден сээң чагааларыңны ма-наар мен, дайын дүрген-не төнөр болзун деп чырык хүнге чүдүп чоруур мен. Ам сээң чорууруңга белеткенир апаар-дыр бис — дээш, оглунуң бажын суйбап каан.

Чайның магалыг, чаагай үези келген. Кижилерниң сет-кил-сагыжын өөрүшкүлүг хайныктырып эгелээн. Улуг, биче хемнер өргүп, эринге деңнежип турар апарган. Шынаалар, аьрга-арыглар ногаарарып келген. Өдүректер, дуруяалар изиг ораннардаң чанып кээп, тайбың, амыр-шөлээн ак-көк дээрде дистинчипкен ужуп, шөлдерге, шынааларга уян-чараш кылдыр ырлажып, «кудалажып», ажы-төлүн сериин оранга өстүрүп, доруктуруп алыры-биле хөлдерге, хемнерге эжинди-рип чоруп турда, чараш деп чүвезин кижии кайгаар.

Михаил бажыңының чанынга куштар үнү дыңнап, бо-далдары-биле сүмележиپ олурда, ооң эжи Петр бөлүк оолдар-биле кады бо чедип келген.

— Даарта дыштаныр хүнде тайгаже үнүп, дүжүндү тоо-руктан чыып көрээлиңерем, оолдар — деп, Михаил ол өөрүн чалаан.

— Бистер эртен хемелеп чоруткаш, Хараал аксынын чоогундан балыктаар деп белеткенип алган бис — оон баш-ка... — деп чамдык оолдар ооң сүмезинге кирбээн.

— Че, ажырбас, ынаар чораайлар аан, бис кады тоорук-тап, тайгаже үнээл — деп, Петр эжи Михаилге каттышкан.

Михаил биле Петр ийи даартазында эртежик тайгаже Хараал өрү кылаштажып үнүпкеннер. Арганы кудулдур, Ха-раал хемден ырак эвесте улуг пөштерлиг, шырыштарлыг черге келирге кара-куштар ужуп үнгүлээш, ыашка-даа хон-майн барганнар.

Чоорлары ол деп оолдар элдепсинип, кезек кылашташкан ссонда, Михаил доктаай дүшкеш, сезигленген:

— Билип тур сен бе, Петя? Салгын уу-биле бир-ле чыт бээр хап турар, чүү деп чүве боор?!

Петр эжиниң айтырыын харыылаар чай албайн тура, куду инек-даштарлыг шырыштар аразынче аңчы кижии дег кичээнгейлии кончуг көрө берген:

— Көрөм, көрөм, Миша, дөө ол хая баарында мөң даш-тар аразында дүктегер чүве көстүп чыдыр. Чүү дээр сен?! —

дээш, эжиниң өштүндөн «адыр» дээнзиг сегирип алган. Ынча дидиң бе, дээн ышкаш бир-ле коргунчуг үн «хөк-хак» — дээн соонда, ирейниң кыпсынчыг үнү аъргага чаңгыландыр чыккыңайнып-ла үнгөн!

Адыг даштар артындан хенертен үвүреш-авыраш көстүп келген уу-биле кудургайны өрү оолдарже углай халып-ла каан...

— Келди-ле, аңгадава, Петя! — деп алгыра каапкаш, Михаил боозун эктинден дүжүрө соп алган.

Петр дазылдыг бедик чудук кырынче үне халааш, чүктөп алган бичии ак кочалын бижээниң арты-биле коңгурады соктап эгелээн. Михаил дүүргезиниң тараа огун уштуп октап-каш, борбак ок-биле октай тыртып алгаш, адыгже шыгаай берген. Адыг ыя аразында оолдарга чоокшулай хонуп келген, хөрөктенип, чингис, хөрзүн шывадап чоруур аразында боо бир дарс кынган. Адыг биче ырады халып чоруй, дедирленип келгеш, үжен метр хире черге бутка туруп чоруп орда, Михаилдиң «сый-тудары»¹ база катап чык-дарс-ла дээн... Элээн болганда Хараал хемниң ол чарыында база бир боо эткен... Адыг туткуланып, кезек халып чоруй, хөлере кээп ушкап. Өршээ, хайыракан!

Петр чудуктан дүже халааш, өөрээниңге:

— Эр-хей, чаа-ла боолап дүжүрдүң аа?! — дээш, адыгже дап бер чорда Михаил ооң холундан сегирип алган:

— Далашпа, Петя, боо багай деггилээн, моорап чыдар чадаваc!.. Кезек шеглеп тураалы — дээш, боозун база катап октап алгаш, адыгдан карак салбайн, боозун углап алган көрүп олурган.

Үр-даа болбаан. Оолдарның чүректери ам-на оожургап келген. Адыг ындында оолдарның дем көргөн дүктүг чүвези көстүп чытпышаан. Чүү дээр силер дижип, оолдар чүгле бот-боттарыңче көржүп каан. База бир кезек болган соонда, эрлер адыгга ам-на оожум кеденип чеде берген. Ире шагда-ла аң болу берген² чыткан. Хаялар аразында дүктүгүр кара чүвени барып көргөннер. Адыгның базып алгаш чип чыткан хаваны болган.

Оолдарның даялап алган адыы — кончуг улуг эвес, ийи-үш хире харлыг ээш³ аң болган. Тооруктаан оолдар өршөөл бооп харын-даа айыылга таварышпаан. Чиш базып алгаш, үп

¹ «Сый-тудары» — ол үеде садыгга чаа кээп турган дүүрге боону ынчаар адап турган.

² «Аң өлгөн» дээн уткалыг.

³ Кыс адыг.

шыгжап чыткан адыг кончуг айыылдыг. Шынап-ла, аңчылар мынча деп чугаалажыр боор чүве: бирээде — аңчыга чиик баыглатканда, ийиде — чаш оолдарын камгалап эгелээнде, үште — чиир үвүн базырып алганда адыг коргунчуг. Бистиң од тоорукчуларывыс үвүн базып алган чыткан ире кырынче кылаштап келген эрлер-дир. Тоорукчулар даялап алган ире-зинге-даа дегбейн, чартык шоодай тоорук сайлап алгаш, аң болган адыгның чанынга келгеш шай хайындырып, сухарай-йың чип, чемненип, ам чанаалы дижиш олурганнар.

Ол аразында Михаилдиң чүрекейи сирт дээн соонда, сагыжынга бир-ле чүве кире дүшкен. Миша куду көргөш, боданыш олутрупкан.

— Хөөкүй ачамны. Мээң мынчап чораанымны билген турган болза, дыка-ла өөрүүр ийик. Өлүмнү ам канчаар... Ачамның белекке берген боозу адыг-мажаалайдан амы-тыны-выс өршээп кагды... Фронтуга баргаш ачамның өжээнин не-геп алыр ийик мен.

Михаил аалынга чанып келгеш бодунуң дагдыныкчызы Иван Владимировичиге адыг-биле канчаар ужурашканын хөөреп берген.

— Эрес-ле болган-дыр силер, оолдар! Эртен ынаар аът-тыг чоруткаш, силерниң олчаңарны коштап эккеп, прииска-ның чем складынга дужааптар чүве. Дайын үезинде ол дээрге чогум үүже болбазыкпе, оглум — деп, Михаилдиң эң-не баштай адыг өлүргенин Иван Владимирович ынчаар үнелээн.

5.

Раиса Семеновна алдын уургайының удуртулгазындан чөпшээредип алгаш, Хараал аксындан Бии-Хемни куду ба-дар улуг сал-биле Кызылга чедир оглун үдеп келген.

Бир-ле кежээ авашкылар бажыңының даштында Артем Ивановичиниң ынак сандайынга орайга чедир чугаалажып олурганнар.

Раиса Семеновна ам эртен фронтуже аъттаныптар оглу-нуң орукка ап чоруур херектиг чүвелерин аксы шидиглиг брезент хапка эптештир суп берип олурган.

Иешкилер айыткан шагында Щетинкин-Кравченко ку-думчузунда хоорайның Совет хамаатылар клувунуң¹ чанынга чедип кээрге кижиниң хөйү — кудумчу долуг. Шериглер сөөр-түп чоруур машиналар кудумчуну куду чыскаалыпкан.

¹Амгы филармония бажыңы.

Михаил авазын ошкап-ошкап, карааның чажын чодуп тура «ыглава, авай, мен үргүлчү бижип турар мен» — деп, чагывышаан турган.

Раиса Семеновна оожургап келгеш:

— Көрдүң бе, оглум, орукка кичээнгейлиг чору, бир-тээ, ынаар чорупкан болганыңда, дыка хая көрүнмө, сезик бодава, улугларның сөзүн дыңнап, ам-даа угаан кир. Дайынче кирипкен болганда, өске чүве бодава, төрөөн чериниң, төрөлдөргүл, эш-өөрүңнүң адын черле сыкпа. Черле ужуражыр, ужуражыр деп тейлеп чоруур мен, оглум. Черле эеп кээр сен!.. Ачаң айттанып турда ооң чагыын, аңаа бодунуң сөглөөн даңгырааны кажан-даа утпа! Хамык-ла чүве эки болзун деп сүзүгленип чоруур мен — деп, оглунга катап-катап чагып, машиналар шимчеп эртип турда, Раиса Семеновна бичиң аржыылдыг холун оглунче чайып, чон-биле кады дайынчыларны үдеп туруп калган.

Михаил Бухтуев Челябинск областа бир-ле шериг хоорайыңга кээп доктааган. Танкистер училищезиниң курсантызы апарган.

Өөренип турган хоорайыңдан Михаил авазынче чагааларны үргүлчү бижип, харызын ап, Тывазы-биле харылзаазын үспээн. Михаил өөредилгеге кызымаан, мергежилдин дораан көргүзө берген. Танкыны эки билир кылдыр шиңгээдиң ап, ёзулуг дайынчы байдалга чоокшулаткан танк тулчуушкунунга хөй удаа кирип турган. Эң сөөлгү тактикалыг өөредилгениң түңнелинде Михаил Бухтуев «Т-34» деп танкының башкарыкчызы апарган. Ооң танк экипажы — гвардия биче сержантылар Р. Шихмометьев, В. Лаптев, гвардияның анаа дайынчызы Петрук олар. Бо экипаж өөрү-биле кады нарын өөредилгеге дайзынның быжыгланган черин сагынгыр, кажар арга-биле оюп эрткеш, шаап халдаар берге зонага өске танк экипажтарындан шылгарап үнгөн. Ол дугайында кезектиң командиринден дайынчы бедик шылгалданың макталын алган.

Бухтуевтиң танк кезээ ол-ла өөредилгени эрттирип турда, бир-ле хүн командир Комаров:

— Михаил Артемьевич, сен Сибирь кижизи болгай сен. Сибирь аңчылар дугайында улус мынча дижит: «Оо, сибирьжилер адыг аңнаарда, пар, арзылаң аңнаары ышкаш, ханы, алгыг тамы каскаш, аңаа дүжүрүп алыр дээр. Ол шын чүве ыйнаан? Ынчаарга ам өөредилге шөлүндө дайзынның ыңдыг узун, алгыг болгаш ханы оңгулары бар. Ону танк-биле эртери дыка берге. Сибирьниң адыглары, сыыннары дижит силер. Ол тамы оңгуларны экипажың-биле арта халыткан

ууң-биле дайзынның туруштарын буза үстүрүп эрте бер — деп дужаагаш, канчаар эвес дээнзиг хүлүмзүрүп каан.

Михаил, шынап-ла, ында чүү боор дээнзиг дужаалды күүседип кириптерин ол дораан шийтпирлей тырткаш, экипаж оолдарынче: «Билдингир бе?» — деп айтырганзыг көрүнгөн. Командир Комаров танкистерин чүгле дужаал-биле эвес, чамдыкта сагынгыр-баштак сөстөр-биле хей-аът кирип чораан дээр.

Дайзынның танкыга удур тамы-моондаа хову ортузунда дөң адаанда. Танкистер ховуну куду кара маң-биле аттыктыр тутсуп бар чоруй, бетинде тейни ажа халыткаш, бичии кудургайда ыйгылакка тутсуп бар чораан... ол душка чоруй Михаил командылаан:

— Экипаж, мени дыңнаңар! Мурнувуста дайзынның ханы танк моондаа көстүп келди! Аткан оккулаштыр халдып кирдим-не! Туттунуңар, моондакты ажыр халыткан уг-биле дораан дайзынче үзүк чок боолаар эвеспе!

Михаил ында дей каапкан соонда, сураглыг совет «Т-34» деп танк тейжигештен шураткаш, тамы моондакты ужуа ажа халааш, ооң ол талазында эрин чуура үстүрбүшаан, мурнунда дайзынның танкыларын чазыг чок боолагылаан. Михаилдин экипажы ол өөредилгеге база шылгарап үнгөн: моондакты ажа халыткаш, ооң уламчылай дүргөн хөделиринге командирниң берген үезин база камнап алган.

Командир Бухтуевтиң экипажынга чедип келгеш мынча дээн:

— Э-эх, Михаил, Сибирьниң тайгазының ээзи Мишаны сен шүшпең чүве дидиң, ону шүшпең деп болбас эвеспе, чүге дээрге сен база-ла Сибирьниң Мишазы болгай сен, бөгүнгү өөредилгеге дайзынның тамы-моондаан сыын-биле дөмөй ажа халыдың!

— Совет Эвилелинге бараан бооп тур бис, эжим командир!

— Ам эки дыштанып алыңар, мурнувуста берге шылгалда болур тулчуушкун бар эвеспе — деп кааш, чоғум чүү болурун дыңнатпаан.

Улуг лейтенант Комаровтуң командылааны Бухтуевтиң танк экипажында хөй нацияларның төлээлери бар. Михаилдин өөрү безин — украин, татар, белорус, башкир улус, боду — орус.

Командир дайынчыларның чанынга келгеш хөглүг, чазык чаагай чугаалажып эгелээн. Бухтуевтиң экипажының танкизи татар оол мындыг шүлүк бижип алган, оозун бүдүү номчуп каап олурган:

Аравыста — орус, татар, тыва, башкир
Ады чолу аңгы-даа бол, соруу — чаңгыс,
Адаларга, өгбелерге азаан сөстүг —
Араатанны кыра базып, ажып тиилээр!

Акы-дуңма Гомель чери — беларус чуртун
Араатандан аштап ширбип, камгалаар бис,
Ада-чуртка маадыр болуп арттарларга
Алдын хээлиг тураскаалдар көстүп келир.

— Оо, Мамед, сен кедизинде баргаш чогаалчы киж и болур эвес сен бе? — деп, командири чанынга олуро каапкаш, хулүмзүрүп айтырган.

— Эжим командир, харын бо дайын бистиң тиилелгевис-биле дүрген төнер чүве болза! Кым-даа киж и тайбың чурттап, чогаалчы, чурукчу, ужудукчу, инженер-даа болуп болур ийин — дээш, Мамед биче када боданы берген.

Ыя аразында командир ам ном тудуп алган олурган Михаилден:

— А сен, Михаил Артемьевич?

Бухтуев туруп кээрге, командири чанынга эккеп олуртуп алган.

— Мен, эжим командир, школага өөренип тургаш, башкыларны көрүп-ле, иштимде харын адааргап-даа, мен база башкы болуп көрейин адыр — деп күзеп чордум. Ынчап чораш, бо техникага хандыкшааш, машина шимчедикчизи деп чүвеге өөренип, ооң-биле кады радистер курузун дооскаш, машина башкарыкчызы — механик, радист деп документи-лерлиг киж и мен, ам бо дайын төнерге, ПТУ-га кирип, ооң соонда институт дооскаш, инженер болурун күзеп чоруур, мындыг-ла киж и болгай мен — деп каан.

— Мээң чуртум — Башкирия. Чылгы болгаш өске-даа мал-биле бай оран. Мен зоотехник азы ветеринар болур күзелдиг киж и мен — деп, бир эр моолзуг бүдүгүр караан базып каан.

Командир Дмитрий Евлампиевич Комаров дайынчыларының чугаазын кичээнгейлиг дыңнап олуруп-олуруп:

— Силерниң күзелиңер дыка чогумчалыг-дыр, оолдар. Шынап-ла, Мамедтиң шүлүүнде ышкаш, бо немец-фашисттер араатаннарны аштап-ширбип каапкаш, бистиң интернационалчы чонувус быжыг тайбыңны чугаажок камгалап шыдаар болгай аан. Ол келир тайбың болгаш эчис эп-найырал дээш тулчуп турарывыс бо-ла болгай, эштер — деп каан, экипаж-

биле байырлашкаш, кезек када база-ла дыштанып турар танк экипажтарыныче кылаштапкан.

Михаилдин ол училищеден авазынга бижээн бир чагаа-зында мынча дээн: «Экии, авай, эргим төрөлдер! Чагаага хэй чүнү бижиир боор. Өөредилге доостурга, фронтуже аъттанып-каш, фашистерни барып кыра шавар, ол-ла. Мээң силер-биле кады ажылдап, чурттап турган черим — Хараалдың дугайын чүге биживес силер, чайгы тывыш ажылының белеткели кандыг чоруп тур. Хараалчыларның шуптузунга мээң изиг байырымны чедириңер! Авай! Сени дыңзы-биле куспактап, ошкадым. Бо чагаа соонда менден чагаа, адрес барганда ам бижиир сен, авай!».

Михаил Бухтуев танк училищезин дооскаш, Челябинскиден эгелээш, Белоруссияга чедир узун орукту эрткен. Фронтуга келгеш 15 дугаар гвардейжи танк бригадазының 20-ги дивизиязының танк кезээнге бактаагаш, дайзынга удур тулчуушкуннарга каш удаа киржип, дайынчы сагылды четтирген.

1944 чылдың бирги чартында Бирги Белоруссия фронтузунуң Минск-Бобруйск угланышкынынга Гомель облазының Октябрьск деп районун хостаар дээш, кадыг-дошкун тулчуушкун эгелээн. Немецтерниң танк кезектери чадаг шериг-биле кады ол районну таварып эртер демир-орук шугумунда Черные Броды (Кара-Кежиг) деп станцияда боттарының чепсек баазыныга быжыгланыпкан турган.

Немецтерни ол станциядан үндүр ойлатпас, оларны аңаа чылча шаппас болза, фронтунуң бурунгаарлаашкыны берге байдалга таваржыр. Ол аразында Барыын чүкче аткаарлап бар чораан немецтерниң ок-чемзек, боо-чепсек, танкылар, кывар-чаар чүүл сөөрткен хэй вагоннарлыг демир-орунуң дыка узун составы Кара-Кежиг станциязының соңгу талазындан көстүп келген. Немецтер Кызыл Шеригниң шавар халдаашкынынга моондактаар дээш күжүн мөөңнөп, чепсегленип турганы ол.

Командир лейтенант Комаровтуң танк кезээ немецтерниң демир-оруун ол станцияже эрттирбейн, узуткаар деп дайынчы сорулганы салган. Ол станцияның дужун орта демир-орук шугумунче бистиң танкыларывыс чоокшулап турда, немецтерниң минометтары, үгөр-боолары боолап-ла эгелээн. Чамдык танкылар үрелип, өрттенип эгелей берген. Ол аразында дайыннарның аг-шерии станция ол талазынга улам быжыгланыпкан.

Чепсек сөөрткен демир-орук ыракта чоруп орда, хенертен Черные Броды станцияның барыын талазындан куяктыг де-

мир-орук көстүп келгеш, шаап халдаан совет шериглерни үгер-боолары-биле дааштап, пулеметтардан улай тарбыдадып эгелээн. Немецтерниң куяк демир-оруунуң эгези станцияның дужунга киргелек чорда, радио дамчыштыр командирниң командазы дыңналган:

— Экипажтар, машинаңарның шимчедикчилерин хөдел-дирбишаан, экидир оваартынып, буруңгаарлаңар!

Михаил Бухтуев ол демир-орук шугумун доора эрткен чазаглыг улуг орук көре каапкан. Бухтуев танкызын ынаар ужуктур халыткаш, ээй тырткаш, демир-орук шугумунче дорттап көөрге, немецтерниң куяктыг демир-оруунуң эгези станцияны чаа-ла караңнадыр эртип бар чораан. Үр боданыр чай чок... Михаилдиң эът-мага боду чым-сырт кынгаш, үер-далай, от-көс дег хайныгып, ам таваржыр өлүмнү удур көр-бүшаан, коргуш чокка радио дамчыштыр командылап-ла дүжүргөн:

— Экипажтар, эжим командир! Мен немецтиң куяктыг поездизин буза үстүрери-биле шаап кириптим, «Төрээн чурт дээш, буруңгаар!» — деп дыңнады каапкаш экипажын: «Че, туттунуңар, оолдар, байырлыг, ха-дунма, байырлыг, авай — дей каапкан соонда, танкызының эң дүргөн кара маңы-биле шураткан хевээр дайзынның частыр снарядтарлыг, боо-чеп-сектиг куяк поездиниң хажыызындан кээп үстүрер орта... Чүгле карак оду кызаш дээн... Снарядтар частып эгелээн. Үс-күлежип каккылашкан каң демирлерниң коргунчуг дааш-шимээни чаңгыланган частышкындан хөрлэлээн чалбыш, чалар от дээр шаар, ол-бо чүкче станцияның девискээрин чайынналдыр шыва ап, карак чылчырыктаар турган...

Буза үстүрүүшкүн карак чивеш дээр аразында болганындан поездиниң вагоннары оруундан чайлып дүшкөн соонда, снарядтар ол-бо чаштап, частып, кывар-чаар чүүлдер өрттенип, поезд дургаар өрт-халап коргунчуг чаңнык ышкаш кончуг дүргөн хөмө алы берген. Аңдарлып, чайлып баткан вагоннарның кыры-биле Комаровтуң танкылары немецтерни курттар чуура басканы дег чылча базып эртип тургулаан. Кызыл Шеригниң кезектериниң солдаттары ону көргөш, шавар халдаашкынче ураалап киргеш, немецтерниң камгалалын чаза шаап, Кара-Кежиг станцияны бүрүнү-биле хоставышаан, фронтунуң оруун ажыткан.

Хөй-хөй вагоннар, танкылар, демир-орук шугуму улуг чалбыштарның ортузунда өрттенип, хайлып чыдар. Гвардия сержант Михаил Бухтуевтиң экипажы өрттенген — ында, Черные Броды станция дээш тулчуушкунга кайгамчык маадырлыын көргүскөш, мөңгези-биле артып калган. Ынчалза-

даа олар ол ыдыктыг улуг дайынга Николай Гастеллонун, Александр Матросовтун, Лиза Чайкинаның кайгамчыктыг эрес маадырлыг, дидим чүректиг үлегерин база катап дагыннааннар.

Михаилдин танк экипажы — механик-башкарыкчы, гвардейжи сержант Михаил Артемьевич Бухтуев-биле кады дөрт гвардейжи танкистер аңаа база маадырлыгы-биле бажын салган.

Кайгамчык маадырлыг чоруу дээш Михаил Артемьевич Бухтуев ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун 1944 чылдың август 22-де үндүргөн чарлыгы-биле Совет Эвилелиниң Маадыры атты (өлгөн соонда) алган. Танк кезээниң командири Дмитрий Комаров соонда, удаваанда мөчөөндө аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты база тывыскаан.

Бистиң чаңгыс чер чурттуувус Михаил Бухтуевтин маадырлыг чоруунун дугайын Белоруссияның төвү Минск хоорай чурттуг башкы Григорий Головаченко бир солунга мынча деп бижээн:

«БССР-ниң Гомель облазының Октябрьск району дээрге — мээң төрөөн районум чүве. Чай болурга-ла шөлээден Мински-же эеп чоруп олура, ында Черные Броды (Кара-Кежиг) дээр станцияны таварып, гвардейжи-танкистерниң тулчуп турганын дыка-ла үнелеп, бодап чоруур кижиги мен. Кара-Кежиг станциязының чанында улуг эвес тураскаалчыгаш бар. Ол маадырлыг чорук мени үр-ле бодандырып, мени хаара тудуп кээр ийин. Ол дугайында баштай меңээ чүү-даа билдинмес турган. Чугула херектиг материалдарны чыып тургаш, чок дээн ол кайгамчыктыг, буза үстүрүүшкүн кылган танкының маадырлыг экипажыга мооң адаанда шүлүүмнү тураскаалдып бижидим:

ӨЛҮМ ЧОК ОТТУГ БУЗА ҮСТҮРҮҮШКҮН

— Оолдар, туттунуңар!
Миша, газты улгаттыр!
Бурунгаар! Дидими-биле!
Буза үстүрүүшкүнче!
Бухтуев газты улам немээн —
Танкызы бурунгаар караңнаан.

Дакпыш-кызыы шөлгө дайзынның
Аткан огу чалбыраашталган.
Алгыг куяк хөрөөн дөгөөн
Каң демір араатанны
Аң дег дүрген танк сыр маң-биле
Халытпышаан келгеш үстүрүпкен.
Чык-дарс диген соонда,
Чырыш кынгаш өрт үнген.
Чазылган кан, чаалыг шөлдө тоглап дүшкен.
Дерзин фашист араатанның
Демір сеги овааланган.
Чаңнык ышкаш дааш-диңмит кулак уюк,
Төрөөн черниң дидимнери
Дөрт маадыр ынчаар өлгөн.
Өжэтенни басып каггаш дайынчылар,
Олүм чок алдар атты чаалап алган.

Тываның маадыр оглу гвардейжи сержант Михаил Артемьевич Бухтуевти болгаш ооң дайынчы эштерин 1944 чылдың июнь 25-те Черные Броды (Кара-Кежиг) деп станцияда ха-дуңманың хөөрүнгө белорус, орус болгаш өске нациялар-лыг өңнүктери орнукушудуп турда, батальон командири, бажының дүгү шала көгөрип келген, мөге сынның офицер чап чаа эрткен от көс дег изиг тулчуушкунга киржип турда, до-вурай берген шлемофон бөргүн аяар ужулгаш, мынча дээн:

— Бөгүн кадыг-дошкун тулчуушкунга эрес-дидим да-йынчы эштеривисти чидирдивис. Хомуданчыг чүве болза, олар араатан дайзынны чылча шаап, ажып узуткаар улуг тиилелгениң өөрүшкүлүг чаагай шагынга четпедилер. Бо дээш фашистерге өшпес, төнмөс өжээнивисти көргүзүп, ону каржызы-биле негээр бис!

Өжээнивис бүрүн негээр бис дээш даңгыраавысты берээл!»

Автоматтарның кажыыдалга от ажыткан дааштаашкыны Белоруссияның ак-көк дээринче, делгем ховуларлыг аьрга-эзимнеринче, карак четпес чиңгир-ногаан шынааларынче улаштыр чаңгыланып чоруй барган.

Михаил Артемьевич Бухтуев Ада-төрөөн чуртунга, фрон-тучу адазынга, ажыл-ишчи незинге берген дидим сөзүн шак ынчаар ыдыктыы-биле ээлеп шыдаан.

— ... Буза үстүрери-биле шаап кириптим! Төрөөн чурт дээш, бурунгаар! — дээн Михаил маадырның үнү ам-даа тай-бың дээн кыйгы болуп чаңгыланып тур, дыңнаңар даан!

1987, март

Борис Лама

РОВНО ОБЛАЗЫН ХОСТАШКАНЫВЫС

АВТОРДАН

Кижн бүрүзү, ус-кушкаш ышкаш, ужун үнөр уялыг, үнөр-кирер өглүг, ук-ызыгуурлуг, ада-иелиг болуру дег мен база-ла ак-көк хемниң чурту — Тываның база бир кайгамчык каас-чараш боорда, кадыр-берт тайга-даскылдыг, шораан-шораан, бизең-бизең хая-дагларлыг, оларның аразындан баткан ак-көк көвүктер шураан Улуг-Хем саарлып баткан өзен ишти черге арат кижиниң өөнгө төрүттүнген болган мен.

Шынап-ла, миннип, чаш угаан чаа-ла бодарап частып турганы ол боор. Кедээр көөрге, калбак-калбак хаяларлыг; ишкээр көөрге, кара-кара талдар, чөвүк ногаан-ногаан бүрүл-ерлиг хадың, теректер, хөй-ле инек-караа, кызыл-кат сывы дуглаан, каргыраалап ырлап бадып чыдар кара суглуг хем-чигеш өзенни куду Улуг-Хемче агып бадып чыдар. Ону Кашпал иштининиң бир адыры Чаъс-Суу дээр. Сураглыг Үрбүн-Кашпалга кезек Саттар, Түлүштер чурттап чораан. Үргүлчүлелдиг чаъстаашкыннай бергенде, дек аяспас, бедик-бедик шораан даглар баштарындан булут-туман-даа ыравас, изиг хүннеп кааңнай бергенде, эткен хек, куштарның, аң-меңниң алгырган, кышкырган, огурган үнү-даажы арга иштинге бир янзы аялга-хөгжүм бооп чаңгыланы бээр.

Төрээн черим, булуңум, төрөл чонум уттундурбас, төөгүден бээр төрүттүнген чаагай чаңчылым, арга-дажынга, арт-сынынга оваа дагыыр, ак-чеминиң үстүн чажар, Улуг-Хемче углай тейлээр, сөгүрүүр, улуг тайгазынче чалбарыыр чорааннарның бирээзи мээң ачам Адыг-Түлүш Шөмбүл Хуна ашак, авамны Адыг-Түлүш Шара Хараалбаа дээр. Олар Тываның өске бүгү ядыы араттары ышкаш, ядыы-түрөңги чурттап, Кашпал чурттуг улус шоолуг-ла улуг бода мал азыравас, ийи-чаңгыс саап ижер инек тударга кадыр-берт черге хая-даштан чүглүп өлү-даа бээр, көшке-хөртүкке бастырып-даа каар чүве. Ынчангаш ачам хөөкүй кыжын, чайын-даа аңнаар, диин-нээр, морзуктаар, тарбаганнаар, авам уруг-дарыы-биле кады кат-чимис, тоорук чыыр, оозу-биле бистиң кырнывыс тоттуруп, активче шуглап, кедирип чорааннар. Байлак, аң-мең, те-чүңма, кат-чимис, балык-байлаң талазы-биле кайгамчык бай оран турганын мактаныышкын, хөөредиг чокка чугаалап

болур мен. Чодураа, инек-караа дээрге Ортаагы Азия, Украинанада виноград ышкаш төктүп турар, кызыл-кат дээрге ойлар ишти кызыл эът-ле диге хөөредиг чок. Тараа тарыыр шолдүг эвес, үнгөн-не чүвези оът-сиген, чечек, чер кулчазы, тайга согуназы, хылба, даңза, кымчы кылыр кызыл сөөскөн-нер, артыш, чиңгис дээш чок-ла чүве чок. Эликтер аал өдөөнгө кири маңнажып кээр. Оларны кайы хамаанчок чактыр боо-биле өлүрбес, боолавас боор чүве. Те-чуңмалар кезек-кезек бөлүк бооп алган хая-туруглар, даглар баштарында калчып турар, улуг телер бедик бозага, туруг шижинде туруп алгылаан хем иштинче кайгап алган тургулаары ам-даа мээң караамда чуруттунуп артып калган ийин. Ачам хөөкүй аңнааш хүлбүс азы элик адып эккээр. Улуг аң болза эддиниң чамдызын арттырып аар, будун азы калбак чарнын мунгаш сарайжыгашта шыгжап азып алган турар чүве. Бистиң аваныс Шара Хараалбаа он бир оол, кысты божаан. Эң бичези мен болган мен. Ынча ажы-төлдү аң-меңи, кат-чимизи-биле азырап өстүрүп каан, ынча кижилерни кижиге кылып, амыдыралдың оруунче киригенин ам кээп кайгап-харап, хөөкүй ада-иемге төлөттимес, чандыртынмас өрелиг бооп артканы-выс ол-дур ийин деп бодап сактып чоруур мен.

Тайга-даскыл, кадыр-кашпал иштинге чурттап чораан болгаш, тараа тарывас чораан болгаш, демги аңының эддин Чаа-Хөлдөн тараага орнап-долуп чип чорааны, ол дугайында улустуң аас чогаалы ырлар тыптып келгени таварылга эвес боор. Ол ырларның сагыжымда арткан каш одуругларын немчукчумга дамчыдып көрейн:

Кашпал оглу кээргенчиг,
Хайыр кедээр кээргенчиг,
Калбак чарып астып алгаш,
Тараа-ла дилээр кээргенчиг.

Үрбүн-не оглу кээргенчиг,
Үңгүр-ле кедээр кээргенчиг.
Үттүг-ле чарып астып алгаш,
Тараа-ла дилээр кээргенчиг.

Арыг агаарлыг, суглуг шыпшың ыржым черге чурттаары эки болбайн аан. Ындыг-даа болза балык сугнуң тереңин, кижиге черниң чемиштиинче чүткүүр дижири дег, ачам, авам ол кадыр Кашпалындан көжүп, тараалаң Чаа-Хөлгө чурттаар деп шийтпирлээш, Чаа-Хөлдүн амгы Булуң-Терек, Кызыл-Дагга чурттай бергеннер. Ачамның овор-хевири — хүрере додуга берген арын-шырайлыг, узун шыырак, мөге холдарлыг, ажыл дээнде амыр орбас, уйгу-чыдын чок чораан. «Да-

лай чалгыы дег дамчыыр чугаа» деп чүве бар. Тывага национал-хосталгалыг революцияның чалгыы Кашпалга база, хаяларга чаңгы дег, чаңгыланым чеде берген. Адыг-Түлүш Шөмбүл Хуна ашак ыржым-шыпшың Кашпал иштинден, үңгүрдөн үнген морзук дег, ажык черже сывырлып көжер, үнер, чер-делегейде чүү бооп турарын оода дыңнаар, көөр деп шийтпирлээн. «Канчап билир чүвени, черде чыдар черзи чүдүк безин бир аңдарлыр чүве дижик, чаа амыдырал эки чүвени көргүзөр чадавас» дээн бодал-биле революция чалгыын дыңнай салы-ла Чаа-Хөлче көже берген.

Чаа-Хөлге баргаш, таныыр эш-өөрү-биле демнежип, арга-сүмө кадып, тараа тарып, ону ажаап алгаш, ооң-биле ажы-төлүн азырап, ажаай берген. Мен бодум үстүндө чугаалааным ышкаш, 11 ажы-төлдүң эң бичези, хеймери болгаш, арай туразында өскенимни чажырбаайн. Хувискаал-революция үнген, чаа үе, чаа ниитилел тиилеп, Тыва Арат Республиканы 1921 чылдың августа тускай догуннаан, хамаарышпас күрүне деп чарлаан соонда, байларның, феодалдарның өңчү-хөреңгизин, малын хавырып турар үеде мээң ада-ием Чаа-Хөлдүң Будун-Терекке чурттап, ажылдап келген. Ядыыларга хавырган мал үлөп эгелээн: ачамга үлөлге-хуваалдадан дөрт-беш хой, он шаа өшкү, бир бода бе берген чүве. Оларны бистер акым Сандак, угбам Көк, мен бодум кадарып, ол хой, өшкүнү дүн-хүн-даа чокка карактап чораан бис. Үстүндө чугаалаан мен, ачам кончуг кежээ, олурбас ашак деп, шынап-ла, ачам чаңгыс чугаалаар: «Хоюңар кадарыңар, кажжадан үндүрүңер, инектерни хай деңер, мен чылгыже бардым». Ооң үнүн дыңнай сал-ла, шуптувус хой кадарар, ийи-үш саар инектер бызааларын ойладыр, кадарар апарган бис. Сөөлзүреди ол мал-маган бир кодан хой, өшкү апарган, чаңгыс бора беден эгелээш, өөр чылгы чедир өзе бергенин утпас мен.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» дээр ийик. Үе шимчээр, өтсиген, чер өңү өскерлир. Ол үеде ТАР Чазааның шийтпири-биле элээн хой чон Барыын-Хемчиктен бээр Таңдыже көжүп турган. Ачам черле шийтпирлиг чораан болгаш, Таңды кожунунуң Элегес деп черге көжүп келген бис. Авам, ачам акым Сандакты, угбам Көктү база улуг угбам Санчайны, чаа-вам Артышты ап алгаш, Таңдыга келген. Ооң соонда Элегеске мээң улузум Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгезинге чедир чурттааш, Чаа-Хөлче дедир көже бергеннер. Чүге дээрге, мен акым Сандак-биле кады фронтуже аъттанган бис. Мээң улузумнун, ачамның Таңдыдан дедир көжүп чорутканы бис ийи алышкыдан-на болган боор деп бодаар мен.

Ачамны ам бодап чоруурумга, хөй чүве чугаалаарынга ынак эвес, ындыг-даа болза хөңнү, сагыжы ажыттынганда, ылаңгыя бичии арага-дары ижипкенде чугаа-сооду, хөөрээри аажок апаар. Ооң чанынга олурупкаш, хөөрээрин, сактыышкынын база дыңнап шаг болган мен. Чугаалаары, сактыышкын кылыры дыка солун. Ону маңаа база сактып, эргим номчукчумга, сонуургаар чадавас деп бодал-биле дамчыдып көрейн.

— Дыңнаар болзуңза, дыңна даан, оглум, Шагаан-Арыг адаанга думчукка-шенекке кыдаттарның бир бөлүк шерпи майгыннаар тиккилеп алган турганнар. А бистер оларны чок кылыр дээш, эртен даң бажында кедеп чеде бердивис, ол-бо талада майгыннаар бар болду. Оларның аразында хевири черле билдингир, ол бөлүктүң командири ышкаш, узун арган кыдат кылаштап турарын эскердивис. Шимээн чок манап чыдыр-ла бис. Бистиң улуг киживис (баштыңывыс, командиривис) мени: «аңчы кижы чазар эвес сен, таптыг адып көр — дээш, бир кижини эштеп бергеш: — Ам-даа бо буга уну-биле эки чоокшулап алгаш, чок кылыңар» — деп, айтыышкын берди эвеспе. Эжим-биле чоокшулап чедип келгеш, көрүп чыдарывыска, ол кыдат кандыг-даа шимчээшкин кылбайн оожуум кылаштап турар болду. «Мен боолап, мажы базып-тарымга белен бол» деп бо-ла. Кыдат бир майгынын бакылап көргөш, өске майгынче бар чыдырда, эш-даа боолап-ла дүжүрдү, кыдат-даа алгырган соонда, хамык кыдаттар хөлзеп үнгөн, тулчуушкун эгелээш, үр-даа болбаанда бистиң өөрүвүс кезек бөлүк кыдаттарны чок кылып каан бис. Ол кыдаттарның командири кыдат Шагаан-Арыг талаже чадаг дургуннаан кижы болуп алгаш, Шагаан-Арыг шынаазыпче дескен болган. Дыка маңнаар кыдат болган дээр. Маңнаар-маңнаарда Чадаанаже угландыр, ында кыдаттар паараңыга чедир маңнаан деп чугаа бар, та кайы хире шын чүве, билбес мен.

Ачамның ол чугаазы чоорту шын болган болгаш Шагаан-Арыгның алдыы көвүрүг ыңдында Арыг-Үзүү баар орук арты талазында эжелекчи кыдаттарны үндүр сывырганынга тураскааткан тураскаал төөгү болуп арткан болгай. Эрткен-дүшкөн чон көрүп турар, бөгүнге чедир турар ийин, ол база бистиң төөгүвүс-түр.

Оон ыңай база ачам ашак чугаалаар чүве. Дыка шей-бейн, шынын дамчыдайн. Ачам кезек бодангаш, база чугаалаан кижы. Ол дээрге Оттук-Дашка болган тулчуушкун дугайы болган. Ооң дугайында мынча дээн. Дыңнап, номчуп болур силер, хүндүлүг номчукчу! «Оон чоруткаш, Оттук-Дашка барып, актар деп шериг кижилер-биле тутчур, демисежир

апарган бис. Олар дээрге революцияга удур, чаа амыдыралга Тываның национал-хосталгалыг революциязынга удурланган, Россияның революциязынга удурланган актар-дыр. Оон ыңай, ачам мынчаар уламчылап сактыр ийин. «Оттук-Дашка актар-биле тулушкаш, оларны узуткаан соонда, кызыл партизан-нарга каттыжа бердивис. Ынчаарда Хем-Белдири деп черге келдивис. 1919 чыл үези, сентябрь ортан хире. Бисти камгалалга арттырып каан. Улуг-Хемни кежир багай паром бар чораан. Каш борбак, крышалыг, крыша чок бажыңнар бар. Партизаннар дээр шериглерниң чамдыызын Улуг-Хемниң эриинге оңгарлар кастыргаш, аңаа чыттырып каан, чамдыктарын бистиң-биле кады шокар инек-хараганныг ховужукче дескен улус кылдыр үндүрүпкен, а актар хем ол чарыында чедип келген, бээр кежеринче белеткени бергеннер. Оларның чамдыктары айттар-биле эжиндирип эгелээн, а өскелери багый паромну ажыглап, хем ортузунче эштип кежип чорда, боолар дааштаашкыны эгелээн, ол аразында суг ортузунда паромнуң трос-суурганын чүү-ле кижии ийик, ортузундан үзе кезипкен, та боолалкан, паром сугже дүжүп кирген, кезек актар дүжүметтери, командирлери-биле хемге кирген, а бир кезек актар кежип четтигипкен, оларны оңгуда-даа чыткан. Ховуже дескен улус бооп чоруткан партизаннар дедир ээп келгеш, чылча шаап узуткаан. Ооң соонда элээн болганда, бистерни, кезек тываларны, аалдарынче чандыргылапкан ийин, оглум». Ачам шак ынчаар партизаннар-биле кады демсежип чораанын хөөрээр чүве.

Черле ынчаш, ачам-даа, улуг акыларым-даа шериг-меригден чайлавайн чораан улус болган. Улуг акым Адыг-Түлүш Моңгалбин Шәмбүл 1935 чылдарда Кызылга нам сургунуңга өөренип тургаш, ынчан шериг бажыңы өрттени бээр-ге, ок-чемзек, шериг эт-херекселди камгалап үндүрер дээш өрттенген бажыңче кире бергеш, аңаа өлгөн. Оон база бир акым Сандак ынчаарда ТАР-ның шериинге турган, Тарлашкын тулчуушкунунга киржип чораан станковый «Максим» пулеметтун пулемётчузу кижии чораан чүве-дир, шериг эш-өөрү-биле актарны сывырап, чок кылырынга бодунуң дайынчы Үлүүн кириштиргенин дыңнаан мен. Мен, оолдардан эң бичези-даа болзумза, эге школага өөренип, ону Чадаанага досзар аас-кежиктиг болган мен. 1937 чылда ачам мени Кызылга эккелгеш, бистиң төреливис ТАР-ның ревшерииниң командирлериниң бирээзи Каң-оол сугга чедирген. Оон дораан-на Каттышкан школага өөредип кириген, аңаа 1941 чылга чедир өөренип турувуста, ук школавис өрттени берген. Ынчан школа директору Ортун-оол дээр башкы турган. Ындыг

өрт бооп турда, бистерни, сургуулдарны столоваяга чыттырып каан, бистер дөрт кижн — чеди классчылар ревшериг баар деп дугуржуп алган бис. Бир-ле хүн шериг хоорайынче дугурушканывыс ёзугаар чорупкан бис. Шеригниң штавынга чедип келдивис. Бир командир кижн бисти хүлээп алгаш, хар-назынывысты айтырган, директоруңар силерни шеригте албан хаарын чөпшээрээр бе дээрзин ол командир бистен база айтырган. Шупту шынын чугаалап, салган айтырыгларынга долuzu-биле харыылап бердивис.

Командир оргаш: — Ам чана бериңер, школаңарже. Эртен чедип кээр силер — деп мындыг. Эртенинде чедип келиривиске бистерни ревшериг кезээнге хүлээп алган. Оон-на солдат-дайынчы амыдырал эгелээн. Сөөлүнде билген бис, бисти хүлээп ап, ужуражып турганывыс командир кижн штаб начальниги Лопсаң-Балдаң ол болган.

Бир ай хуусаада карантин эрткенде, бис дөрт кижини өске өөрүвүс 13 оолдар-биле кады эмчи шинчилгези эрттиргеш, ухар кезекке курсантылар кылдыр кирип каан. Бистин командиривис Тываның баштайгы ужудукчузу майор Кидиспей, а бисти ухар чүүлдүн техниказынга өөредир дээш чаладып эккелген ужудукчу башкывыс Прохоров деп кижн турган, оон ыңай бистерни мурнай өөренип алган ужудукчу командирлеривис, Тываның база хоочун дээн сураглыг ужудукчулары — Чимит, Хоппуя, Ензак, Очур, Хунан-оол сугларла болгай. Оларга, бүгү ужудукчу командир башкыларга мээң-даа, эш-өөрүмнүн-даа өөрүп четтиришкени кызыгаар чок улуг, амыдыралывыста утпайн-даа чоруур бис ийин.

Мээң чурттап, өөренип эрткен амыдыралымның бир үзүндү, кезээ шак мындыг болган. Ухар чүүл кезээнге ужуп өөренип турувуста-ла, кым эки тура-биле дайынче, фронтуже баар дээн болдур, оларны чорудуп турган. Мен база-ла акым Сандак-биле ыдыктыг дайынче, өске бүгү дидим, эрес дээн шилиттинген тыва оолдар, кыстар-биле кады Барыын чүкче, ССРЭ-же 1943 чылдың чылыг, чырык, аяс сентябрь айның бирги чаазында аъттаныпкан бис. Оон эгелээш дайынчы орук эгелээн, мээң, бөдүүн дайынчы-солдат эрниң амыдыралынга, намдар-төөгүзүнге база бир чаа, берге арыннар эгелээн. Ол дөөрге фронтучу амыдырал-дыр, кадыг-дошкун чылдар, ай, хүннер-дир.

Тыва эки турачы фронтучулар дугайында чогаалчылар, журналистер, эки-турачылар боттары-даа дайынчы оруунуң дугайында эвээш эвести бижээн, солун-сеткүүлге парлаанын номчукчу билир болгай. Мооң адаанда номчууруңар мээң сактышкынымны чаңгыс черге белгеш, чырыкче номчугаш

кылдыр үндүрер бодаан сеткилим-биле бодумну кым деп кижил дээрзин таныштырдым, хундүлүг номчукчу.

Тиилелгениң 50 чылы келгени бо. Мээң бо, ам моон адаандан номчууруңар сактыышкыным дээрге улуг-даа, бичии-даа кижилерге, ылаңгыя келир аныяк салгалга тураскаал кылдыр арттырар дээн белээм-дир. «Аът өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар» дижир болгай. Бистиң адаларывыс канчаар демисежин, ажылдап, чурттап чораанын мыя бо үзүндү сактыышкындан-даа болза номчуп сонуурган чорзуниар дээн бодамдарым-биле силерже көрүндүм, силер-биле кады артым, эргим номчукчу.

САКТЫЫШКЫН

1943 чылдың 8 ай ортаа үези. Ужар чүүл кезээниң биче сержантызы Анаң-оол чедип келгеш, «Силерни клубка келиңер деп тур, эш улуг сержант» деп дыңнатты. Чеде бээримге, шупту 40 хире дайынчылар, сержантылар болгаш офицерлер олурлар. Үр-даа болбаанда, команда үндү: «Туруңар! Эжим командир, даңзыда ады кирген дайынчылар, сержантылар, офицерлер шупту долүзү-биле чыгып келди!» деп, капитан Кечил-оол полк командири подполковник Севээнге илеткээн чүве.

Ол чугаалай-дыр:

— Ам удавас чазак черинге баар бис. Аңаа генерал Тока силерни хүлээп алыр — деп мындыг.

А бистерни чүнүң ужурунда хүлээп алыр апарганын кым-даа билбес болду. Чазак бажыңының баарыңга чыскаалып алган турувуста, Тока, элчин Петров суглар үнүп келирге, капитан Кечил-оол Токага илеткээн. Бистиң-биле менди-лешкең:

— Улуг Совет чуртче герман фашистиг идегеттер оор ёзу-биле халдаан болгай. Немецтерни чылча шавар болгаш маадырлыг Кызыл Шеригге бүгү тала-биле дуза көргүзөр дугайында Тыва Арат Республиканың ээлчег чок Онза хура-лы кыйгырыг хүлээп алган. Ону Тываның арат чоннары бир үн-биле деткип, чүгле эт-хөреңги-биле эвес, харын боттары ок-боону туткаш, маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады немец фашистерни чылча шаварыңга киржир күзелин илередип, хөй-хөй билдириишкиннерни Тываның нам, чазаанга киирип турарлар. Арат чоннуң ол күзелин барымдаалааш, Тываның Чазаа совет чазактан дилег кылган. Ол дилегни Совет чазак чепшээрээн — деп, Тока дарга чугаалады.

Бистиң-биле кады он хире аныяк кыстар база бар. Кожууннардан фронт чоруур дайынчыларны штаб начальниги Лопсаң-Балдаң биле капитан Кечил-оол олар хүлээп ап турганнар.

Бир хүн олуруп алгаш, авам, ачам сугже фронт чоруур алардым деп чагаа бижип олурумда, бир дайынчы келгеш, «аъттыг херээжен кижиги силерни хереглеп тур» деп мындыг. Чеде бээримге, авам сарыг аъдын мунуп алган бо-ла тур. Авам-биле мендилештим. Авам тура:

— Силер шупту фронт чоруй баарыңарга, бистер канчаар улус бис? Мен база силерниң-биле кады ол фронт деп черже чоруур кижиги мен. Акың Сандак база фронт баар кижиги мен дээш, Таңды кожуунунче чоруй барды — деп мындыг.

Кызылга бистиң төреливис офицер бар чүве. Чеде бердивис. Оларның бажыңыга чыылдызыс.

Каш-ла хонук иштинде бүгү кожууннардан фронт чоруур дээн дайынчыларның өг-бүлезиниң ишти, ха-дуңмазы, ада-иези, дөргүл-төрелдери чыгып келгеннер. Шеригниң хөгжүм-музыказы үргүлчү-ле ойнап турган болгай.

1943 чылдың сентябрь 1-де Чазак бажыңының баарыңга тыва эки тура отряды чыскаалыпкан. Индирге генерал-лейтенант Тока, ССРЭ-ниң элчини Петров болгаш ТАР-ның Чазаның баштыңчылары үнүп келирге, капитан Кечил-оол эш Токага Тываның эки-тура отряды фронтуже чоруурунга белен деп илеткээн. Дарга митингини ажыттыңан деп чарлаан. Орта Тока, Петров, дайынчыларның төрелдери, оон иштинде мээң честем Маңнай-оол олар боттарының чагыг сөстөрүн бергеннер. Митинг доозулган. Кечил-оол солагай талаже эргилдиргеш: «Кылаштап марш!» деп командаалан. Мурнувуста музыка взводунга үдөдип алгаш, Ленин кудумчузун куду паромче марштапкан бис. Хамык чон бистиң-биле кады ынаар көжүпкеннер. Оларның холдарында чечектер, аыш-чем...

Ачам акым-биле мени хөй улустан хостуг черге аппарып алгаш, чугаалай-дыр: «Дайын деп чүве берге болгай, оолдарым. Маадырлыг, эки демисежиң, арат-чонуңарның чагыг-сөстөрүн утпаңар. Неметтерни чылча шапкаш, чанып келир силер, оолдарым» деп чагаан чүве. Хем ол талазынга баргаш, Тыва—ССРЭ кызыгаары Шивилигже чоруптувус. Шивилигге үш хондувус. Чүге дээрге, эки турачы отрядтың Кызыл тугу белен эвес турган. Ону Кызыл хоорайның дааранылга комбинатына даарап турганының шаала ол болган. Тукту шала кезжээликтей бергенде эккелген. Чазак баштыңчылары база чедип келгеннер. Чыскаалыңар деп команда үнген.

Взвод аайы-биле чыскаалыпканнар. Тыва эки турачылар отряды долу составы-биле чыскаалыпкан деп, Тока даргага Кечил-оол илеткеди. Дарга бистерниң-биле менилешкеш, допчу чүве чугаалаан. Эрес-маадырлыг демисешкеш, ээп чедип келиривисти күзээн. Музыка взводу Сергей Красныйның командылалы-биле бисти ССРЭ биле Тываның кызыгаарынга чедир үдээш, аңаа артып калганнар.

Борбак-Хаакка ийи хонган бис. Абакандан келир машиналар озалдап турган. Командир Кечил-оол баштайгы взводтуң машиназы-биле чоруурда, мындыг дужаалды берди:

— Эш Лама, силер эң сөөлгү чоруур взвод-биле кады чедип келиңер. Бистер баштай баргаш, силерниң турар чериңерни белеткээр бис — дээш, комиссар Байсклаң-биле кады чорупканнар. Сөөлгү взвод Хакасияга даң адар чокшүлүай бергенде четтивис. Капитан Кечил-оол болгаш Байсклаң бисти уткудулар.

— Бисти үдээр митинг хурал бо кежээ демир-орук станциязынга болур. Ол доостурга, демир-орукка олурупкаш, халтар бис — деп, Кечил-оол чугаалады. А бистер демир-орук деп, вагон деп чүве билир эвес, бир-ле дугаарында көрүп, аңаа олурупканывыс ол. Шала кежээликтей бергенде чыскаалып алгаш, Абаканның демир-орук станциязынга чедип келдивис. Чоннуң хөй деп чүвезин чүү дээр! Музыка чиртигайнып-ла турду. Хакас областың удуртукчулары индирже Кечил-оол, Байсклаң суглар-биле кады үнүп келгеннер. Митинг-даа ажыттынды. Хөй-даа улус чүве чугаалады. Тываның оолдар, кыстарынга чагыг-сөзүн берип, немец фашистерге удур эрес-дидим демисешкеш, каң-кадык ээп чанып келиривисти күзеп турдулар. Митинг доозулган. Команда ёзугаар 12 вагонга олурупкан бис.

1943 чылдың сентябрьның ортан үезинде орус улустун база бир улуг хоорайы болур Муромга чеде бердивис. Ында 362 дугаарлыг курлавырда турар чадаг шериг полугунуң составынга кирдивис. Аңаа бир неделя болуп турувуста, командир Кечил-оол Москва-биле, Аъттыг шеригниң кол командылал чери-биле чугаалашкан. Чүү болганыл дээрге, бистерни соора билгеш, Муромда чадаг шериг кезээнче киирген болган. Аңаа неделя иштинде дайынчы белеткелди уламчылады-выс. Боодалга талазы-биле ол полктун дайынчылар, офицерлер составын кайгаткан бис. Бир-ле кежээ база-ла демир-орук станциязынга келгеш, вагоннарга олуруптувус. Вагоннары-выс арыг-силиг, чыдар оруннарылыг, матрастарлыг, ак-чоорганнарлыг — кайгамчык-ла.

Даң бажы турда, Иваново областың Ковров хоорайында дүштүвүс. Подполковник кижы чедип келирге, Кечил-оол илеткээн. Подполковник бистер-биле мендилешкеш, «Силерниң отряд курлавырда турар аъттыг шериг дивизиязының I полгунуң составыңга кирер силер. Ол полктуң командири мен-дир мен» диди. Ол-ла турувуста, музыкантылар чедип келди. Бистер «Тулчуушкунну» ырлажып турдувус.

Бистиң отрядка тускай казарма, столовая белеткеп каан. Аңаа дайынчы белеткеливисти уламчыладывыс. Ковровка турувуста, Кол штабтан комиссия келген. Бистиң дайынчы белеткеливисти хынап көргөш, мындыг түңнел үндүргөн. Ам-даа 3 ай иштинде дайынчы мергежилди уламчылап өөренир, ооң соонда фронтуже чоруп болур-дур деп комиссия дужаал бергеш барды деп, капитан Кечил-оол биске дыңнаткан. Дайынчылар, сержантылар болгаш офицерлер кайгап, ам чүгү өөренир бис, оон артык канчаар, бүгү негелделерни долдуу-биле күүсеттивис деп пат-ла кайгап чугаалажып турдувус. Үр болбаанда маршал С. М. Буденныйның бирги оралакчыы генерал-полковник Ока Иванович Городовиков баштаан комиссия чедип келген. Бистиң дайынчы белеткеливисти бөзө катап хынап көрдүлөр. Отрядтың дайынчы белеткели кочкур эки-дир деп түңнээш, фронтуже чорударын дужааган.

Эртенинде дивизияның полктарының аъттарын улуг шөлгө чыскаапкан. Дивизия командири дужаал берди. «Тываның эки тура отряды, чыскаап каан аъттардан бадунарның күзээн аъттарыңарны шилип алыңар!» дээн. Аъттарны шилип ап турарын көөрге, чамдык аныяк дайынчылар улуг орус аъттар ап турар, а чамдык улгады берген дайынчылар шала бичии-бичии, сөөктүг аъттарны шилип алгылаан.

Ийи хонганда, Ковров хоорайның демир-орук станциязынга бисти үдээн улуг митинг болган. Митинг сөөлүндө аъттарывысты вагонга чүдүргүлээш, фронтуже чорупкан бис.

Москвага орайтай бергенде келдивис. Тываның СССР-де элчини Оюн Мандараа, ооң секретары Оюн Ёнзак өг-бүлелери-биле, Москвага өөренип турган сургуулдар бисти шагда-ла манаан турдулар. Бир шак хире болган бис. Менди-чаагай, эрес-дидим дайылдашкаш келиривисти күзөп тургаш, үдөп кагдылар. Ол үдөлгө үезинде бистер мынчаар ырлажып турганывысты ам-даа сактыр-дыр мен:

Хады ышкаш хөнү сынын,
Кара карактыг чалыы кыстар
Ынак эжин тулчуушкунче
Ындыннандыр ырлап, үдөп туру.

Дидим эрес күжүр эжим,
Тиилелгениң туюлу дээш,
Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!
Тура дүшпейн, буруңгаар!

Ынчаар ырлажып турувуста, кайгамчык чүве-ле болгай. Поезд чиге барыын чүкче каккаш чыдыплаткан. Ол аразында элээн каш хона бердивис. Чүге дээрге, чамдык демир-орук станцияларынга 1—2 хона бээр. Ынчаар чорааш, Белорус ССР-ниң кызыгаарында, Смоленск областың Рославль-II хоорайга кээп доктаадывыс. Орта аъттарывысты вагоннардан дүжүргөш, мунгаш, чурттакчылыг суурга келдивис. Бир казак офицер келгеш, капитан Кечил-оолга илеткеди: «Полк командири полковник Попов силерниң отрядты эртенге чедир дөштөтө алыры-биле бир суурну белеткеп каан. Аңаа чедирери-биле командирниң дужаалын өзугаар келдим» дээн. Кечил-оол улуу-биле четтиргенин улуг лейтенантыга илеретти. Капитан Кечил-оол ол офицер-биле взводтар-взводтар аайы-биле бисти бажыңнарга үлөп кагдылар. Эртенинде ийи казак офицер келгеш, Кечил-оолга илеткеди: «Силерниң отряд моон чоруткаш, аңаа чедө бээр силер» деп, холу-биле бир улуг ак шөлдү айытты. Полктун аъттыг чыскаалы болур. Полковник Попов силерни уткуп алыр дээш, ийи офицер чоруй бардылар. Бистер чыскаалып алгаш, тугувусту чыскаалдың бажыңга мен киискидир тудуп алгаш, шөлгө чедип келдивис. Полктун дайынчылары, офицерлери чыскаалып алган турлар. Бистер оларже көрүндүр чыскаалып туруптувус. Командир Кечил-оол кончуг чидиг үнү-биле томаанныг деп командылааш, селемезин ушта тыртып алгаш, улуг кара-доруг аъттыг полковникке удур халдып баргаш, селемези-биле өзүлааш, илеткеди: «Эжим полковник, Тыва Арат Республиканың эки тура отряды долу составы-биле чыскаалыпкан, силерниң эргөңөргө киреринге белең. Отряд командири капитан Кечил-оол».

Попов биске чоокшулап келгеш, мендилешкеш: «Совет—Тыва найырал делгөрезин!» дээш, «Ура!» дээрге үш улай чирт кылдыр ураалапкан бис.

Попов биле Кечил-оол элээн-не чугаалаштылар. Кечил-оол бистерге чедип келгеш, чугаалай-дыр:

— Ам 8-ки аъттыг шериг дивизиязының командири генерал Павлов келир, Поповтун полугунга бистерни каттыштырары ол — дээн. Удаваанда чиик машина маңнап келди. Кечил-оол отрядты командылааш, генералга барып илеткеди. Павлов бистерге чоокшулап келгеш, мендилешкеш, ка-

питан Кечил-оолга сөс берди. Кечил-оол кыска болгаш тодоргайы-биле Тыва Арат Республиканың байдалын тайылбырлап чугаалааш: «Тываның чонунуң күзел-соруун — немец фашистерни чылча шавар херекке боттары-биле киржир күзелдиң плереткен. Ынчангаш Тываның оолдар, кыстары боттарыныы эки туразы-биле Кызыл Шериг-биле кады немец-фашистерни чылча шавар дээш келгенивис бо» деп чугаалады. Оон дораан-на дивизия командириниң дужаалын номчуп дыңнатты. Бистиң отрядывыс I гвардейжи полктун 4-кү эскадрону кылдыр киргеш, чыскаалганның одуруунга улаштыр чыскаалыпкаш, 31-ги полктун туары Снегирёвка суурга келливис. Боо-чепсекти холга алдывыс-даа.

1943 чылдың декабрь 3-тен эгелеп марштап чоруткан бис. 1000 ажыг километр эртип деп чүве амыр эвес-ле болгай. Ол чоруп турувуста, агаар-бойдустун байдалы кончуг басгай. Бирде хар чаар, бирде чаъс чаар. Колдуунда дүне чоруп дээр чүве-ле болгай.

Бир ай иштинде чоруп келгеш, аштап-суксап, куртас сухарай хемирип, канчап чорбаан дээр силер.

Немецтер-биле сегиржип алырывыс үениң келгени бо. 1943 чылдың январьның 30. Шала кежээликтей апарганды, командирлер чыыр сигнал этти. Командир Кечил-оол удааанда дедир халдып келгеш: «Эш Лама, взвод командирлерин дораан чыып эккел» деп дужаады. Командирлерни дораан чыйы кааптым. Кечил-оол шыңгыы үн-биле: «Ам дораан шавар халдаашкынче кирер бис. Бистиң мурнувуста Деражно деп суур бар-дыр. Ону немец фашистерден хостаар» дээш, тус-тус взводтар командирлеринге тодаргай даалгаларны бергеш, «Дончуттун взводу полк командириниң эргезинге ортар. Билдинер бе, эштер командирлер! Бистиң оң талавыста Ахмеджановтун эскадрону, солагай талавыста Каташевтун эскадрону кирер, дайынчы шаап халдаашкынче взводтарыңар белеткеңер. Ам дораан кызыл ракета дээрже үнерге-ле шавар-халдаашкынче кирер силер. Мен I взводка чоруур мен. Мээң-биле үргүлчү харылзааны улуг сержант Лама тудар. Телефон харылзаазы үстү берзе ол силерге чедип, дамчыдыр эвеспе» диди.

Деражно суур Горынь хемниң ындыкы эрининде, суур биле полктун аразында кезек арга бар. А суурнуң ортузунда улуг шажын хүрээзи бар. Немецтер ол суурга дыка быжыыланып алган. Чүге дээрге, Деражнодан Ровно хоорайже шавар халдаашкын кылырының эң чугула эптиг оруу деп чүвени немецтер билип турганнар. Деражнону даң бажы чырып

турда хостаан чүве. Орта бистиң эскадрондан улуг лейтенант М. Э. Сат өлүрткен. Биче сержант М. Б. Сундуй аар балыг-ланган.

Ровнону хостаар дээш белеткел улам-на шыңгырап турган. Полктуң политажылдакчылары дайынчылар ортузунга политкижизидилге ажылын күштелдирип, ол ышкаш бистиң 4-кү эскадроннуң командириниң политажыл талазы-биле ора-лакчызы улуг лейтенант Байскаң улуг ажылдарны кыл-ганнар.

1944 чылдың 2 ай 1-де 31-ги полк Ровно хоорайның чоо-гунга чоокшулап, Скрештувка деп суурга дүне чедип келген. Чер чаа чырып орда, Попов командир эскадроннарын эдертип алган чедип келген. Кечил-оол мени эдертип алды. Улуг орууска үнүп келдивис. Командир дуран-биле оң, солагай та-лазында турган заводтарны көргүзүп, картага айтып берип турда, полк командири тургаш:

— Сержант! — дээш, менче көрдү. — Дуу турган завод-тарже оттан ажыт! — деп дужаады. Дужаал ёзугаар чигир болгаш тууйбу заводтарынге улай-улай дааштадым. Удаваан-да дораан харыылап, немецтер боолай бердилер. Оон Попов командир: — Улуг лейтенант Ахмеджанов шавар халдааш-кынга тууйбу заводун, капитан Кечил-оол чигир заводун хостааш, шуут демир-орук станциязынче, Ровноже кирер си-лер — деп дужаал берди.

Полк Ровноже шавар халдаашкынга белеткенип эгелей берген.

Бистиң эскадрон Попов командирниң дужаалын ёзугаар чигир заводун хостаар дээш шавар халдаашкынче кирипкен бис. Баштайгы үеде мөгүдеп-даа турдувус. Октар ында-мында дүжүп, үгөр-боо октары бистерниң аравыска частып-ла тур-лар. Даң бажындан эгелээш, кара кежээге чедир тутчуп кел-гөш, чигир заводун болгаш чурттакчылыг черлерни немец-терден долuzu-биле хостап алдывыс. Телефон харылзаазы штаб биле бистиң аравыста, а 1-ги эскадрон-биле база үзүл-ген. Ону харылзаачылар Соспукай, Седен-оол, Дажы-Серен ситлар шуудуп күш четпейн турганнар. Чигир заводун хостап алгаш турувуста, орайтай берген, завод иштинге чыгып ал-гаш, ончалажып, ок-боовустуң ок-чемзээн санажып көөрү-вүске, кижини бүрүзүнге он шаа октарлыг, пулемёттарывыс огу колдуунда төнгөн болган. Ам канчаар дедир үнөр деп дужаал бар эвес. Капитан Кечил-оолдуң дужаалы-биле де-мир-орук станциязынче шаап кирипкен бис. Командирниң чоруткан хайгыылчыларының дыңнатканы болза, шавар хал-даашкынның кирер уунда немецтер чок деп илеткээн.

Демир-орук станциязынга чоокшулап кээривиске, дээрже ракеталар чырыдып-ла үнгөн. Бистерже танкылар-даа шуужуп-ла үндү. Танкылар прожектор-биле чырыдып, бистерни сүрүп-ле эгелзэн. А бистер ол оңгарлар, тейлер аразынга союп, үңгеп тургаш, алдырбайн бардывыс. Даң адар чоокшулап орда, танкылар бистерни сүрерин соксатканнар. Командир Кечил-оол Попов командирге шупту байдалды илеткээри-биле чорупкан.

Кечил-оол командирге илеткээрде, ол мынча дээн: «Силерниң-биле база 1-ги эскадрон-биле харылзаа тутуп чадааш, курлавырга турган Каташовтуң эскадронун, ооң-биле кады улуг лейтенант Дончуттуң взводун силерге дузалашсын дээш кииреримге, олар немецтерниң аксынче кире бергеннерин дыңнаткан. Бичии дыштанып алгаш, база-ла шавар халдаашкынче кирипкен бис. Демир-орук станциязын хүнзедир тулчуп келгеш, хостадывыс.

Эскадрон кончуг дүрген бурунгаарлап-ла турган. Бодум ынчан будумче балыглаттым. Байлак Вера бо маңнап келди: «Кайда балыглаттың, дораан шарып берейн» диди. «Бо хире ок чаап турда, канчаар шарыыр чүвөл? Харын союп тургаш, бо малгаштыг дөңнү кеже берээли» дээш, иелзэн союп чорупкан бис. Чеже үңгээр боор, Байлак мени солагай таламдан холумну моюн дезүнден колдуунда чартыктап чүктеп алган, дөңнү ажыр кылаштажып чорупкан бис. Немецтер бисти дөң ажып, оңгар киргиже боолап келгеннер.

Балыгланзымза-даа өөрүм-биле кады Ровно хоорайны хосташтым. Госпитальга чыдар шынзылганы меңээ тывыскан турза-даа, ынаар барбайн, дайынчы оруумну улымчыладым.

Ровно хоорайны хостаарда дыка-ла улуг тулчуушкун болган чүве. Тывалар эрес маадырлыг чоруун аңаа көргүскеннер. Төп кудумчуну өрү бир-ле дугаарында тывалар атакалап киргеш, немецтерни мөгүдөдип, хоорайдан дезип үнөр ужурга таварыштырган. Ооң уламындан өске шериг кезектеринге хоорайны хостаарынга дыка таарымчалыг байдалды тургускан. Февральдың 2-де даң бажында хоорайны долгузубиле хостаан. Февраль 2-де Оюн Оолак командылаан бирги взводтуң дайынчылары чиде берген. Ийи хонук иштинде дилээш тып чадашкан.

Кечил-оол мындыг дужаал берген: «Эш Лама, Дончуттуң взводунуң аъттарын, арткан дайынчыларын ап алгаш, артып каг. Оолактың взводун тып алгаш, бистиң соовустан чедип кээр сен». Ам канчаар, дужаалдан эртер эвес, Дончуттуң аъттары-биле кады арткан дайынчыларын ап алгаш, ар-

тып калдым. Капитан Кечил-оол чоруур деп турда, карта чок канчаар мен дээримге, старшинада карта бар, ону ап ал дээш, аът кырында чыскаалып алган эскадронну командылааш, бурунгаарлап чоруптулар. Ол үеде кежээ апарган, орайтап келген чүве. Ам канчаар, аңаа хонар эвес. Оолакты кайнаар дилээр, ынча хей чадаг шериг хөделип турда. Хоорай ишти шупту кижиге бажы сыңышпас.

Бир солдат эдертип алгаш, старшинада карта албышаан Оолакты дилээр. Арткан өөрүмнү улуг даш гараж иштинге тургузуп кааш, чорупкан мен. Старшинаның турган черинге чеде бээримге, турар боор бе? Чоруй барган. Ровно хоорайның бир кудумчузу-биле чоруп оарывыска, ийи аъттыг кижиге бир херим иштинче кире берди. Бо хоорайда ам аъттыг шериг бар эвес. Бо чүү мындыг аъттыг шериг чорор? Бистиң-не шериг кезектеривис боор деп бодааш, соондан чеде бердивис. Бир взвод хире янзы-бүрү хептиг солдаттар. Эрге-дужаалдары-даа эки билдинмес. Офицер меңээ чедип кээрге, бистиң шериг кезээн айтыарымга, ол дораан команда берди: «Тудуңар!» деп. Бистиң аъттарывысты чүгеннеринден алгаш, бистерни эзерден чая тыртып эгелей бээрге: «Власовтар!» деп бодап калдым. Оларже автоматтың одун ажыдыпкан бис. Ийи автоматтың ийи диска доозулдур тудупкаш, дедир кудумчуже бурт-ла дидивис. Бистиң соовустан чаңгыс-даа боо үнү дыңнабады. Ол кудумчу-биле чоруп оарывыска, бистиң мурну-вуста ийи тергелиг аът турар. Мен аъттан дүшкеш, бүдүү кедеп чеде бээримге, кижиге-даа чок. Хавак баары черде от чырып турар. Сактырымга, тывалап улус ыды үнген ышкаш. Ылавылап дыңнап турарымга, Оолактың ыды. «Эки чемненип алыңар. Ам дораан чоруур бис» деп чугаалажып тур. Хавакты куду бажың азынга кедеп четкеш, көрүп турарымга, бистиң оолдарывыс чемненип, бажың адаанче подвалче кирип турлар. А хеп-хеңертен кире халый бергеш, холум боозу-биле арнып алгаш, команда бердим: «Өскерликчилер, холуңар көдүрүңер!» дээримге, улузум чемненип турган котелоктарын шала кырынче салып-даа турарлары бар. Чамдыктары аңгадай берген кезек турлар оң. «А мен-дир мен, силерни дилээш шаг болдувус» дээримге, ам улузум каттырыштылар. Чүү болган дээрге, Ровно хоорайның кол кудумчузунуң бажыңга мурнап дайылдажып, немецтерни сүрүп, ойладып келгеш, бичии саадай хона берген. Аткалажышкын соксай бээрге, өөрүнчө ээлтер орта, өөрү ол черинге турар боор бе. Өске талаже немецтерни сүрүп, боолажып чоруй барган. Ынчангаш өөрүн дилеп турганнар. 2 хонук иштинде эскадронну тып чадашкан, бир өске эскадронда кат-

тыжып алгаш турда, мен таваржы бергеним ол. Бичии-ле, 20 хире минута озалдаан болзумза, ол эскадрон-биле чоруй баар турган. Ынчангаш эскадрондан шуут чарлып чоруй баарлар ийик. Мээң эдертип алгаш чораан солдаттарымны, гараж иштинде чыдып калган өөрүвүстү эккээри-биле чоруп-каш, манап турувуста, үр-даа болбаанда, чедип келдилер. Бо караңгы дүне кайнаар баарыл деп улуг лейтенант Оолак айтырды. Мен Ровноже шаап халдап тургаш, бо кудумчу адаанда бир помещик кижии чурттап турган черин көргөн мен. Ында көк-тараа бар. Ынаар чоруй бараалыңар дээримге, Оолак тургаш, ылап билир сен бе деп айтырды. Мен ылап көргөн мен, аспас мен дидим. Чорупкан бис. Ол помещиктин турган черинде көк-тараага аъттарывысты откарып кааш, бажыңга от чырыда салып алгаш, тур бис. Элээн үр болганда, Соспукай чедип келгеш, чүнү-даа ыыттабайн, Оолакче көрүп алгаш тур. «Чүнү чугаалаар деп тур силер, эш дайынчы» деп айтырарга: «Эжим командир, чиир аъш-чемивис бар эвес. Балыг, семизи кончуг мал эккелдивис. Ону соп алгаш, бо турган улуг пашка хайындырып чизе деп бодааш, силерниң чөпшээрелиңер айтырып келдим» деп мындыг. Оолак монче көргөш: «Силер чүү деп бодап тур силер, эш улуг сержант?» дидир. Мен тургаш: «Аштап өлүр эвес, командир. Ам дээрезинде хоорайда комендант эрге-чагырга тургустунган эвес» дээримге, Оолак «чөпшээреп тур мен, күүседиңер, эш Соспукай» диди.

Даартазында дайын шөлүңгө өлгөн кижилерни ажаап, оларның ат, фамилиязын тодарадыр, дайын шөлүн аштап-арыглаар тускай шериг кезээ чедип келген. Оларның-биле кады күрүнениң айыыл чок чериниң болгаш иштики херектер органнарының ажылдакчылары база четкилеп келгеннер. Совет эрге-чагырганы хоорайга тургускан.

Өөрүвүстүң соондан чоруур дээривиске бисте карта бар эвес. Кайы талаже дайылдажып чоруй барганы билдинмес. Ынчангаш күрүнениң айыыл чок черинге Оолак командир-биле чеде бердивис. Бир офицер биске удур келгеш: «Чүгө чор силер? Чүү улус силер?» деп айтырган. Ужурун чугаалаарывыска, подполковник кижиниң кабинединче бистерни кирипти. Шериг ёзу-биле мендилешкеш, келген херээвисти Оюн Оолак илеткээрге, тыва эскадронну билир болду. Бистиң чыдып калганывысты, взводтуң аза бергенин билип алгаш, ырак эвесте бир суурну картадан айтып бергеш, силерниң полк бо эртен ол суурну хостаан чүве. Оон ыңай боттарыңар тып алып силер деп чугаалады.

Айтып бергени суур 20 км черде болду. Бир кыргат ашактан айтырарывыска, бо эртен моон айттыг шериг немецтерни үндүр сывырып, дуу ол көстүп чыткан улуг орук-биле чоруй бардылар деп чугаалады. Ол ашактың айыткан оруу-биле чорааш, 8-ки дивизияның штавынга чедип келдивис. Майор келди. Кончуг ээлдек мендилешкеш, бис силерниң чидип, аза бергениңерни билир бис. Силерниң полугуңарга силерни чедирер офицер берейн. Ол силерни үдеп чедирип каар дээш чоруй барды. Удаваанда улуг лейтенант казак кижиге чедип келгеш, бистерни эдертип алгаш, өөрүвүске эккеп, капитан Кечил-оолга дужаап берди. Кечил-оол, Байысклаң, өске-даа өөрүвүс дыка өөрүп турдулар. Оолак тургаш: «Бир эвес Лама 30 минут озалдаан болза, бистер өске эскадронга кирип алгаш, чоруур деп турдуvus» деп, капитан Кечил-оолга илеткеп турду. А Кечил-оолдуң чугаазы: «Полк командириниң меңээ дыңнатканы болза, Ровно хоорайда 20 хире чолдак-чолдак, карактары сыгыр-сыгыр, билдинмес улустарны шуптузун чанагаштап алган, кудумчуну өрү-куду сүрүп алгаш, улустарга көргүзүп чоруп турганнар-дыр, немецтер деп чугаалаарга караам чажы төктүп, дыка-ла муңгарап турдум» дээрге каттырыштывыс. Оон дораан-на капитан Кечил-оол полк командиринге илеткээри-биле мени эдерткеш, штабче чорупкан. Оолактың взводу тывылган дугайын Кечил-оол илеткеди. Канчап тып алдыңар, кым тып эккелди дээрге, Кечил-оол тургаш: «улуг сержант Лама» деп харыылаан. Полковник тура халааш, мээң холумдан сегирип алгаш, дыка-ла мактап, «ам, эш капитан, Ламаны дораан шаңналга кириер дугайында дилегден киир!» деп дужаады.

Бичии дыштанып алган соовуста, база катап шавар халдаашкынче кирипкен бис. Ол дээрге Дубно хоорай-дыр. Бо хоорайже шавар халдаашкын кылырының мурнунда Попов офицерлерни чыып алгаш, инструктаж кылган. Кечил-оол взводтарның командирлерин чыып алгаш, картага айтып тургаш, тодаргай-биле тайылбырлап, взводтарның шаап халдаар черинде немецтерниң кандыг от точкалары барын, черниң байдалын тодаргай айыткаш, Дубно хоорайның төөгүзүн допчулап чугаалап берди. Дубноже шавар халдаашкын кылыр чери дыка багай. Кижиге чаштынар чер чок, ажык шык. Бистиң мурнуvуста хем бар. Ооң ыңдында кайгамчык улуг, ак хаанның төөгүдө кылганы шивээ бар. Ол шивээ дыка бедик, Сурмичи суурда болгаш оортан шыкта дайылдажып турар шериглерни эргек базып санап көрүп болур. Дубно хоорайны хостаарынга бистиң когарал улуг болган. Чаңгыс Сурмичи суурну үш катап немецтерге берип, үш катап дедир

хостап ап турган бис. Эскадроннун дайынчылары немецтер-биле хол-биле тутчуп, бижектежиң, селеме-биле үзе шаап тургаш, ук Сурмичини хостап алган бис. Ол дүне Каа-Хем чурттуг Тоютчук немецтерге туттурган. Эртең чер чырып келгенде, оон-моон чыгып келгеш, ончалажып турувуста, солдат оолдар хөөрежиң, каттыржып турувуста, кайгамчык чүве-ле болгай. Чамдык оолдар тургаш: «Немецтер күш чок, чудаан өшкү-биле дөмей чүве чорбадыва, ойтур октааш, бижекти чүректине чаңгыс бээрге, ол-ла, болур». «Ол узун фриц ол-бо кеңгеңгайнып турда, доң идиктерлиг немецти теверге калбаш-ла дээр, ол-ла черинге салба берип каар-ла болгай» дээш каттыржып шаг-ла болуп турар бис. Идик-хеп дээрге, көк суг, ол хемни кежир хол-биле демисежиң келгенивис соонда, арткан немецтер дезипкен. Ынчан таптыг-ла даң адып, агарып келген чүве. Дубно дээш тулчуушкунга бистиң эскадрондан хөй эш-өөрүвүстү оскунган бис. Кижини саны эвээ-жеп келген. Дайынчы даалгалар күүседирин бергедей берген. Дубнога немецтерниң камгалалы дыка күштүг турган. Дубнону хостаары дээш барык-ла бир ай иштинде демисежиң келген бис. Бистиң эскадронувус бичии бажың чанынга чыраа аразынга камгалалга турган. Командир Кечил-оол штабче чорааш келгеш, бисти чыып алгаш, чугаалай-дыр:

— Бистиң эскадрондан Тываже төлээ чорудар деп дивизия командири генерал Павлов дужаал берди. Кымны чорудар бис? — деп айтырды.

Оолдар болгаш уруглар улуг сержант Ламаны чорудар деп чаңгыс үн-биле бадылап алдылар. Оолдар дораан-на аал-чуртунче, өг-бүлезинче, ада-иезинче, төрөлдөрүнче чагаалар бижиң эгелей берген. Кечил-оол мени эдертип алгаш, штабче чорупкан. Штабка баргаш, капитан: «Тываже баар төлээвис улаг сержант Лама» деп, Поповка илеткеди. Попов оргаш: «Улуг сержант Ламаны билир мен. Оолактың взводун тып экикелген сен але?» дээрге, мен тура: «Так точно» деп харыыладым. Бистиң-биле кады полк командириниң кабинединче лейтенант сарыг орус оол кирип келди: Попов оргаш: «Эш улуг сержант, силерниң-биле кады лейтенант А. Усов чоруур. Миномет взводунуң командири кижини. Таныжып алыңар» диди. Таныжып алдывыс. Попов командир тура: «Ам дораан дивизия командири генерал Павловка баар бис. Оон даалга алыр силер» диди.

«Тываже баар улустар лейтенант Усов, улуг сержант Лама» деп илеткеди. Генерал Павлов мынча дээн:

— Эш улуг сержант, бо ийи пакетти чүгле господин генерал Токага чедирип бээр силер. Бо бичии хааржакта мээң

бодумнуң хуумда господин Токага белээм база. Билдингсир-дир бе, эш сержант?

— Шупту билдине берди, эш генерал — дээримге, «ол эки-дир» дээш, оон улай чугаалай берди:

— Москвага баргаш, маршал Семен Михайлович Буденныйдан даалга алыр силер, билдиңер бе, эштер? — диди.

— Билдине берди, эш генерал! — дидивис.

Поповче ол көргөш, — «Даарта бо төлээлерни идик-жевин чаарткаш, машинага олурткаш, демир-орук станциязынга чедирип каар силер, эш полковник» дээн. — Дыңнадым, эш генерал» — деп, ол харыылады.

Москвага элчин черинге улуг-хүнде чеде бердивис. Москвага өөренип турган сургуулдар чыгып алган, а генерал-майор Шоома баштаан кезек кижиге шыдыраалап ойнаан черинге келдивис.

Мен тура:

— Дивизия командириниң тускай даалгазы-биле келдим, эш элчин! — деп, Оюн Мандараага илеткедим.

Кежээ «Метропольга» элчин шайлаткан. Аңаа элчин Мандараа, секретарь Ензак өг-бүлелери-биле, ол ышкаш генерал-майор Шоома, Москвага өөренип турган сургуулдар киришкөннөр. Хөөрөштивис. Даартазында элчин Мандараа СССР-ниң Даштыкы херектер ямызы-биле чугаалашкаш, мынча диди:

— Ийи хонгаш, бисти 3 шакта Кол штабка С. М. Буденный хүлээп алыр болду.

Ол-ла хүнде, ол-ла шагында чеде бердивис. Полковник дужаалдыг кижиге келгеш, элчин болгаш мээң-биле мендилешкеш, «Маршал силерни манап олур» деп мындыг. Мен дыка мөгүдөп турдум. Маршал кижиге көргөн эвес. Чүнү айтырар чүве ийик. Башта бодалдар-ла, бодалдар. Элчин Мандараа мээң ындыг мөгүдөөн байдалымны билип кааш, мени оожуктуруп кагды.

Баштай Мандараа, ооң соонда мен кире бээревиске, Семен Михайлович олудундан тура халааш, элчин-биле жол тутчуп мендилешти. Мен тургаш:

— Эжим маршал, 8-ки гвардейжиге Кара-Далай казактарының Морозов аттыг аъттыг дивизиязының командылакчызы генерал Павловтуң берген дайынчы даалгазын өзугаар тыва эки тура эскадронунуң сержантызы Лама чедип келдим — деп илеткедим.

— О, молодец! — дээш, холумну туткаш, олуруңар деп чалады. Чымчак сандайга олуруп алдывыс. Маршал бистиң тыва эскадроннуң дайынчы байдалының дугайында дыка эки

билир болду. — Чоокта чаа Тока-биле чугаалаштым. Тывада кыш эки эртип турар-дыр. Мал кончуг семис кыштаан деп Тока чугаалаар чорду — диди.

Маршал ора:

— Ам силер Тыва Арат Республикаже баар силер, эш улуг сержант. Силерниң кол сорулгаңар чүл дизе, Тывада бир полк кавалеристер белеткеп каан. Ону Саян ажыттына бээр-ге, аът-хөл-биле, аъткарып-мундуруп алгаш, Абаканга чедир-рөп кээр силер. Оон демир-орук-биле Москвага чедип келири-ңерге мен Городовиков-биле хүлээп алыр бис. Тока-биле чу-гаалажырымга, шупту белең деп дыңнаткан чүве. Даалга билдине берди бе, эш улуг сержант? — диди.

— Билдине берди, Совет Эвилелиниң Маршалы — деп харыылаарымга, «Молодец!» деп мактады.

Маршал звонок баскан соонда, удаваанда штаб началь-ниги келди. Борбак-Хаакта Совет кызыгаарны айыткаш, ге-нерал-лейтенантыга мындыг айтышкынны ол берди:

— Улуг сержант Ламага база лейтенант Усовка кызы-гаарга хыналда кылбас эрттирилгеден, өске чугула докумен-тилерни база белеткеп бериңер!

— Дыңнадым — дээш, генерал-лейтенант чорупкан.

Ол-ла чугаалажып олурувуста, генерал-полковник О. И. Городовиков база олуржуп турган чүве. Документилерни хү-лээп алгаш, элчин черинге чедип келдивис. Ам Тываже чо-руунга белеткени берген бис.

Тываның элчин черинден демир-орукка билеттерни биске садып берген. Аыш-чемивисти-даа белеткеп берген. Элчин Мандараа, Ёнзак олар бистерни демир-орукка олуртупкан. Мандараа элчин Абакандан бисти уткуп алыр дугайында Тывага дыңнадып каар мен деп азады. Абаканга келиривис-ке, Тываның Шериг яамызының сайыды полковник Сувак уткуп чедип келген турган. Полковник Сувак бисти эдертип алгаш, Хакасия обкомунуң 1-ги секретарынга, облкүүско-мунуң даргазынга ужураштырган. Ол кезжээ хүлээп алышкын болган. Даартазында Тываже чорупкан бис.

Кызылга 1944 чылдың март 2-де келдивис. Тыва Арат Республиканың чазааның баштыңчыларынга ужуражып тур-гаш, 2 хона берген бис. Тока ынчаарда Бай-Тайгага пленум эрттирип турган. Базыр-Сат кел дээрге, чеде бээримге: «Тока телефоннаан, силерни Кызылга саадавайн, дораан Бай-Тайга-же чорудуңар деп тур. Эртең дораан бадар силер» диди. Эр-тегинде чинк-кара-даа белең. Шагаан-Арыгта чеде бээривис-ке, кожуун бажыңында дыка хөй улус чыгып алган турлар. Анаа дүшкеш, чон-биле ужуражып, чугаалаштывыс. «Далаш-

тыг бар чор бис. Дедир удавас келир бис. Ынчан эки хөөре-
жип чугаалажыр бис» дээш уламчылап чоруптувус. Чаа-Хөл,
Чадаанага-даа доктаавадывыс, Барыын-Хемчик кожуунунга
чер чырып турда четтивис, кожуун чагыргазының бажыңы-
га доктаай бердивис. Кожууннун хамык даргалары бо келди-
лер. Мендилештивис. Шайлап, чугаалаштывыс. Чоруур дээш
үнүп келиривиске, даштын улус чон хөй-ле чыылган болду.
Чоннун айтырыы колдуу-ла дайынче чоруткан оолдарының,
дуңмаларының дугайы, «олар дириг бар бе, чок бе, бүгү-ле
шынын чугаалап көр, оглум, дуңмам» дээш, чүү дээр силер.
«Дириг бар. Эрес-дидим дайылдажып чоруп тур» деп харыы
берип турдум. Бергедеп-ле турган ийик мен. «Дедир дораан
келир бис, ынчан эки чугаалажыр бис» дээш, Бай-Тайгаже
уламчылап чоруптувус. Аңаа чеде бээривиске, Тока шагда-ла
бисти манаан тур. Кожкомга чеде бээривиске, үне халып
келгеш, бисти куспактааш, ошкап-даа шаг болду. Оон мен:

— Эжим генерал, 8-ки гвардейжи Кара-Далай казакта-
рының Морозов аттыг дивизиязының командири генерал Пав-
ловтуң болгаш маршал С. М. Буденныйның даалгаларын
эзугаар улуг сержант Лама чедип келдим — дидим.

Усов тургаш, база илеткеди. Ам-на хол тутчуп, менди-
лештивис. Нам кожкомунун кабинетинче бардывыс. Кожком-
нун бирги секретары Калзаңны силер аш-чемден белетке-
диңер дээш чорудупкаш, камгалакчызы Кежиккейни каби-
нетче кижжи киирбе деп дужаап кагды. Дивизия командири
генерал Павловтуң чоруткан пакет-документилерни Токага
бердим. Пакетти часкаш, шупту документилерни номчуп
көргөш, Токаның карааның чажы бадып олурду. Оон ам-на
бистиң хамык байдалывысты, эвээш артканывысты, кандыг
хоорай, суурларда улуг когаралга таварышканывысты бирден
бирээ чокка чугаалап бердим. Тока мени чаңгыс-даа үзе кир-
бейн, дыка кичээнгейлиг дыңнап олур. Мен чугаалап каап-
каным соонда А. Усов чугаалады. Ниити 31-ги полктун бай-
далын, бодунун өскөн-төрөөн черин, кажан шеригте барганын,
ол полктун миномет взводун командылап турары дээш, база
бистиң эскадроннун эрес маадырлыг чоруктарын дыка эки
чугаалап берди. Тока менден база Усовтан каш айтырыглар
салгаш, оон харызын дыңнааш, мынча диди:

— Мында кожкомнун пленуму болуп турар чүве. Аңаа
тыва отрядтың эрес-маадырлыг чоруктарын чугаалап бээр
силер. Ынчаарга когарал дугайында ниитизи-биле эвээш-биче
когарал бар деп. Өлгөн-читкен дайынчылар аттарын
чугаалап болбас эвес бе. Демдеглек бижип алган чүвең бар
бе? — диди.

— Бар-ла, генерал — дээш, чугаалаар дээш, бижип алган чүвемни тутсуп бердим.

Ол номчуп көргөш, чамдык чүүлдерин эткилээш, немээш: «Ажырбас-тыр, чаа ам чемненип алыңар, аштаан боор силер» дээн. «Чок, генерал, бис Барыын-Хемчикке эртең чемненип алган бис» дидивис. «Дөмей-ле чемненип, дыштанып алыңар» диди. «Ажырбас» дидивис. «Дайын шөлүңгө өөрөнгөн солдаттар шын-дыр оо» деп кагды. Аыштанып-чемненип алгаш, даштыгаа үнүп келиривиске, чыылган улус дыка көвей, колдуунда кожуун төвүнүн бүгү чону чыгып келген хире. Кожком секретарының кабинетинге баргаш, секретарь Коңзайга Тока айтышкын берди.

— Чон дыка көвей келген-дир. Ынчаарга пленумну саксаткаш, чон-биле ужуражылга кылыр болза эки боор. Улусту клубка олуртуп көрүңер — деп кагды. Коңзай чорупкан.

Клубка улус сыңышпас, даштында безин улустун хейүн чүү дээр. Ужуражылга хуралыңа Салчак Калбак-Хөрекович Тока эки тура отрядының дайын шөлүндө немец-фашистерни совет Кызыл Шериг-биле кады маадырлыы-биле чылча шаап турарының дугайын база Тываның арат чону Кызыл Шеригге бүгү тала-биле дузалап турарының дугайын чугаалааш, бистерни таныштырды.

— Бо лейтенантыны А. Усов дээр, 31-ги гвардейжи полктун миномет взводунун командири. А бо болза улуг сержант Лама, 8-ки гвардейжи Кара-Далай казактарының Морозов аттыг дивизияының командири генерал Поповтун болгаш маршал С. М. Буденныйның тускай даалгазы-биле келген болгаш тыва эки тура отрядының маадырлыг чоруктарының дугайында Тываның арат чонунга илеткээр дээш чедип келген. Ынчангаш улуг сержант Ламага сөс бээр-дир — дээде улус чиртиледир адыш часкап турда чүү дээр ону!

Илеткелимни Смоленск областың Снегирёвка суурдан эгелээш 1000 км аъттыг марштап чорааш, бир-ле дугаарында Ровно областың Костополь районунун Деражно деп суурну немец-фашистерден хостааш, оон-на Ровно хоорайны болгаш хей-хей чурттакчылыг суурларны хоставышаан, район төвү — Дубно хоорайда ам бо хүннерде ук хоорайны хостаар дээш дайылдажып турар бис — деп чугаалааш, доостум. Сон А. Усов чугаалады, 31-ги гвардейжи аъттыг полктун дайынчы оруктарының дугайында. Ооң соонда айтырыглар-ла дыка хей болду. Чамдык улустар чүве чугаалап, эки тура отрядының дайынчыларыңа чагыг-сөзүн берип, фронтуга дузаламчыны ам-даа күштелдирер, немец-фашистерни туюлунга чедир чылча шавар болгаш амыр-менди, маадырлыг чанып

велиривисти күзедилер. Бай-Тайгадан эгелээш-ле Барыын-Хемчикке, Хорум-Дагга, Чадаанага, Чаа-Хөлге, Улуг-Хемге база ындыг ужуражылгалар болуп турган. С. К. Тока Чадаанага бистиң-биле кады келгеш, оон Кызылче чоруй барган. Кызылга чедип келгеш, генерал Павловтуң белекке чоруткан чепсектерин хүлээдип бердим. Ол дайынчы чепсектерни көргөш, дыка сонуургаар болду. «Улуг сержант, силер эргениң-не менээ киргеш, чоруп туруңар» диди.

— Дыңнадым, генерал! — деп кагдым.

Соңгу кожууннардан келгеш, Таңды кожуунун кезип, ужуражылга кылгаш, ында мээң акыларым болур Н. Т. Пиче-оол, М. Хорлуг-оол база Суг-Бажы суурда чурттап турар Сундуй суглар-биле ужурашкаш, Кызылга чедип келгеш, эртенінде генерал С. К. Токага чеде бээримге, дарга оргаш:

— Аваң, ачаң сугга чордуң бе? — диди.

— Чок, генерал — дидим.

— Аваң, ачаң Элегестиң Чал-Кежигге келгеш, Кызылче силерге ужуражыр деп турда, сени фронтуже дедир чоруй барган деп меге чугаа дыңнааш, дедир чана бергеннер-дир. Таңдының кожком секретары телефоннап турду. Ам дораан шериг яамызының машиназын ап берейн, күрүне складаындан шай, таакпыдан ап алгаш, барып ужурашкаш, кел — деп мындыг.

— Улуу-биле четтирдим, генерал — деп кааш, даштыгаа үнүп келиримге, машина шагда-ла манап туру. Машина иштинде капитан Дугаржап олур, полковник Сувак силерниң-биле кады чорааш келиңер деп дужаал берген—деп мындыг.

— Күрүне складаының чери кайда чүве ирги, эжим капитан? — деп айтырдым.

Капитан мен билир мен дээш, складка хап чедип келгеш, шай, таакпы, өске-даа бок-сак чүүлдерни алгаш, Элегестиң Чал-Кежиг суурга чеде бээривиске, чон бистерни шагдала манаан турлар. Орта чон-биле ужуражып, чугаалашкаш, уламчылап, аъттарлыг, нам, суму даргалары, капитан Дугаржап суглар Элегестиң Чуурдук хемче чорупкан бис. Авам, ачам сугга чеде бээривиске, олар ийи өг турлар, угбам суг-биле кады. Аъттан дүшкеш, менди солушкан соонда, авам тура акың бар бе, чугаала деп бо-ла. «Бар авай, эки дайыл-лажып тур» деп кагдым. (Акым Ровно хоорайны хостажып турган үезинде өлүрткен болгай). Аңаа дыка үр хөөрежиң, дыка орайтай бергенде, бистер дедир ээпкен бис. Чоруур деп тургаш, «удаваас чанып келир бис, байырлыг» деп чарылдывыс.

Арткан районнары кезип турувуста-ла, апрель 20 үези чеде берген. Бир эртен генерал С. К. Токага чеде бээримге, телеграмма көргүскөш, номчааш, — «Ам фронтуже кирбес силер. Совет чазак дайылдажырын соксаткан, эрес-маадырлыг чоруун көргүзүп, ылап-ла төрөөн чуртунга бердингенин тывалар бүзүрөткөн деп Сталинниң ат салган телеграмманы бо-дур» дээш, «Удавас, 6 айда силерни уткуп алыр бис» — деп, ол чугаалады. — Чанып келир дугайында чүглө Кечил-оолга чугаалаар силер, оон өске улуска ыттавас силер — деп чагып кагды. — Ам районнар чорбас силер, белеткенип алгаш, Усовтуң ада-иезин таварып чоруур силер. Ооң ада-иези Куйбышев хоорайда деп билир-ле болгай сен.

ТАР-ның чазаа бисти шайлаткаш, Усовтуң ада-иезинге бээр белектерни бергеш, бисти үдөөн. Куйбышев хоорайга бистер дү'ш эртип турда, Усовтуң ада-иезиниң бажыңыңга кире бээривиске, авазы орган. Оглун көрүп каан ава ыт-даа чок тур-ла. Усов тура:

— Авай, мен-дир мен ийин — дээрге, авазы ыглапкаш, оглунуң кырынче шурай берген. Дыка-ла ыглажып, сикажып-чыттажып турдулар. Оон соксай бергеннер. Усов авазыңга мени таныштырган.

Аңаа 3 хондувус. Москвага апрель 30-де келдивис, капитан Кечил-оол элчин черинге турган. Орта Усов-биле ужураштывыс. Эртенинде Усовту фронтуже үдепкөш, бистер кезжээ Ковров хоорайже чорупкан бис. Өөрүвүске чедип келгеш, Тывага чоруп турганымны, улустуң чагыг-сөзүн болгаш төрөлдериң чоруткан чагааларын үлөп бердим.

1944 чылдың май 27-де Ковров хоорайга Совет Армияның аъттыг шеригниң Кол штавындан болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң төлээзи генерал-майор Тимохин, подполковник Суров, ТАР-ның элчини Ензак, генерал-майор Шоома, аъттыг шериг бригаданың курлавырда турар командири генерал Радчук олар чедип келдилер. Совет Эвилелиниң орден, медальдарын 63 эки турачыларга тывыскан. Оон фронт барбас, Тываже чанарывысты дыңнатты.

1944 чылдың июнь ай эгезинде Ковровтуң демир-орук станциязынга үделгениң улуг митингизи болган. Оон-на демир-орукка олурупкаш, Тывавыс кайы сен дээш чорупкан бис.

Ачинскиге келгеш, Москва бар чоруур С. К. Токага, ССРЭ-ниң элчини Т. М. Петровка ужураштывыс. Олар бистерни уткуп алыр дээш, Тывада белеткенип турар дугайын дыңнатты. Абаканга келиривиске, полк командири подполковник Севен уткуп келген турган. Абаканга бир хонгаш,

машиналарга олурупкаш, Тывавысче четтикпейн хаплаткан бис.

Улуг-Хемниң паром аксынга келиривиске, кижин дыка-ла хөй болду. Паромну кежиң келгеш, чыскаалып алгаш, Ленин кудумчузун өрү өскээш, Чазак бажыңынче чоокшулап олур бис. Шак ынчан сагыш-сеткилге дыка берге чүве чораан. Чүгө дөөрге, чыскаалганнар аразында оглу, дуңмазы, өөнүң ишти болур кижилер көзүлбеске, оларның чоок кижилериниң ыш-сызын чүү дээр ону! Чон бисти үдеп турганы ышкаш хөй болган. А дириг ээп келген дайынчыларга чечектер тут-суп, өөрүп-байырлап турарын канчаар ону! Чазак бажыңының баарынга чыскаалып алгаш, турувуста, капитан Кечилоол командылааш:

— Тываның эки тура отряды немец-фашистерге удур демисешкен, ээп келдивис — деп илеткеди.

Аңаа бистерни уткаан митинг болган. Ол доостурга, эки турачылар дөргүл-төрелдери-биле мендилежиң, чугаалажың турдулар.

1944 чылдың 6 айның 24-те ТАР-ның чазаа улуг хүлээп алыышкын кылгаш, эки турачыларны Тываның орденнери-биле шаңнаан. Тываның 7 дугаар кызыл туктуг тускай аът-тыг шериг полугунуң турар черинге (ынчан шериг хоорайы дээр чүве) 8 айга чедир тургускаш, эки турачыларны аалдарынче чорудупкан. Тываның аъттыг полугун 1945 чылда тарадыпкан, офицерлерни Сибирьниң шериг округундан халаштырган.

Өске өөрүм ышкаш, мен база ада-ием аалынче хапкан мен.

Салим Сүрүң-оол

КАТКЫ КЕЖЭЭЗИ

Силерниң араңарда Культура одагларынга-даа дижик, клубтарга-даа дижик, өске-даа черлерге болгулап турар Каткы кежээлерин сонуургаваан кижичок боор, харын-даа чамдыктарыңар оларга киржиң-даа турган боор. Көрбөс бө, бөгүн мында кижиниң хөйүн, шынап-ла, кижичок кизирт. Мээң ам чаа-ла чугаалаан сөстөримниң бадыйткалы бо-дур. Ындыг кежээлерге сонуургал чок болза, мынча кижичок мында чүгө чыгып келген деп. А мен ындыг кежээлерге моон мурнунда чүгө чаңгыс катап чораан кижичок мен. Чүгө чаңгыс катап чорааш, чүдөк чүгө көргүскөн болгай мен. Чүгө? деп айтырар силер ыйнаан. Чүгө дээр, чүү-даа чүгө улуг-баштыг болур чүгө болбазыкпа. Маңаа мен-даа эвес, Кежээни ажыдып турган хайлыг уругнуң хайы-биле болган чүгө. Чүгө? деп че? Чүгө дээр, чүвени ол будаан. Мынчанган болбазыкпа.

Мен ол черниң чурттакчызы эвес кижичок мен ийин. Аңаа шөлөөлөп, төрөлдөп чөдө берген. Төрөлдөрүмниң аайыңга кире бээр кижичок мен ийин. Олар мени аппараттар чөп. Оон башка, Каткы кежээзи болурун мен каяа билер ийик мен. Чаа барган кижичок аан. Ийе харын, баар дооста хөлчөк барыксап барган мен.

Кире бээривиске, кижичок дээр, кара шаар. Олут чедиш-пөөниңден, улуг чаашкынныгга ужазын ыяштарга чөлөп алгаш турунтар улуг-аң ышкыш, залды долгандыр хаңаларда

хокпаларын үстүрүп алган турар кижилер мырыңай эндерик болчук. Бистерге кым сандайлар белеткеп каар боор, сзалдап калган улус эң-не артында турганнарның аразынга кыстынып туруп алдывыс.

Хеп-хенертен зал диңмиреп үндү эвеспе, көрүкчүлөр адыш часкай берди. Көөрүмге, чүдек чиңге, белл чаңгыс тум-даа четпес хире, терезин дег арган уруг сценада чедип кээп-тир.

— Ха-дунма, арат чонум, чаңгыс чер чурттугларым! — деп, адалгалар-биле демги уруг эгеледи эвеспе. — Культура ордузунуң бүгү ажылдакчыларының мурнундан силерге революстуг изиг байыр чедирип тур мен! — дей-дир. База-ла адыш часкаашкыннары диңмиреп үндү. Конференсье боду база часкап турар болдур ийин. Оон чугаазын уламчылады: — Хамыктың мурнунда силерниң мында идепкейлиг чыгып келгениңер дээш, Культура ордузунуң бүгү ажылдакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенивисти силер бүгүдеге илередирин чөпшээреп көрүңер! — депкеш, боду адыштарын чазыладып эгеледи. Көрүкчүлөр аңаа улашпайн канчаар, ону бар шаа-биле деткидилер. Зал үш минута иштинде диңмиреп келди. Ол уруг алыс чазык хевирлиг, даңды хүлүмзүрүп турар уруг болду. Боду ынчаш чараш-даа кыс. Көрүп турарымга, хамык улустуң караа дооза олче көрүнгөн ийин. Мен база ийи караам оон ыратпайн турдум. Черле харын чаражы, чүвезии кончуг уруг чорду, ийи чаагы боп-борбак. Мен ону бодум хуумда Бопушка деп адай шаап алдым.

— Ындыг болза, эштер — деп, Бопушка үргүлчүледи. — Каткы кежээзин соңгаарладыр апаар-дыр — деп бо-ла. Оон-моон «Чүге?» дээн айтырыглар, таарзынмаан үннер дыңналды. А Бопушка тайылбырлаарын кызытты. — Чүге дээрге, чүү-даа чүве уктуг-дөстүг. Кожуун төвүнден чалап алган, бисти каттыртыр ужурлуг артистер келбейн барган-дыр. Аазаарын аазааш, аксын ээлеп шыдаваан. Чүге дээрге, автобузун сугтарып алып бензин чок болган-дыр. Чазак чадарап калган ышкажыл. Ынчалза-даа муңгараваңар шиньме. Бистин аравыста кончуг солун кижжи көстүп кээп-тир. Дуу тур, дуу! — дээш, холу-биле айтып тур. Олурганнар дооза баштарын аткаар эргилдирип келдилер. — Дуу тур, дуу! Эң-не артында. Ону бээр чалап алып-дыр! — дээрге, адыш часкаашкыннары база катап-ла диңмиреп үндү. — Ол кижиниң ады болза, Ооржак Орук-оол! Тыва Республиканың алдарлыг ыраажызы. Дилээр-дир! — деп бо-ла. Мени ынчап турбас чүве ийикпе. Үзүк-соксаал чокка адыш часкааш турунтулар. Ам канчаар, «думчукка тулганда бызаа сугжу», сценаже

барып үндүм. Зал шимеэн барды. Ам хамык улустуң хамык караа чаңгыс менде. Ам Бопушканы кым тоор.

— Тыва Республиканың алдарлыг ыраажызы деп хүндүлүг атты меңээ тывысканы дээш, кызыл-хүрөң шырайлыг, боп-борбак бо дуңмайга, Бопушкага, улуу-биле четтирдим! — дептеримге, зал чир-шоң дүштү. Бодум база каттырып турдум. Оон — Силер дуңмай, Бопушка — дептеримге, база чир-шоң дүштүлөр. — Каткы кежээзин хей соңгаарлаттыңар. «Каткы бажы каткан эвес», хамаан бе, каттыржып аалыңар. Мен очумактар, очумак дээрге, анекдот-тур ийин, хөктүг, солун, улус каттыртыр чугаалар, мен очумактар чугаалап билбес мен. Чүгле ырлап болур мен. Бопушка шын эскерип чораан-дыр. Тыва телевидениениң болгаш радионуң алдын фондузунда кажан шагда бижидип каан кара чаңгыс ырым бар. Ону бо-ла сала берген турар улус. Ол болза Кызыл дугайында ыры чүве — дээш, хөрөөм хозадып-хозадып, бадырдым-на. Үш-ле куплет ыры-ла болгай. Дораан доосту берди. Адыш часкаашкыны барык чок болду, а каттырган кижиги шуут чок дивес силер бе. Кызып-кызып, катап-катап мөгөйип-ле тур мен. Дөмей-ле адыш часкаар кижиги чок болду. Харындаа бир аныяк эр сценаже маңнап үнүп келди. «Эштер! — дидир оң. — Бо ыраажыда боостар бар ышкаш-тыр. Ол хиреде тыва дыл билбес кижиги-дир. «Кызыл» дээрде, «Кизиил» диди. «Чараш» деп сөстү «ча-рааш» диди. «Ынакшыл» деп сөстү «ынак-шиил» деп адаар кижиги-дир (олурганнар хөлчөк каттыржып оран болдур ийин. Мени кочулап аан). Оон-даа ыңай — дидир оң. — Оон-даа өске. Боттарыңар дыңнап ордуңар чоп. Мен дыл башкызы кижиги мен. Тыва дыл дээрге, күрүне дылы-дыр. Күрүне дылы дээрге, чоннуң дылы-дыр. Чоннуң дылын чораан черинге өжөгээр өскертип турар кижилер турбас ужурлуг. Мээң ындыг кижилерге кара халаам четпес» дээрге, олурганнар адыш часкааш, харындаа чамдыктар кулак уюк кылдыр сыгыргаш турупту. Мен, ыяткаш, залча-даа батпайн, көжеге арты-биле ийинче үнө бергеш, дыңнаалап тур мен. «Каткы бажы каткан эвес», боттарывыс каттыржылыңар. Оон-моон дора кижилер чалап турган херээ чүү боор. Бистиң кижиги бүрүзү кижиги бүрүзүн каттыртып шыдаар-ла болгай. Мен эгелеп берейн» дээш, демги башкы кожамыктап бадырды-ла:

Доруг дайым баглаажында
Ону мунар чавааң бар бе?

Олурганнар чир-шоң дүштү, чүгө дээрге «чаваан» деп сөстү хөлчөк чарт болгаш дыңзыг кылдыр адаан болдур ийин.

Дозур карам бажыңда
Ону аптар шааң бар бе?

Каткы мырыңай дендеп калган, чүгө дээрге «аптар» деп сөстү база-ла чарт болгаш дыңзыг кылдыр адаан болдур ийин. Улус каттыртыр дээш ынчап турар кижидир ийин. Дозур карам аптар шааң бар бе? дээрге, каттырынчыг бөлбайн канчаар. Мен база каттырып турдум. Хамык улустуң каткызының хайы-биле ыраажының дараазында сөстөрүн орта дыңнавайн бардым. Чүү-даа болза, баштайгы куплеттиң эжин-не ырлаан боор. Ындыг янзы Каткы кежээзи эрткен чүвө.

Ам база сценада тур мен. Бо удаада мени кым-даа ча-лаваан, бодум үнүп келдим. Силерге очумак чугаалап бээрим ол-дур. Чүү деп че? Адыр, бичии манаптыңар шиңме. Баштай тыва сөстөрүн чарт кылдыр адап өөренип алың.

1993.XII.31

КАРАК ШИЛИ

Хорадавас чүвөгө хорадаар, хыйланмас чүвөгө хыйланыр кижилер турар аа? Ийе, турар. Чижек херек дидиңер бе? Чижээлээрге, чоржаң аът мунгаш, чер ап чадааш, хейде-ле аңаа хорадааш, оозун бар шаа-биле кончуур, саарынче, сон кедерезе мойнунче, харын-даа бажынче кымчылаар кижилер турар-ла болгай але? Ийе, турар. Ындыг аъттар бичик-ле кар-баш кынырыңга бажын чажырап ышкажык. А долгады берген инээн, кажып төрүүр инээн чидиринкеш, хондур дилээш, чадап кааш, өшкү чудаанын үзөр дээн ышкаш, хейде-ле кем чок кадайын сындыра бээр ашактар база тургулаар але? Ийе, тургулаар. Мынчап кээрде, кижидир чүвөлөргө, чижээ, дезиг аътка, үзөр бугага, хоптак, өгже дывыржыыр анайга азы ыт-хаванга хорадап болур аа? Ийе, болур. А өлүг чүвөлөргө? Чижээлээрге, карак шилинге дижит? Кай, турбас деп че? Чок, чазып турар-дыр силер. База турар чүвө-дир. Бүзүрөвейн тур силер бе? Чижек херек дидиңер бе? Чижек кай баар, бээр дыңнаңар. Мээң акым бар, улгады берген ки-

жи, бажы шагда-ла көгерип калган. Ооң чуртталгазы чүглө аң-биле, аңнаашкын-биле холбашкан. Күс келирге-ле, шагда-ла Савына тайгазында олурар. Киштээр, динцээр, а чанып ора эъттиг аңнар өлүрүп аар.

Мени черле кагбас чүве. Ыдын база каар ужур чок. Кончуг-даа ыт ынчаш. Киш сүрүп турда хей, чаа иске таварышса ол-ла, ол киш дириг үнмес, хондур-дүндүр-даа сүргөш чоруп бээр. Чамдыкта ээзиниң чанынче ойладып-даа эккээр-ле болгай. Та канчап-канчап кишти зайынга кирип аптар чүве, аал коданынче ай деп эккээр мал-биле демей. Кай, бүзүревейн тур силер бе? Акымдан айтырынар даан, ол силерге чугаалап бээр. Арай бодунуң четпес талаларын чажырыксаар кижжи болдур ийин. Ылаңгыя, «кандыг кончуг хорадаачал, хензиг-ле чүве дээш, отка кагган сиир дег, дырыжа бээр кижжи сен? Эр кижжи хыйланыгчал чорбас чоор» дептер болзунца, хаайы дораан саргара бээр, кедерезе сээң кырынче халыза-даа хөңнү. Ону таныыр силер але? Ийе, таныыр силер, билир силер. Карааның шилиндеп ооң канчап аскаанының дугайын силерге чугаалажык мен бе? Чок де. Ындыг болза дыңнаңар шиңме. Та бүзүреңер, та бүзүревеңер, мен чугаалап берейн. Чүглө мени ынча деп орду дивес силер көрөм. Мени ат кылыр, мени ооң соонда ала караа-биле көрбөстей бээр. Карактарының улуу база кончуг кижжи болдур ийин, үгү карактары-ла, ам арта чартык хирези дашкаар уштунгулап келген чүве дег достагар-достагар.

Тайга артынга-ла болгай бис. Бир эртен чадырмыстан иелээ үндүвүс. Хар дээрге, чүдек, курлак чедир урупкан. Чолдак кижжи чүглө чавактаар, ыт хөөкүй кылын харга кайын кылаштай аар, чүглө опаалыктаар, кожаңнаар.

Акым черле хыйланчак кижжи-ле болгай, ала хөңнүңдө хыйланып чор. «Чүү кончуг кудайыл бо. Чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг бээругай, хенертен тө каап канчаары ол? Ам дүрген чанганы дээр-дир. Улуг артта та кайы хире уруп каапкан. Аъттар кайын чоруй аар. Хүүрек-биле эжип тургаш, эртер апарган-дыр бис». Чүве-даа ыттавайн, соондан шөшпүртүп-ле ор мен. Оон бичии болгаш, база-ла чугаалаттына берди: «Бистиг-даа кончуувусту але. Шанадан, оода калбак хаактан-даа ап албас. Хаактап билбес эвес». Мурнунда чылдарда шаналыг чоруп турган чүве харын, оозунуң бирээзин сыйып алган кижжи болдур ийин. Ам та кайда шаналыг кижжи, оозун билбес мен. База чүве-даа ыттавадым. Удатпаанда кижим база-ла чугаалаттынып үнүп келди. Бо удаада карааның шилин тудуп алган кончуп тур. Ийе харын, кончуп тур. Ырак черже көөрү баксыраан кижжи болдур ийин, даңды

карак шилдиг чоруур. Ол чок болза, узун дыт бажынга диин олурар болза, иштинче пелт кылыр боордан башка, бажынче дегзи албас, дораан чазар. Бир эвес селбер шиви ийикпе пөш будуктарының аразынга диин хамаанчок, киш-даа олурза, көрбейн баар кижн. Ийе, карааның шилин тудуп алган, думчуунуң аржыылы-биле чодуп, кончуттунуп тур. «Чүү мындыг эдил бо? Кижээ доктар болган. Хыраалап канчаары ол? Өштүг-биле дөмей. Ынчаар болза, мооңарны чуура тудуп кааптар мен». Чүве-даа ыыттавадым.

Акым меңээ көөрдө, узун кижн болдур ийин, даваннары узун, базымы ырак. Ынчангаш оом менден чоорту ырап бар чыткан. Ча харын, аравыс бежен-алдан хире метр-ле. Аңчы ыт хулээлгезин кайын уттур, хар чеже-даа кылын болза, ыды-выс биштиң мурнувуста чоруп орган.

Хөлчок шыргай кара аргаже-даа кирдивис-ле. Даңды пөш. Чер-чери-биле карарып чорупкан. Ужу-кыды та кайда чүве. Диин изи-ле эңмежок, боттары көзүлбес. Ыдывыс-даа ээрип үндү-ле.

— Аг! Аг! Аг!..

Диин болза, ийи-үш аг! депкеш, соксап каар ыт, ээзиниң кээрин манап орар. Ам мырыңай туругладып туруп берди. Акым эргилип келгеш, «Дүргеде! Киш!» деп алгырды. Боду шалыпкыны кончуг ыяштар аразынче караш диди. Соондан келиримге, акым пөш күдүрээзинде бажын халайтыпкан олур. Ыдывыс пөш бажынче көрбүшаан, кудуруун чайып тур.

— Мында чүү олур, көрем. Көрүп чададым — деп, кижим бо.

Көөрүмге, будук дөзүнде кара-куш олур-ла, чүгле хөрек талазы көстүп ор. Ыт ээре бээрге, черле ындыг чүвелер, кайгап алгаш олуруп бээр, шимчеш-даа дивес. Дүүргемге тараа октуг холаны уштуп каапкаш, борбак октуг хола суп алгаш, шыгап чыдырымда, акым айтыра-дыр:

— Чүү-дүр?

— Кара-куш.

— Ээ — деп, кижим олчаны өкпелээн хөөнүн илеретти, — ол кызыл карактыг чүвениң мында чоп олуруп алганы ол. Киш деп бодадым.

Чык-ла кылдым, кара-куш атпаш дээш, девидээн уу-биле бурунгаар согунналы бергеш, аңдарлып баткаш, хар иштинче шылт кылдыр кире берди. Ону ап алгаш, акымның чанынга кылаштап кээримге, оом хыйланган олур:

— Ындыг этти чоп садып турар чүвел? Чоп бүдүрүп турар чүвел?

— Чүү этти?

— Карак шилин аан? Мээң карактарым солуур ужурлуг кезенек-тир ол. Кайда боор, келгеш, пеш бажынче көөрүмге, чүү көстүр. Чок. Туманналчак. Ыя аразында жыраалап калган. Хорадааш, ушта соккаш, октаптым.

— Кайыл ооң ынчаш? Ол чокта ат болгай сен.

— Богдаа, шынап кайнаар шывадаптым оомну? — деп, акым туруп кээп, ол-бо көрзүнүп, ол-бо базып, дилеп-ле тур. Чо-ок, карак шили чок. Иелээ-даа дилээш, чадап каан бис. Акымның-даа бажы халайды, настр-даа чок, үн-бажы-даа чок. Пеш доорзунга даңазын хайыладып кезек олурду. Оон туруп келгеш, кара-кушту рюкзагынга суп, чүктеп алгаш, чугаалады:

— Мен чана бергеш, аыш-чем кылып чыдайн. Сен дөө катта айттарывыс бадыра кел. Чанганы дээр-дир.

Карааның шилин чидирбээн болза, акым чанарынга далашпас турган боор. Кылык ботту човадыр деп чүве ол-дур. Карааның шили чокта ооң маңаа кылыптар чүвези шынап-ла чок.

1993.XI.23.

ЧОРУУ ХӨЙ МЕЛДЕР-ООЛ

Кайы шагдан бээр эдержип келген ийи өңнүк бөгүн база кудумчуга душчу берип-тир. Пенсионер ашактар-дыр ийин. Бирээзи өшкү сегели дег узун салдыг, ынчангаи ону таныыр кижилер Дүктүг-Ашак деп шолалап алган. Бирээзи салга тура чок кижидир, оозун таныыр кижилер Тас-Ашак дижи берген. Олар ийи душчу бергенде, солун чугаа үнмес дээр ужур-даа чок. Дүктүг-Ашак хөөрөп үнмес ийикпе:

— Мээң кожам Мелдер-оол деп кижиди улуг уруун тып алган-дыр, дыңнадың бе, Тас? — деп-тир. — Арны харын мелдер кылдыр көстүр кижиди болдур ийин, былчак-балчак ышкаш көстүр аан. Ооң ады-даа оон укталган боор. Ам дертен хар чедип турар кижиди бо. Ам кээп улуг уруун тып алган дивес сен бе? Солун таварылга аа? Дыңнадың бе, Тас?

— Чок — деп, Тас-Ашак харыылаан. — Улуг уруун ам кээп тып алган деп чүңүл? Оозун кажан, каяа, канчангаи чидирипкен кижил?

— Ээ — деп, Дүктүг-Ашак бирээзин кочулаксаан, — сээң черле угааның баксыраксаан боор, чүве чугаалаарга,

бѳаап соора билип аар. Чидирипкен уруу тыпты берген эвес, танывазы уруг тыпты берген чүве-дир. Мээң ындыг уруум бар деп билбейн чораан кижѳи-дир. Оозу, чыткан теве аксынче кѳиір кылаштап келген-дир, боду тыптып келген — деп чор-да, Тас-Ашак үзе кире берген-дир.

— Өршээп, көр, Дүктүг, бажымга чүү-даа сиңмейн тур. Таптыг чугаалап көр. Чидирипкен уруу-даа дээр, танывазы уруг-даа дээр, билбейн чораан уруу-даа дээр. Бо чүңнү чул-чуруп турар кѳижи сен. Кѳижиге билиндир орта чүве чугаалап албастай берген, сээң черле угааның баксыраан боор. Бо кѳижи билип аптар кылдыр кончуг таптыг чугаалап көрөм.

— Хээ-хе-хе. Мындыг-ла болгай сен, кадалбас чүвеге кадалыр, мени бактаар дизе амырай бээр. Мен тывалап чугаалап тур ышкажыл мен. Солун-парлалга дылынга чаңчык-лаан кѳижи-дир мен, чоннуң кара чугаазы-биле чугаалажыр.

Тас-Ашак түвексине берген.

— Че-че, суг чугааң шеглеп көр. Мелдер-оол кожаң чүү уруг тып алды, канчап тып алды, кайыын тып алды? Ол дугайын база катап кончуг таптыг кылдыр чугаалап көрөм. Ол харын дыңнаксанчыг чүве-дир. Чидирипкен уруу тыпты берген чүве бе?

— Чок чо-ок, Тас. Элээди назын үезинде чүве-дир. Шаан-да аан. Бир уруг-биле холбажып турган оол-дур ийин, он беш — он алды хар үезинде аан. Оон демги уруг ис чок читкен-дир. Оолга баар черин-даа чугаалап кагбаан, ыт чок чиде берген. Оол сураглай-сураглай кээрге, Саян артынче кѳеже берген бооп-тур. Бүгү өг-бүле аан.

— Чоп?

— Чоп боор, аңаа, хакас чуртунга, чурттаары ол-дур, ында база тывалар бар ышкажык. Оларның аразынче. Аңаа баргаш, демги уруг база бир өске оол-биле холбажы бербес бе.

— Чоп?

— Хе-хе-хе. Чоп деп. Ону канчап билбестей бердиң? Оол уруг биле кыс уруг чүге холбажы бээр ийик? Хөктүг чүве болган дивес сен бе. Оон демги уруг иштели берген-дир. Хе-хе-хе. Чаш чүве чүнү билир, ол оолдан иштелип алган мен деп билипкен. Ада-иези-даа ынчаар билип турганнар. Ынчангаш уругларны буу-хаа өглей шаап алган. Оон чүү болган деп бодаар сен, Тас?

— Чүү болган?

— Чүү болган деп чүнүл, Тас. Хөктүг чүве болган дивес сен бе. Уруг божупкан-дыр. Кыс уруг олчалыг болган. Чаш чүве хүннүң-не өзүп-ле чыткан. Овурун көөрге, адазынга-дѳаа, авазынга-даа дөмейлешпес мындыг уруг болган. Ында кѳижи

кайгаар чүү деп бодаар сен. Ындыг таварылгалар өг бүрү-зүнге туруп болур-ла болгай але, Тас?

— Че, шөө бербө даан, Дүктүг, допчулавыт.

— Далашпа, Тас. Далашкан күске сүтке дүжер. Дыңна, дыңна. Оон чүү боор ийик, бир хүн чаш уругнуң кырган-авазы оозун куспактап алгаш, чассыдып ора, «Кымга-даа демей эвеш, кымның уюул бо» деп чугаалаттынган-дыр. Чаш уругнуң авазы, адын демги оол Кастыкмаа дээр чорду, ие, Кастыкмаа ам кээп топтай бербес бе. Богдаа, көрүп оарга, Мелдер-оолдуң бажын ооруп, эктинде кадай шанчып алган уруг бооп-тур ийин моң. Мырыңай ол-ла олчаан. Ынчалза-даа бодунуң чажыдын ие кижии кайын чарлап оар, чүгле иштинде бодап арткан.

— Ой, ашак, Дүктүг, ынча дыка шөйүп орба даан. Допчулавыт. Сен бо бүгүнү кымдан дыңнап алдың?

— Далашпа, Тас. Далашкан күске сүтке дүжер. Кымдан деп чүнүл, кымдан боор, Мелдер-оол-ла меңээ хөөреди, демин чаа. Эргенниң-не сад кирер, аңаа агаарлаар, сула шимчээш-киннер кылыр чүве болбазыкпа. Аңаа чорда, бичии уруг, он беш хире харлыг, Мелдер-оолга чедип келген-дир. Ол келгеш, ой-кый чок «Ачай, авам дүү тур, аңаа дужар хөңнүң бар бе?» дээн-дир. Кончуг дидим уруг эвеспе. Үш танывазы уруг ынча дээр кончуун көрдаан. Мелдер-оол кайгап калбас бе, «Кайда аваң? Чүү аваң?» диген-дир. «Адыр, ачай, эккээйн» депкеш, амдыы уруг ыңай болган-дыр. Мелегей Мелдер-оолдуң бажы ажылдап чадап турда-ла, демги уруг авазын эдертип алган бо-ла келген. Мелдер-оол топтап көөрге, элээди оолак шаанда эдержип турганы Кастыкмаа болган-дыр, а ачамайлап турган уругну ам көөрге, ооң арны-бажы ооң, Мелдер-оолдуң, боду-ла олчаан апарган-дыр. Мелдер-оол улуг уруун ынчаар тып алган-дыр. Авазы «Ачаң ол-дур, барып таныжып ал» дээн болгай аан.

— Ийе, Дүктүг, кончуг солун төөгү чугааладың. Ам допчулавыт шинме. Мен суксап тур мен, магазин бар чыткан кижии мен. Кастыкмааның ашаа канчап барган диди?

— Далашпа, Тас. Далашкан күске сүтке дүжер. Ашаа багай оол болган-дыр, ажыл кылбас, арагалаар. Ийи чыл-даа кады чурттавайн, бирээзи — барыын чүкче, бирээзи — өске чүкче ийи тарай кылаштажы берген-дир. А Кастыкмаа ооң соонда ашакка чединмээн-дир. Кудуруктуг кадайны кым сонуургаар дээр сен.

— Солун чугааң ам төндү бе, Дүктүг? Ол-ла болза, сенээ четтирдим. Мен ам чоруптайн, бажым чарлы бер чазып тур.

— Ой, адыр, Тас, далашпа. Далашкан күске сүтке дүжер.

— Ам чүң арты? А Мелдер-оол деп кожаң кадай-хөөгеттиг кижги ыйнаан?

— Кадай-хөөгеттиг бе деп чүңүл, Тас. Дөргөн хар чедип турар ашак канчап мынчага бот чоруур чүвөл? Уруглары безин үш болбазыкпа, үш кыс. База элдеп чүве, оларның чаңгызы-даа адазынга дөмей эвес-тир ийин, шупту аңгы-аңгы. Хе-хе-хе. Харын ол чаа тывылган уруг ону дөзөөн-дир. Черле сурастап божуткан уруглар ыяап адазын дөзөөр чүве болбазыкпа. Бойдус ынчаар чаяап каан чүве ыйнаан. Хе-хе-хе.

— Ха-ха-ха. Солун-дур оо, Дүктүг. Бажым аары безин чиде берди. Ам чаныптайн.

— Ой, адыр, Тас. Мелдер-оол мени «бичии мана, улуг уруумну чуур кижги мен» дээн чүве ийин.

— Богда, ол-дур. Улуг уруун тып алган кижги чугбайн канчаар. Бараалам. Ам катап суксап эгеледим ышкаш.

— Чок, чок, Тас. Ам бажыңында чок. База катап сад кире берген. Манаал.

— Ол кай баары ол?

— Хе-хе-хе. Ам база бир уруг тыптып кээр чадапас, барып манап олурайн дээр-ле чорду. Суг курту дег кижги болдур ийин. Каяа, кажан, кымнарның-биле холбажып, кымнарның-биле хойгажып турганын кайын уткан деп ол. Шынап-ла сурастап каан уруглары ам-даа тыптып кээр чадапас, Тас.

— Оозун бодаарга, чоруу хөй эр-дир аа?

— Кончуг-ла шын чугааладың, Тас. Кызылынче киир салыптың. Эр-хей! Кожа кижги көрүп, билип турар-ла болгай мен, шынап-ла чоруу хөй хевирлиг кижги. Кадайын чай аразында карак ажыттаптар хевир бар. А кадайы ооң ындызын билгеш, ол ынчап турда, мен чоонган мен деп бодап, боду база бүдүүлөп турган боор, ынчангаш ооң божаан кыстары Мелдер-оолга-даа, авазынга-даа дөмей эвес болган тур боор. Ындыг боор аа, Тас?

— Чадапас, Дүктүг. Кожа кижги сен оларны эки хайгаарап тур шинме. Мен сенден дыңнап ап турар мен. Ындыг-дыр аа, Дүктүг?

— Чаа, ынчаайн, ынчаайн. Ында чүү боор, ийи караам чок эвес.

1993.XII.1

Х У Я М-Х А Я М

Күскээр чайын чүве-дир, тараа ажаалдазының кидин түлүк өйү. Ол хүн, ыт кускузу дег, бужар багай хүн болган: чаашкын илчиреди чаггаш турупкан. Агаар мынчап барган-

да, ажыл кылдынар боор бе. Шимчеп турган бүгү-ле техника: комбайннар, машиналар, тракторлар хову турлаанга, чаңгыс черде өртеп каан чүве дег, шимчеш дивейн турупкан. Оларны башкараар эрлер: комбайнерлер, чолаачылар, трактористер, өске-даа оларга дузалажып турар ажылчыннар удуп турары борбак бажыңыга чыгып келгеннер.

Ынча эрлер чаңгыс черге бөлдүнчүп келгенде, солун чугаа үнмейн баар дээр ужур чок. Олар ынчаар чаңчыгып-даа калганнар. Ол хүн солун чугаа мурнундагы дег боттарының дугайында-даа эвес, кадайлар дугайында-даа эвес, аң-мең дугайында-даа эвес, агар политика дугайында болган чүведир. Колдуунда-ла эрги ССРЭ-ден үнүп чоруткан республикаларда байдал дугайында болган. Хенертен бир эр Горбачёвту бактап үнгөн.

— Горбачев деп кижинер хос баштыг киж, оолдар — деп эгелээн.

— Чүгө? Ооң бажы канчап хос апаарды? Чоп бо киж көөрге, бүдүн олчаан чүвөл? Ооң бажында мээзин кым уштуп октапкан? — деп, бир эр кадалы берген. — Сээң бодунуң бажың хос эвес ыйнаан? — дээш, сө-лө каттырган. — Бодунуң хос бажын өске кижиниң эктинге кадап канчаары ол. Каям, бээр ээгем, согуп көрейн. Хос болза, ишти хос сыраны балды-биле кагарга кандыг ийик, коңугайны бээр ышкажык. Хе-хе-хе. Сээңи база ындыг-ла ыйнаан? Хе-хе-хе.

— Сен, адыр, өскээр барба. Ол кижини үзе кирбе. Чедир чугаалазын. Горбачёвтуң бажы чүгө хос апаарды? Дыңнаардыр — деп, база бир эр дооралай берген. Өскелер «шын-дыр, шын-дыр» дижип, ону деткээн: «Чедир чугаалазын».

Орун кырынга чыткан бирги эр эр аннып, ковайып, олуп-руп алган.

— Горбачёвтуң бажы чүгө хозул дээр болза, ам таптыг дыңнаар шиңме. ССРЭ-ни бускан киж бо, оолдар. Ол хире улуг күрүнени оонак-оонак күрүнелер кылып каапкан.

Хамык эрлер оон-моон шоогайнчып үнгөн:

— Шынап бодунуң бажы хос дээри-ле чөп-түр — даа дээр киж бар.

— Ол дээрге, дүрүм ёзугаар болган чүве ышкажыл. Эрте-даа бол, орай-даа бол, черле ынчаар болур ужурлуг турган-даа дээр киж бар.

— Россиядан чарылган күрүнелерниң улустары кончуг шын кылган, чече өскелерге кулдандыраар боор — деп-даа бир эр чугаалаан: — Улус бүрүзү, нация бүрүзү хостуг чурттаар ужурлуг. Бойдус ынчаар чаяап каан чүве-дир. Дириг амытан бүрүзү кымдан-даа хамаарылга чокка чурттазын деп.

Бир эр мырыңай тура халып келгеш, салаазын кожаңнады берген.

— Ындыг болза, Тыва кандыг чуртул, хостуг бе?

— Чок — деп, бир эр харыылаан.

— Чүге? — деп, демги-ле эр сиңниккен.

— Чүге дээрге, өске күрүнениң составында улус-тур бис, Россияның аан. Боттарывыстың баш билиптер чүевис чок — деп, демги эр харыылаан.

— Оон тускайланып алза? — деп, демги-ле эр кадалган.

— Оо, дуңмам, ону кылыры ындыг-ла амыр эвес болгай аан. Балдырың кошкак-тыр ийин, ырбаңнааш. 20 сая узбектер эвес, 200-ле муң борбак тывалар чүнү кылып шыдаар бис — деп, харыы үнген. — Тускайланыр дээр болза, баштай чиир чемин, кедер хевин, кыпсыр сайгылгаанын, мунар машиназын белеткеп аар болгай аан.

— Ол хамаан бе? Кижжи саны хамаан бе?

— Чүге хамаан чок чүвөл? Шынап хос баштыг кижжи бс-дур, оолдар.

— Бодуң бажың хос-тур.

— Чок, сээңии хос-тур.

— Чок, сээңии хос-тур!

Ындыг янзы ийи эр аас былаажы берген. Чаргыны ында олурганнарның эң улуг назылыы, пенсиялап үнзе-даа, ам-даа амылдавышаан, палырааш чугаалыг, кырган комбайнёр хоочун коммунист чарар ужурга таварышкан. Ол мынча дээн-дир:

— Сөстү сүрерге сөс үнөр, инекти сүрерге өтпек үнөр. Үн-даан, үр-чар аас этпеңер. Аас улуу багай чоор. Сая-түмө улуг акыңардан чарлыр-чирлир деп барбаңар. Ол хөй санныг кижжилер силерниң анчыг сөзүңер дыңнааш, ажынып-хорадап үнзе канчаар силер? Ондагайлыг-ла болгай. Кавказтың кара улустары чеже-даа доюлза, оон чүве үнмес, демей-ле томаартыптар. Дөө Молдовада, дөө Таджикистанда чеже-даа келзеп турар болза, оон база-ла чүве үнмес. Россияда солдаттар чок эвес, ырымазын сыптар. Ондагайлыг, ондагайлыг. Аксым бар дээш-ле кайы-хамаан чок сөс эдип болбас. Бир эвес ынча хөй улус хеп-хенертен хиям-хаям деп барза канчаар силер. Ат болгай силер.

— Чүү деп че? Хиям-хаям? Ол чүү дээн чүвөл?

Демги хоочун комбайнер ол сөстү чарт адаарын оралдашкан:

— Хиям-хаям эвес, ху-ям-хаям дидир мен. Хөй санныг улус шынап-ла дойлуп үнзе, каш борбак боттарывыс ат болтай бис.

Хамык эрлер шупту чир-шоң дүжүп, ойда-доңгая дүжүп, кара баары каткыже каттырышканнар. Чүглө бир эрниң каткы аразында, «Езулуг-ла хос баштыг кижиги бо-дур, оолдар» дээн сөстери дыңналган.

1993.XI.19

Алдын-оол Даржаа

КӨС-ШИЛГИ

Оң холдуң эргээ

ЭЗЕНГИ УЖУНДА ЧУГАА

1949 чылдың декабрь 27-де, эртенги чывар намдап чорда, си үш хар четкелек оол бодум оорга алыскан Көс-Шилгини сураглаар дээш, шыырныгып девиржээн Калдарны эзертепкен мен.

— Ии-дадай, ии-дадай! Коргунчуун, коргунчуун — дигип, угбаларым Данзыкпан биле Даайнык мижиредир сымыранчып олурганнар чүве.

Мен даалымба-биле хаптап каан бичин пажым иштинге шай, дус боошкуннарын, дазыл аяамны, калгаамны былгаар таалыңымның бир талазынга суккаш, өске талазынга авамның быжырып берген каш далганын, тараалыг ханты, инек хырынының картынга орааган борбак эътти деңнеп суп алган мен. Паштыг талазынга дерлик кылыр кидисти база суп алдым. Бир эвес Калдар дериткеш, чонааның дерлии өдүп, кургадыр чер тывылбайн баар болза, ол кидисти уштуп келир, аъттың ооргазын ынчаар камнаар чаңчылдыг улус бис.

— Коргунчуун, коргунчуун! — деп, угбаларым мижи-решпишаан, элээн хөлзеп турлар. — Ии-дадай! Авыра, авыра!

Дүүн эът чиир дээш, бажыңның ыяш ханазының тиинге суп каан ийи борбак чигиримни уштуп эккелгеш, Даайныкка бүдүү сунуптарымга, ол меңээ чүвениң ужурун сымыранып берди:

— Чаа-Хөл школазының хөрөй поовары уруглар хораннап турган ышкажыл! Чүс ажыг кижиниң ишти аараан, чамдык уруглар эмнелгеде бергедеп чыдарлар-дыр.

Кижн сонугарга хире чүве чок боорга, оон ыңай ханы-
лабайн, таалыңымны колдуктапкаш, дашкаар үнүп келдим.
Калдар девиржип, мойнун кагып, ховуже изиргендир челип
ыңай болурунга белен тур. Таалыңымны артынгаш, ийи дер-
тиге ыяк баглааш, эзеңгиден тептингеш, эзерге олуруптум.

Калдар амырай берген ышкаш болгаш, даваннарын ка-
зырадыр тепсенгилээш, чииги-биле өпеңнедир ыңай-ла болду.
Сырын дагын дыңзып, шаң арынга улдаарга, чаактар изи-
ңейни берди. Көс-Шилгиниң шүүдүн черле тыпкай мен аан
кылдыр шииптирлеп алгаш, Калдарның тынын чулдургуу-
жум-биле бөле аспактап алгаш, малдың маңын углап, чип-
чиге хүн үнер чүкте Хараганныг-Хову бажы кайда сен дээш
хап-ла кагдым.

Оң холдуң айтыр салаазы

КӨС-ШИЛГИНИҢ КУЛУНЧАК ШАА

Хараганныг-Хову бөдей өг чыгам борбак-борбак инек-жа-
раганнарлыг чер чүве. Ону билбес кижн ырактан көөр болза,
кара-шокар инектер оъттап чоруур кылдыр-даа көөр чадавас.
Ховунуң бажынга үндүр шак-даа чыгам чоруур, ынчангаш
эстеңнедир челдирип оргаш, Көс-Шилгиниң кулунчак шаан
бодап чордум.

Ол чазын Тывага бир-ле дугаарында соңгулда эрттирип
турган чүве. Чоннуң байырлалын көөр, ужар-хеме көстүп
келир болза, ооң хонган азы дескинген черинге албан чедер
дээш, оолактар аъттыг чоруур улус бис. Ачамның меңээ өн-
чүлөп берген Калдары аарып турар боорга, Белек-Хаа акым-
ның дөшпөр шилги безин мунуп алган кижн мен.

Ол хүн Белек-Хаа акым үргүлчү-ле тергеленип алгаш
чоруур Дажы деп кижн-биле хөөрежип хүнзээн чүве. Ол
кижн Кызыл хоорайдан бээр чурттап каапкан, улустун чо-
дазын сый орустаар кижн турган. Акым биле олар терге кы-
рынче үне каггылап, шыкка чыда каггылап, арыннары кыза
берген алгыржып-алгыржып чугаалажып турдулар. Мен
шыкта үлөп турган эът ап алыр дээш, шилги бени Дажының
тергезинге баглааш, бышкан эътти чип, быдаазын куттуруп
ижип алгаш кээримге, Белек-Хаа биле Дажы терге чаныада
алгыжып турлар.

— Мээң кулунчаам-дыр, мээң тергем адаанга чыткаш
чүве — деп, Дажы алгырды.

— Терге төрүпкенин кым көргөн чүвөл, мээң бемниң кулунчаа ышкажыл, чылгап турарын көрбөс сен бе — деп, Белек-Хаа акым хөлчөк ажынып тур.

Ол кулунчакты сөөлүндө Көс-Шилги деп шолалап алган улус бис. Кежээ көржеңни бичии чуга-чуга кылдыр чаргаш, ожуң долдур оваалааш, хондур кыпсып кааш, эртенинде оваа хулдү бузуп, өзөөңгө чеде бээрге, чидиг кызыл өңнүг көс даң бажының имиринде чалбыш дег чивеңейнип чыдар боор чүвө. Ону Кассыга кырган-ачам кымдан артык эки кылыр, узун кышты төндүр чаңгыс ол-ла көс-биле кыштаптар кижжи чүвө. Ховуга кызыл көс ышкаш чүгүрүп, аңаа-маңаа кызанайндыр маңнап чоруур шоваа кулунну Көс-Шилги деп чаптап адап алганывыстың ужуру ындыг чүвө.

Ийи ээирик ашакты канчап-даа доктаадып чадап кааш, терге кырынче үнө халааш, мегелеп алгырыпкан мен:

— Эй, эй, ачам чоруп олур!

Слар ачамдан хөлчөк сестир чүвелер, дораан-на шимээни чидип, чыңдыйып бады бардылар, а мен шилги бени чешкеш, ооң күстүгө аарак кылаштап билир чаш кулунчаан мурнумга идип алгаш, ол черден дезип чорупкан мен.

Оң холдуң, ортаа салаазы

БУЯННЫГ АРААТАННАР

Мал сүрүп амыдырап чорааш, ада-өгбө хөйүнү көргөн, хөй чуулге өөрөңгөн, чер-чуртун адыш оюу дег кылдыр билир боор-дур. Кайыын хараарга, долгандыр хос көстү бээрил, каяа дөзарга, мал-биле баштажып келирил, ыт-куш чыылган черден чүнү билип ап болурул дээш, кырган-ачаларым, ачам, акыларым пат-ла коңгалап каан, бичиимден-не шээжи билип чоруур кижжи мен.

Хараганның-Ховунуң бажыңга үңгөш, буттар беш салаа дег көстү бээр кесче углап чорумда, ийи куу чүвө өзен кежир дөзе берди. Ол-даа өзе берген бөрзөктер болбайн аан, аът кырыңга чораан бичии кижини мени орта эскерип албайн, чыткан төвө аксынче каңмыыл киргени дег, эңмежок эът-чаг шошкуп үнүп олур дишкеш, оруунуң аксыңга кедеп чытканнар болбайн аан. Сөөк баштыг улуг бөрү дужумда хая кырыңдан харап келгеш, шиш думчуун кудайда Чеди-Хаанның уунче сунгаш, эзээш, туразының улуу кончуг тап-билээ чаларап бады барды.

— Буянынг араатаннар чүвө бо — деп, Чаанава кырган-ачамның чугаазын сактып чордум. — Бөрүлүг черге мал

өжежиң өзер, аарыг мал мырыңай турбас, мал сегим-сергек болур чоор. Шаанда ашактар бөрү чиде бээрге сагыжы аарыыр боор чүве, мал мырыңай тура удуп чоруур чудаңгы чүве апаар, аарыг-хамчык чокта-ла, аш-чут чокта-ла кырлып каар дижир чүве. Бөрү турда мал шынарлыг болур.

Бөрү көргенде девидевезин база ада-өгбөм чагып берген. Ондаан чоруур мал кедээр, одарже мурнай хоптактанып үнгенин чандыр көрбөс араатан-дыр, а кижиге халдавас, кижини ырактан бараадажып хүндүлээр, аргамчы сөөрткөн аътка көңгүс дегбөс.

Кестеп ашкаш, кезек одуругну одуртуп чоруй, Көс-Шилгиге демейлежир хире мал-даа көзүлбөс, ыт-куш чыылганының барааны-даа эскертинмес боорга, орукту эрте-дээре уламчылааш, Арыг-Үзүүнүң чылгычыларының өөнгө хонуп алгаш боор чоор бе деп шийтпирлеп алдым.

Оң холдуң уваа-шээжейи

САЛДЫГ КИЖИ

Кышкы хүн дурту хөлчөк чолдак, декабрь төнчүзүндө мырыңай «күске маңы» апаар. Күске безин чеминге чедишпес, амыдыралын маңнап тургаш хандыраар дээн-не чүве боор оң. Хүн чүгүрүүндө кире берген боорга, Калдарны тепсенип, шыыладыр челдириптим.

Чылгычыларның өөнгө дүшкөш, Калдарның колун-чиримин кошкаткаш, баглаашка баглап турумда, коштук аът четкен кара салдыг кижини мээң-биле ас деңге дүштү. Ол менче элээн кадалдыр көргөш, дораан хүлүмзүрүп, аралажып каапкан таныжы дег, бир талакы караан басты. Хүлүмзүрүпке-нимни бодум безин эскербээн мен, оомга эпчоксунгаш, өскээр көрнү бердим. Салдыг кижини чаңгыс-даа сөс оскунмады.

Өггө база деңге кирдивис. Ол-бо чарыкта ийи самдар ширтек салып каан, кегжегер хос өг чорду. Орун-даа чок, бир черде паш-сава, аяк-шынак, хуун, деспи бөле чыып каан. Хана баарында үш бөлүк чыышкын опайып чыдарын көргөш, бо чылгычы ийи эштиг кижини-дир деп бодап кагдым. Ол кижини таалыңын ортузунда чыышкынның артынга тургузуп кагды. Аадымның дери соой бээрге, эзеримни салып алып хире хос черни база эскерип алдым, ону далдавадым, чаңгыс дүннү каяа-даа чарып алгай-ла деп бодадым.

— Думаа-ханаа өршээлдиг, мал-маган хүр кыш ажып-ла турар чүве боор аа, акым? — деп, ытташпаска эпчок боорга, чугаа эредим.

— Бок-бок-бок! — деп, салдыг кижиге дагын катап бадалдыр көрдү. — Бурган авыралында думаа-ханаадан өршээлдиг, мал хүр кыш ажып тур-ла, дуңмазы, силерниинде база-ла өршээлдиг, тайбың-чаагай тур-ла боор аа?

— Өршээлдиг, өршээлдиг — деп кагдым.

— Аьдыңарны салба мунган-дыр силер, ону бодаарга, боооктан келбээн-не боор силер аа, дуңмазы? — деп, салдыг кижиге уламчылады. — Чүнүң ужуң, чүнү сурап чоруур чүве ирги ала, дуңмазы?

— Ырактан-даа үнмээн кижиге мен, акым, арт-сынга шапканым кончуг дээрден башка. Чайлаг-Алаакта малдарым аразынга шилги чаваам көзүлбестей берген, ам каш-даа хона берди, Хараганның-Хову, Шаалааш, Казанак ынчаар сек-даа билдиртпес чүве-дир, канчап баар моова боор, силерниң чылгыңарже бажы тенип каттыжып келбежик ирги бе дээш чоруур кижиге-дир мен ийин, акым.

— Оо, силерниң ооңар-даа чөп-чөп, дуңмазы — деп, салдыг кижиге харыылады. — Чаа-Хөл аксы кирип чордум, бо совхозка чаа каттышкан кижиге мен, аалым ам-даа Чаа-Хөл аксында хевээр. Оолдар кээрге билдине бээр чүве-ле-дир, бо чылгының аскырлары өске малга каржызы кончуг, дорзан эскертине бээр мал-ла-дыр ол, дуңмазы, артында шилги чүве ышкакжыл, бо чылгы кара-ала чылгы болгай бо.

Ынчаар таныжып алгаш, салдыг кижиге ийи шоодай арыг хар эккелгеш, пашка эргизе берди. Ол аразында мен отту кыпсыпкан мен. Баштай шай хайындыра каапкан, оон быдаа суу куткаш, даштын кожундан сый шапкылап каан эгилер эдектеп кирип келгеш, пашка дүлүптү. Борарты сүттээн ийиг шайны аартап олурувуста, быдаа суу база хайны берген, оон чаагай чыды өг иштин долган, а салдыг кижиге хымыжы-биле былгаарга, дөрт илиг хире чаглыг эгилер хөөп, Чаа-Хөлдүң кара-көк кадыргылары быгыннарын өгештирип турганы дег, аай-дедир каржып-солчуп, чиндиңейнип турар чаагай болду.

Оң холдуң сый-мычыгы

СҮВҮР СЕГЕЛДИГ ЭР

Чылгычылар шынап-ла үш кижиге болду. Салдыг кижиге аңгыда, дүлейзимээр кырган ашак бар, оларның аразында сүвүр сегелдиг бак эр бар. Чаглыг эът чип, чемненип, тодуп алгаш харын оожургай берди, оон башка кээрге угжок сээден чүве келди.

— Боржаалыг чавааңны кижиге шамнаар сен бе, ашак? — деп, ол меңээ хорадап турду. — Бо аскырлар сээң оонну чагдатпас-даа, олар шилги малдан азааргаар, көрбөс чүвөдөр. Доруг-калдар аядыңны чоп салыпкан сен, ону-даа чылгыже чагдатпаза хөңнү-ле, эртен-даарта эзериң чүктөп алгаш чанар сен, көр, ашак.

— Ындыг-дыр, ындыг-дыр, дуңмазы, сээң чавааң көзүл-бөөң-дир — деп, салдыг кижиге чугаага киришти. — Ажы-төл-даа ажык сагынган боор чүвө-дир, астынып, куспактанып келгөсүр, оон-моон шылагыже чүдүрлүр боор чүвө-дир, болдар. Алган кадай оон артык сагынган боор чүвө-дир, ажы-төл удуур билек-ле, кижини чүктөп алгаш дывылап эгелээр чүвө-дир, адар даңны атсы силгип кээр чүвө-дир, дуңмалары, аа-аа, аа-аа, бурган өршээ! дээш, бажын чайгылаар, караатары кыптыгып, караңгы кажаада хой караа ышкаш, көрөдөнн бээр чорду.

Сүвүр сөгөлдиг эр оожургады, ынчалза-даа меңээ араатанзын кончуг, анаа черге иде кааптар, шенектептер, черле дөң бөрбейн-дир. «Бо кончуг араатанны шагдаалар тудуп алгаш баар болза, кара-бажыңга аппарып суп алыр болза, өршээ хайыракан, ынчаар авыралдап көрүңер!» деп бүдүү тойлог-даа олулар мен. Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүвө каяа турар боор, улустуң чөмненириниң төнмези-даа кончуг, удуур шактың келбези-даа кончуг болду.

— Чылгы ол черинге элээн касканнаар ыйнаан, даң бажында бөлөр ыйнаан, кум кыннып алыр-дыр — деп, дүлөйсимээр ашак адак сөөлүндө командылады. — Чүвө өршөөлдиг ыйнаан бо, уругну кавай өстүрер, кулунну кудай өстүрер чүвө дээн, шын-мегезин көөр-ле ыйнаан.

Мен эзеримни чада салгаш, чонаамны деженгеш, кидис уктуг ийи идиимни эзер кырынга сыртык кылдыр салып алдым. Чүвүрүмнү бадыргаш, ийи хончузунуң бажын пөгээш, негей тонумну эштип аарымга, ындыг-даа чылыг шуглак херек чок апаар чүвө-ле болгай. Туралаанымда бажым шуглак иштинче кире бээр, туралаанымда арным чанагаштап алыр ындыг мен.

Солагай холдуң эргээ

Ш А Г Д А А Л А Р

— Ол бөрзөкке дегбе, удаай аан, эжим чыскаал дайынчызы! Дегбе! — деп, уйгум аразында бир-ле үн дыңналды. —

Ооң орнунга бо дайзынны харын бектеп хүлү, мону мыааи сыыладыр сывыртап бадар чүве. Ол бөрзек удузун, оттурба.

Удуур чүве кайда боор, уйгу чаштай берген, шимчээринден коргуп, чүү бооп турарын билип алыр дээш, бүдүү шикчилеп чыдыр мен. Караамны аяар ажыдып алгаш, чеңни дуюкаа хозадып алгаш көөрүмге, ийи шагдаа кижиге турар болду. «Өршээ хайыракан, бурган мээң дилээмни хандыргандыр, ол араатанзыг чүвени ам-на аппаарлары ол-дур» деп амырап боданы каапкан чордум.

— Даштын бора аскырга чавыдакка мундуруп ап көргөн болзуңарза, даргаларым — деп, дүлейзимээр ашак дилеп тур. — Кижиге төлү кижиге ышкажыл, ол хире ырак черге кайың шыдажыр чүвел, даргаларым. Суур чанынга баргаш, эскырның чүгенин бажыңга баглааш салыптар силер, ол доораан-на чанып келир.

— Киришпес чүвеңге киришпе, ашак — деп, чыскаал дайынчызы ону хөмө таварды. — Эжим улуг лейтенант чүнү кылырын боду билир. Азы силер дайзынга болчуп тур силер бе? Кады силер бе? Силерни база хүлүүр бис бе?

— Чок, чок, даргаларым! — деп, сүвүр сегелдиг эр былдамзыргай үн-биле чалынды. — Мен чүнү-даа чугаалаваан мен, мен кымга-даа болушпас мен!

— Ол-ла! — деп, улуг лейтенант түңнеди. — Дайзынның үндүр, эжим чыскаал дайынчызы! Үндүр!

Оорган соолаңайнып, арны-бажым изиш диди. Шагдалар келгенин келген-дир, каткан-хувурааның сүвүр сегелдиг эрни хүлүүр боор, салдыг кижини хүлүп алганы ол-дур, кандыг кончуг хай-бачыттыг чүве боор деп, чүрээм ажынайнып турду. Ам канчаар боор, менден чүве хамааржыр эвес, улуг кижилер шулту үнгүлөй берди. Мен кезек када чыткаш, даштын шимээн чок боорга, идик-жевим кеттингеш, дашкаар үнүп келдим. Октаргайны шаң тудуп чиген соок эртен болду. Сылдыс караа көзүлбөс болган, ынчалза-даа бо үеде Чеди-Хааның бажы доңгая бээр, удавас даң бажы агарып кээр деп билир мен.

Өггө чааскаан арткан мен. Ожуктуң хүлүн былгап көөрүмге, көс-даа артпаан болду. Ыяш киригеш, шай чылдып, быдаа артыгы чылдып олурумда, даң агарып адып келген. Өггө ээлерин-даа манавайың, чөмненип, шайлап алгаш, чыдыржебадышканымда, чер мырыңай чырып келген. Бөргүмнү ужулгап, ында сула уруп алганымны көргүзүп, бүшкүрөмгө. Калдар дораан маңнап келген, ону туткаш, чавыдактап олгаш, өггө кээп, эзертеп алдым.

АЛГЫЛЫГ ИСТЕР

Мен аъттанып чоруп турумда, чылгычылар өөнгө жээп тур.

— Бок-сак чүве-биле хырның хогланып алдың бе, оглум? — деп, дүлейзимээр ашак айтырды.

— Ажырбас, кырган-ачай — дидим. — Шайлап, быдаалап кааптым, силерге чылдып кагдым.

— Чывар хөленин эртир манап албас кижиге сен бе, ашак? — деп, сүвүр сегелдиг эр ырланып кагды. — Чылый бөөргө чоруп олур!

Мен чоруптум. Ам орук дургаар шинчилеп чоруп ордум. Баштай демир дагалыг ийи аът черни кара-девис кылдыр чара улдап чоруткан болду. Ооң соонда хөм идиктиг чадаг кижиге истери ында-мында көстүп эгеледи. Удаваанда ол кижиниң ужуп-туруп, чүм харга олура дүжүп, чыдып, сөөртүп чораанының истери көстүп келди. Ыраан тудум-на, чадаг кижиниң изи көвүдөп, ханныг-ханныг харлар бо-ла таваржып чоруур болду.

— Истер алгыржып чыдар боор чүве болгай — деп, Кас-сыга кырган-ачам бо-ла чугаалаар чүве. — Инек изи «мөө» деп чыдар, ыт изи «өг-өг» деп чыдар, аът изи «ий-хоо» деп кыштен чыдар, а шагдаа кижиге изи «так тошно» деп чыдар боор чүве, ана куску келир.

Истерни Чаа-Хөл аксынга чедир уктаар аргам чок, мээң оруум Кара-Талче угландыр чарлыр ужурлуг турган. Ында ачамның акызы бар, ындыг төрелин бистиң черниң улузу акай дээр боор чүве. Ынчангаш салдыг кижиниң салымын кээргей-кээргей адырлып чорупкан мен. Кижиге бүрүзү үүлениң боду эдилээр дээр боор чүве. Ооң шын, мегезин мен билбес турган мен, ынчалза-даа ханныг мыяк мыяктаар деп чүвени көрдүм. Кижиниң көп-белдирин, кара бүүректерин дора тепсеп кааптар болза, ол кижиге ханныг сидик сидиктээр болгаш ханныг мыяк мыяктаар дээрзин хөй-хөй чылдар эрткенде билип шыдаар апарганым чугаалавас мен.

Сүвүр сегелдиг кижини бодап чор мен. «Ол кижиге кара-дыа болза, ооң сагыжы ак турган чадавас боор — деп бодап чордум. — Ол кижиге мени чывар хөлени эрткиже манап алзын деп аттынып турган, бир эвес мен ону дыңнаан болзумза, ол хире алгырып, ол хире кышкырып, чаннып, дилеп чоруур истерни көрбөс туржук ирги мен бе?».

САНДАКПАА АКАЙЫМ

Сандакпаа акайымның аалынга келгеш, өгже-даа кир-бейн, Калдар аъдымны кажаага кииргеш, ийи куспак сиген-ни, беш кош-адыш суланы бодум каап бердим. Акайымның аалы Чайлаг-Алаак биле Шагаан-Арыг аразының орук орту-зу чер чүве, ынчангаш ачам чылдың-на аңаа сигенни, суланы белеткеп каар кижиге чүве, мен ону кымдан-даа айтырбайн ажыглап билир мен.

Сандакпаа акайымның бажыңынга кирип келиримге, ол боду чок болду, ооң улуг уруу Сенденмаа угбай менээ сүттүг быдаа кудуп бергеш, бир-ле комсомол хуралы болур чүве дээш, дүвү-далаш чоруй барган. Тыва улустуң чаңчылында эът-биле, хан-биле сүттү холуштуруп болбас чүве болгай, мын-дыг быдааны канчап хайындырып каар чүве боор, ам артын-да сактып четпес нарыны-биле чонуп үскен далганныг, сүдү мырыңай сүтсүп турар боорга, пат-ла ужурун билип чадаш-кан мен, ынчалза-даа иштингир боорга, акайымны хүндү-лээш, ижиң алган мен. Оон дагаа кажаазының чанынга чы-дып алгаш, дөңмөөм челдирип, тенектенип чыткаш, удуй хона бергенимни бодум безин билбейн барган болдум.

Удуп-оттуп чыдарымга, Сандакпаа акайымның үнү дың-налып келир чорду.

— Ам үеде «эмчи», «эм», «аржаан», «хоран» дээн ыш-каш сөстөр чугаалаан кижиге хоралыг боор чүве-дир, уруум — деп, Сандакпаа акайымның үнү дыңналды. — Силерниң ком-сомолчуларның аразында ындыг темага шуугаар кижилер бар боор чүве ирги бе, ам үеде ол кончуг солун боор чүве-дир ийин, уруум. Комсомолчу кижиге сен серемчилелдиг болуп чор.

— Серемчилелдиг болур дээш кызып-ла чоруур боор чү-ве-дир ийин, ачай — деп, Сенденмаа угбам харыылады. — Тенек уругларда бисте чүү боор, улуг улустуң силерниң ак-сыңар-биле чоруур чүве-дир ийин.

— Хай, ынча диве, уруум — деп, акайым удурланды. — Дайзынны тударда, уруглар база чугула ышкажыл.

— Кай, ол чемни ишпээн уруглар база куду олуртуп турган дээри шын бе, ачай? — деп, Сенденмаа угбам ай-тырды.

— Хай, ынча диве — деп, Сандакпаа акайым шыңгы-зы кончуг харыылады. — Хамык чүвени үстүндө даргалар билип турар боор чүве-дир, оларга карыштыр чүве чугаалап болбас.

Ол үеде мээң думчуум ишти кижип келгеш азырып-кан мен.

— Аа, оттуп келдиң бе, оглум? — деп, акайым менээ чедип келгеш, калбак адыжы-биле мээң хаваамны сыйбавы-шаан чугаалады, мен ооң бажында бөмбүрүк улуг меңиниң кыры дериде бергенин кончуг тода көрүп чыттым. — Дем-не келбедиң бе, канчап кончуг дүргөн удуй бергениң ол? Орук-суур арай баксырап чедип келдиң бе, агбайым, аа?

Мен акайымның чоон холун куспактап алгаш, эргеленип, чассып, аңаа сиңниге берген чыткан мен. «Улустуң эткен аксын барымдаалап чурттап болбас — деп, авамның акызы лама даайымның чугаазын сактып чыткан мен. — Кижилер-ниң аксындан кандыг-даа хей үнүп болур, амыдырал хөрек иштинден чүнү-даа үндүр базып болур, хамык ужур кижилерниң ал-сагыжында». Акайымга эргеленип алгаш, ону бо-даарымга, сагыжымга араатанзыг сүвүр сегелдиг эр кирер чораан. Кижини бак дээш бактавас, сагыжы бак дээш бактаар-дижир чүве. А ол сүвүр сегелдиг эр мени чывар хөлени эрт-киже манап алзын деп турбаан бе, ынчаш? Ол ооң буянның сеткили болбааны ол бе? Акайы безин кижини «агбайым» деп чассыдып болур ышкажыл? Чаңгыс борбак сөс дээш ону ындыг эвес дээр бе, аа?

Сандакпаа акайым — чоргаар киж. Ооң улус-биле чу-гаалажыры бир янзы, бирде-бирде сактырга, ол үргүлчү-ле төш азы төңгелик бажынга туруп алгаш чүве чугаалап тур-ган ышкаш болур, а кижилер ону шыкка азы агылыг ийге чыттыр олуруп алгаш дыңнап олурган ышкаш сагындырар. Акайының мурнунга киж чүве мегелеп шыдавас, байгы шынын чугаалаар боор чүве. Ынчалза-даа мен ооң Сенденмаа угбамга чиктиг чагыын утпадым, аңаа ындыг сөстөр чугаа-лавадым.

Солагай холдун, уваа-шээжейи

Х Е Н З И Г С А К Т Ы Ы Ш К Ы Н

Кезек када бажыңга чааскаан артым. Үнгеш, аъдымны чедип алгаш, суур баарында хемден суггарып, сиген немей каап бергеш, дедир кирип келдим. Эзер-чонаам чылыг бажың-га дораан кургай берген боорга, эде дүргеш, эжикче чоокшу-ладыр салып алдым. Ол шагда чаа солун номчуур деп чүве киж бажынга кирер эвес, ажып көрүп, чуруктарын сонуур-гап, эш чокка чалгаарап олура, Көс-Шилгини сактып келдим.

Көс-Шилги хөктүг мал болгай. Чамдыкта ол мойнун сунуп алгаш, эриннерин сарбаңнадып, бир-ле чүве ырлаан ыш-каш, дыка солун үннер үндүрүп каар чүве. Бистиң черниң чоңу малдың ынчап баарын «сулаары» дээр, чылгы мал хаая сулаар болгаш ол ооң ырак-узак, экер-эрес, олча-орулгалыг чорук чорурунун демдээ дижир чүве. Ону малдың хей-аът кирери дээр, ынчангаш эки ээзи харыылап, дыл дөзү, эрин-нери-биле «чыып-чыып» деп каар ужурлуг. Мен Көс-Шилги-ниң сулаарынга бо-ла таваржып, аңаа бо-ла улажып, чараш-тыр харыылап өөренип алган мен.

А мээң мунуп чоруур Калдарым дээрге, ачамның мээң үш харлаанымда айыткан кулуну, баштайгы хуулаан өнчүм, ам чедишкен аът-тыр. Ооң шыдавас чүвези чок, кашпагай, шыырак, ыт ышкаш эдерги-даа, эжи ышкаш шынчы-даа мал чүве. А Көс-Шилги ындыг эвес, ол барык-ла богба хевээр, ар-тында-ла мунарга ылбыңнааш чүвези бар. Угунда-ла ында-мында кызаңнаан чүзүнү чараш, улус караанга үргүлчү ил-дигер, ээриниң адын көдүрер, хей-аъдын бедидер мал-дыр ийин. Мал эвес, а тук, ыдык-ок. Ону мактаар дизе, та чүнү-чүнү чугаалап болур чүве ыйнаан, мал аразында ол хире солун мал база турар чүве чораан.

Солагай холдуң сый-мычыгы

ЧОГУМ СОЛУН ЧҮВЕ ӨСКЕ

Хүн чүгүрүүнче кире берген. Эрте эрте аъттаныптар дээш, эзер-чонаамны сернидедиң, дашкаар аңмаарга үндүрүп каан мен. Ону чылыг черден дораан үндүрүп болбас, соок тыныжынга шыгый бээр, малга хумаа чок апаар дээрзин ачам эскериң берген чүве. Ол база-ла бажыңга чоокта чаа чурттап өгөлөөн кижидир, мурнунда өггө чурттап чораан, ам харын изиг суугулуг азы малгаштыг оран-саваның ылгалын шинчилеп тып чоруур.

— Дөртөн харлыг улус угаан кирген болур чүве — деп. Чаанава кырган-ачам оглун мактаан орар чүве. — Дөртөн харлыг улус төрө тудар, аал башкарар, күш-быра-даа оларда, угаан-даа оларда, кырганныр бис чүгле сүмелеп чоруур улус бис. Ол акыңардан чүве айтырып чоруңар.

Ол аразында Маңнай-оол акым Бичел чаavam-биле кады ортулуктан бир шанак сиген сөөртүп алган келди. Чоокта чаа өгөлөгөн улус чүве, ынаа аажок, кайнаар-даа баарда ча-

рылбас, кады калбаңнажыр. Ам база ынчанган болду. Мен оларның сигенин дүжүржүп, кажаа иштинге чыып, тап-билээ дузалажы каапкан мен. Өглүг-баштыг апарган улуг улусту хүндүлээр боор чүве болгай, ынчалза-даа акым, чаавам ойнап чораанывыс ышкаш хөөрежиक्सээр боорга, даштыгаа бичии када хөөрежи каапкан мен.

— Чогум солун чүве ол эвес-тир — деп, акым мээң сактышыкынымны дыңнааш, пат-ла чөгенип чугаалады. — Чогум солун чүве өске болгай. Чогум солун чүве мында — дээш, чаавайның хураган кежи тонунуң эдээниң адаанче холун суна бээрге, ыяткаш кирер чер тыппайн, хая көрнүп турумда, акым мээң думчуумну адыжы-биле аспактаптарга, ческинчиг-даа ышкаш чиктиг чыт мени оптуктур оолаптарга, кузуптар часкан мен. А акым дүште-даа чок: — Чаңчыгып ал, чаңчыгып ал, чогум солун чүве ол-дур, ындыг чылыг, ындыг чымчак чүве-даа чок, кижии хей-ле билбейн чораан боор чүве, ачаңга чугаалааш, дораан кадайдан алдыртып ал — деп, мени шын-на туразы-биле албадап турду.

— Ынчал, чуржу — дээш, Бичел чаавам хураган кежи тонунуң чулдургуужу-биле арнын дуглап, карактарын дозурартыр көрүп чоруй, холун чаңгыпкаш: — Чаш оол ышказыл, Маңнай, чүнү билирил ол, өзүп кээр ыйнаан, ынчан боду биле бээр — дээш, бажыңче ыңай болду. — Ча-чаа ыңай, силерни!

Оң буттуң эргээ

ТЫВЫЗЫКТАР ОРАНЫ

Кончуг солун чүвениң чыды сагыжымдан ыравастаан. Акым орта чугаалаваан-даа болза, хамык чүвени бодум билип турар ышкаш болдум. Мүн-не канчап-даа багай эвес деп билип орап мен. Чогум кымны айтыртып ап болур кижии боор мен дээш, долгандыр аалдарны эргий бодаарымга, меңээ солун херээженнер шупту-ла өгленип алган, изиг суугу баарынга дазайып алгаш чыннып чоруур думаа-халаң уруглар артан боорга, бирде-бирде бодумну шүгдүнеримге, аксынын кежии дудаан аргажок бараскан ышкаш сагындырып турду.

— Чүнү боданып орап апардың, чуржу? — деп, Бичел чаавам база мээң-биле өлүржүп эгеледи. — Чүнүң-даа аай-

бажы билдинмес чүве-ле ыйнаан. Тывызыктар ораны. Бирээни тып алырга, өскези тывылбастааш туруп аар. Аа? Ажыр-бас-ажырбас, чуржу, аайын тыва бээр сен.

Кежээ дургун-на акым, чаavam мээң ырмам сып келдилер. Акайым, күүйүм, Сендеңмаа угбам суглар бистин чугаавысты-даа билбес, олче сагыш-даа салбас, чүгле үжелээн билир бис, ол хиреде меңээ нзинчийн канчаар ону.

— Каям, кайгал, ма — дээш, Маңнай-оол акым менче адыжын сунар, мен баш сугар чер тыппайн-на баар мен, а Бичел чаavam баарын кадыр чуглуп-ла оرار.

— Дүне таптыг дыңнааланып чыдар сен шүңме, кайгал — дээш, Маңнай-оол акым кожаш кылдыр өрү шураар, ол ону Бичел чаavam бүдүү шымчыпканы ол боор, а оозу ону чажырбайн, мээң мурнумга көөргеттинген ышкаш, хөк харап, мээң-биле өлүржүп оرار боор чорду.

Мээң таваамга салган улуг-ла инек хендирбезин, мугур сөөм ажыг чаглыг шөйүндүнү далаш чокка чип, хоюдур хайындырып каан хонактыг быдааны ийи аякты ижип алгаш, элээн үр чем сиңирип олура, дагаа кажаазынга чөленипкеш. ийленген черимге удуй берген болдум. Изиг бажыңда чүү боор, шуглак-даа херек чок, харын чанагаш кижжи изиргенип чыдар.

Дүне быктымче кижжи будунуң улуг эргээ-биле үстүрген ышкаш болду. Отту чаштап келгеш, дыңнаарымга, азыгда ийи каът кидис кудус кырында орта эвес шимээн үнүп, сөөк-даяк кызырткайнып, чүрек, тыныш дүргедеп турар болду. Хугбай чүвелер тывызыктар оранының тывызыктарын меңээ салып турар чүве бооп-тур. Шаанда узун кыштың дургузунда аңгы-аңгы кыштагларга бууккан кижилерниң хөрек-чүрек хозадып алып аргалары кандыг-даа турган чүве-дир ийин.

Оң буттуң ийиңи салаазы

ЫРНЫҢ УТКАЗЫ

Хоорай улузу эртен көк дүшкө чедир удааш, бек-сак чүве чемнени шаап алгаш, маңнажып чоруй баар чүве болгай. Менде-даа далажыр чүве чок, чылыг бажыңга шөлээн чемненип алгаш, чывар хөлени эрте бээрге дап бээринге белең ордум. Бичел чаavamның көөрү кончуг боорга, бир калбак далганымны аңаа бердим, ол оозун шаажаң аякка доорап

алгаш, шай куткаш, аартап, «иш-иш» деп ишкээр тынып олурду.

— Дуун эки-ле каттыржып алдывыс аа, чуржу, хөрек ишти хозап келди — деп, чаavam чугаалады. — Ам ону ут-тувут, шак өлүрүп алган чолувус ыйнаан. Данзыкпан, Даай-нык сугларга кижичугаалай бердиң сен, оол, хоржак эвеспе, беш-адыр сылдыс чиир сен — дээш, чудурукчугажы-биле кыжанып кагды. — Че, орук суур эки чоруур сен, аалыңга дүрген чедер сен.

— Ынчаар мен — деп кагдым.

— Кижичугаалай маргышпа, оол! Чайлаг-Алаак-биле аразында чүү боор, Калдарның даваны каш базар-ла ыйнаан!

Эх, олар мээң кайнаар углаарымны билген болза! Ынчан олар мени салбас-даа ийик. Мен Хемчик аксы, Кашпал ол ынчаар тевер деп бодап алган мен. Ында ачамның улуг уг-базы, честези чурттап чоруур чүве. Олар-биле хаая аргыжар, ырак-узак, кадыр-берт чер, суг-далай база дуглай бээр, ынчангаш оларның ат-сывын-даа билбес мен. Ачамның аайы-биле база-ла угбам, честем дээр кижичугаалай мен. Олар мээң оом-биле маргышпас, харын чаптаар улус чүве.

Улуг-Хемниң унун куду эрги аът изи-биле хүнзедир чоруп келдим. Оруктуң төнмезин канчаар ону. Өйлөп-өйлөп, муңгарап, ыглаксап, хөрек-чүрээм дапкыжап келгеш, бичиимден-не билир ырымны ырлап каап чордум:

Өске черниң ыраан ыңай,
Өрү шөйлү берген ышкаш!

Бичии болгаш-ла катап өөңейни бээр мен:

Хары черниң ыраан ыңай,
Харын шөйлү берген ышкаш.

Баштай мен ол ырына анаа-ла тенектенип, хөк бодап, утказын орта ожаавайн ырлап чораан боор мен. Ооң соонда ооң алыс утказы бажымга шак дээн. Таныш эвес чер деп чүвениң өзү кара-ла чорду. Өскөн-төрөөн Чаа-Хөлүмге болза, Бугалыг-Үзүктү ажа бээрге, бичии хову бар, Бөрү-Аглаарны ажа бээрге, элээн улуг хову бар, дүшкө чедир чорааш келир чер-ле чүве ол дээрзин эндевес ийик мен. А өске черге ыңдыг эвес боор чүве-дир.

Өске черге чорууру кончуг хилинчектиг. Көөрүңге мыя мында борбак тей чыдар, аңаа чедир чүү ырак деп дээш. шаап чеде бээринге, тейниң артында хөлчок улуг хову ажытына бээр, демги каытташтыр көрүп чораан дагларың ховунун артында талыгыр чыдар апаар боор чорду. Оран-делегей улам-улам шөйлүп чыдар ышкаш сагындырар.

Оң буттун үшкү салаазы

ӨЛҮР ЧЕРИМ

Ол аразында кашпал иштин туман дуглай берген, хүн шагда-ла көзүлбестээн, булут артында дагда олура берген азы ажа берген чадавас. Дүргени кончуг караңгылап, туман, шаң дүргектелип, оран-делегей чиндиргей куйга дег болу берди. Эдерип чоруп оарым эрги аът изин орта көрүп чадап чор мен. Караңгы каракты чукшуп кел-ле чыдар.

Ам бир ырлаар, ооң утказын шинчилээр харык кайда боор. Байдал бергедеп, айыыл амы-тынга кыжанып келген. «Өлүр черим бо-ла-дыр — деп хомудап, хараадап боданып эгеледим. — Маңаа өлүр, ыт-куш дою болур-ла-дыр мен. Чаш назынымдан чарлырым-на бо-дур, оода тывызыктар оранын баккылап алган болзумза!» Эрткен чайын Кириишке акым-биле кады кедээр аалдың ийи уруунга дүне чеде бергенивис-ти, сымыражып чытканывысты, оон мээң удуп калганымны хараадап бодаарымга, ыым келир, дүже халааш, черге чыдып алыксаар-даа чордум.

— Кандыг-даа черге девидеп болбас, оглум — деп, Касыга кырган-ачамның чугаалап органын бодап чордум. — Коргуп болбас. Өлүр-даа апаар болза, кортпайн чорааш өлүр, коргарга айыыл бичелей бербес, харын улгадыр. Бир кижидүне адыг көрүп кааш, моорап барып ушкаш, чүрээ чайлып өлүп каар часкан чүве-дир. Эртен миннип келгеш, ол чүвезин ылаптап көөрге, хат ужур шаапкан хады дазылы болган ышкакжыл. База бир кижидыгга таваржып келгеш, көңгүс кортпаан, өлгөн кижиды болуп мегеленипкен чүве-дир. Адыг оңу чүктеп алгаш, бир шырышка аппаргаш, чиңгис-чаңгыс-биле базыргаш, чыдый бээрге чиир дээш чоруй баарга, манап алгаш, бүдүү кастынып үнгеш, дезип чоруй барган-дыр.

Сагыш мүн-не чазалып кээр болду. Ынчалза-даа мында адыг чок, холга туттунмас туман, шаң тергийдеп, караңгы

хааннап, өл-шыгы-биле чыттыр базып келди. Ам канчаар боор, Калдарның тынын сула салыпкаш, эзеримге быжыглан-нып олурупкаш, караамны шимгеш, өлүр-даа чүве болза одуг чорааш өлбес-тир дээш, албадаттынып удумзурап эгелээн мен.

Оң буттуң дөрткү салаазы

А М Ы - Т Ы Н Н Ы Њ Ү Н Ү

Туман чежемейниң-даа көжүп, шимчеп, эт-кешке сиңнигип турар болза, долгандыр шыпшың, куш-даа этпес, бөрү-даа улуvas, амылыг амытаннар шунту кырлып өлгүлөп калган ышкаш сагындырып турган. Калдар баш миннип, орук хажыызында сиген баштарын чип каап, далаш чокка чоруп орган. Бир черге тура дүшкөш, кулаан сүвүрертипкеш, элээн дыңнаалады. Мен база сырбаш дээш, аъдымның аайынга кирип, талыгырже кулак салып шенедим, ынчалза-даа чүнү-даа дыңнавадым.

— Ыт биле аът ышкаш угаанныг амытаннар черле чок, оглум — деп, Кассыга кырган-ачамның сөстөрүн бодап келдим. — Ыт биле аъттың караа-даа көскү, кулаа-даа дыыжы дижир чүве. Бир чааның айын кым-даа көрүп шыдавас, чүгле ыт биле аът көөр дижир чүве. Өлгөн кижиниң сүнезининиң үнүп чоруптарын база ыт биле аът дыңнаар дижир чүве, оглум. Ынчангаш кажан бир шагда бергедей берзиңзе, ыдың биле аъдың утпа, бодуңга бүзүрөвө, оларга бүзүрө.

Хөнөртөн Калдар солагай талаже дап бергеш, көңгүс чүм харже базыпты. Мен ону дедир тыртарымга, ол-ла черинче чүткүдү. Ам канчаар боор, бодумга бүзүрөвейн, аъдымга бүзүрээш олуруптум. Элээн үр чсруп келдивис. Караңгыда орта чүве билдинер эвес, сактырымга, бир дагның бажынга үнүп келген ышкаш болдувус. Азы мээң анаа-ла сагыжым— салым-чолумнуң база бир бедигээжи ол болчук ирги бе? Ала-чайгаар-ла сергеп келдим.

Кижн сагыжы ышкаш күштүг чүве чок. Хамык чүве аайлажып эгелеп ор деп бүзүрөй берген мен. Шынап-ла, элээн бар чыдырывыста, чоокта ыт чалгасы кончуг «хөг» деп кагды. Мен аай-баш чокка алгыра-ла берген мен. Ыт база ээрди, кижн үнү харыылаан ышкаш болду. Калдар дүрген-дүрген базыптарга, мен эр аннып, кожайып, эзеңгилерим тепсеп чордум. Үр болбаанда от чыры көстүп келди. Амы-тынның үнү ындыг боор чүве-дир, чалгаазы кончуг «хөг» деп каар боор чүве-дир, кижн кайгаар чүве болбазыкпе.

КОРГАРЫ ДЭЭРГЕЛЕ
КАМГАЛАНЫРЫ
ОЛ

— Кижизи чок аът кылаштап кээр кандаай чоор, ка-
дай? — деп, ашак кижиниң үнү дыңналды. — Озал-ондак
болу бербээн чүве бе, орун хозунда улуг тосту уштуп көрөм,
боо-хөөдөн этсип, оттан кыпсып көөр-дүр.

— Мен мында мен, честей, мында мен! — деп, честейниң
делгем чоон үнүн дыңнап кааш, алгыра-ла бердим. — Мында
мен, мени дүжүрүңер, буттарым көжүп каап-тыр.

— Бок-к өшээзин, бо кым сен? — дээш, честей мени дү-
жүргөш, арнымны тос-биле чырыдып көрдү. — Аа, Даржаа-
ның сарыг баштыг чүвези сен бе? Черле харын таныырым
ышкаш аът болду ийин. Ачаң кайыл?

— Чааскаан келдим — дидим.

— Ча-чаа, хуппурай бер, ынчап турба сен, оол! Асчы
берген болзуңарза, кортпа, чугаала, ачаңны тып алып бие.

— Ийи кырым дорт сынар, чааскаан келдим —
дидим.

— Че, ындыг болза, дүш кай, буттарың шимчет, салаа-
ларың шимчет — дээш, честей мени куспактап алды. — Дүр-
ген одуң ужут, кадай, изиг чемиң кыл. Мен бо чүвениң
арын-бажын хар-биле дүрбүп берейн. Үжүк-дүжүк болбады
бе, чугаала, чаагың билинместеп кагбаан-дыр бе?

— Чок, анаа-дыр мен, честей — дидим. — Чаактарым
бырлаңайнып турарын көрүңерден. Хевим чылыг кижидир
мен ийин.

— Чааскаан канчап кел чоруп оор кижиди сен? Орукка
кортпадың бе?

— Чок, честей, кортпадым — дидим. — Өлүр-даа болза,
удуп чорааш өлүр-дүр дээш, ийи караам шийип чордум.

— Чок, оол, кортпас кижиди туруп болбас, ындыг кижиди
бар болза, херек чок кижидир ол, эш чок кижидир. Харын
коргуп, оваартынып чоруур херек, ынчан кижиди багай чүвөгө
таварышпас болур. Коргары дээрге-ле, камгаланыры ол-дур,
оран-тандыга орнун билип, шаг-шинээн шын сайгарып чоруу-
ру ол-дур. Честейниң чагыын утпа. Кырган-ачаңның.

— Билдим, билдим! — дидим. — Ам мени тутпа, будум
көжүвейн барды, бодум кылаштай берейн.

Монгуш Кенин-Лопсан

БАРЫКААН ДОҢГАК

Тыва чоннуң чечен чогаалының кырган-авазы Барыкаан болза 1898 чылдың сентябрь 23-те Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунда Бедик-Хавак баарынга туюлдуң ядыы арат Доңгак Хуралбайның өг-бүлезинге төрүттүнген. Адазының угу-дөзү черле Хөндергей чурттуг Доңгактарның аймаа турган. Авазының алыс чурту болза Чыргакы ынчаар чурттап чораан Ооржактар болур. Иезиниң адын-сывын Ооржак Бора-Хөө дээр. Доңгак болгаш Ооржак аймактарның оглу, кызы Барыкаанның ызыгууру болуп турар.

Ада-иезиниң өө Хөндергейниң улуг оруунуң чанынга хонуп турганы Барыкаанның олаа кавыда болгаш талыгыр черлерде чүү-чүү болуп турганын билип алырынга дыка дуза чедирген. Орус садыгжылар, тараачыннар, дүжүметтер болгаш эртемден чорумалдар соңгу Саяннарны ажылдыр бирде Хемчик бажындан, бирде Алаш бажындан, бирде доштаалган Улуг-Хемни өрү чоктааш, Хемчик унун кырладып келир турган. Башкы Таңдыны ажылдыр Кыдат чуртундан үнген чиижең садыгжылар, Төвүт болгаш Моол чуртундан улчуккан падарчы ламалар четкилеп келир турганнар. Хөндергейниң улуг артын ажылдыр чурт кызыгаарын эргээн кыдат чургааннар болгаш улуг эртемниг лаарумбу ламалар база четкилеп келир турганнар. Таңды Тывазы Манчы-Кыдаттын хаан тургузуглуг чазаанга чагыртып турар шагда, Хемчиктин Даа кожуунунуң база Бээзи кожуунунуң тыва дүжүметтери Моол чуртунга Улаастай хоорайга олуртуп турган кыдат чанчын сайытка бараалгаар дээш, Хөндергейниң улуг оруун өрү алзы чоктап турганын ынчан хой кадарып чораан бичии Барыкаан мага хандыр көрүп келген.

Хөндергей. Улуг Хөндергей, Аныяк Хөндергей кажан шагдан бээр аңчы, малчын, тараачын чоннуң чурту бооп келген. Ол бурунгу чуртка Барыкаан өпей ырын база ынакшылдың ырын дыңнап чорааш, ойгулааштын ырларын бодула ырлап чораан. Бурун өгбелерниң ол магалыг чуртунга Барыкаан ескүс чаштын болгаш човулаңның ызын дыңнап чораан.

Барыкаан он ийи харлап чорда, ада-иезиниң өө Чадаана хемниң оң талазынга хонупкан. Оймак дазырга турган өгден үнерге, Чадаананың алды хүрээзиниң ыяш бажыңының азыгларында чалап олурткулаан хола-хола бурганнар хүн

караанга чайынналып тургулаан. Аяс хүн болурга, кайыын болза келгилээн аъттыг, чадаг кижилер шиш суурга чанынга имицейнип тургулаар. Ол өйде авазы бергедеп божаш, айдын айны база чырык хүннү көрбөс апарган.

Адазы ашак өскүс уруун кээргеп келгеш, кара баары ажып келир апарган, мөчөөн кадайын сактып келгеш, карааның суун ижер болу берген. Барыкаанның адазы беш алышкылар чораан. Адазы Доңгак Хуралбай база Балчыңнын адазы Доңгак Араалчы демчи олар черле Хөндөргөйге чурттап чорааннар, оон ыңай Сүт-Хөлгө чурттап чораан мөге Даржыктың адазы Доңгак Бады, шагда-ла мөчүп калган Доңгак Лама-Хөө болгаш Доңгак Далгыг олар чаңгыс иениң оолдары болур. Бичии Барыкаан өскүс амыдыралдың кадыг-бергезин көрүп, акыларының өглерин кезий чурттап чораан. Он үш харлыг Барыкаан улустун айбызын кылгаш, эктинге кедер хенти, хырнын тоттуруптар чемни боду-ла тыптар апарган. Аалдар кезиириниң бергези кончуг боорга, Араалчы демчиниң хоюн кадара берген. Ол бай өгнүң хоюн, өшкүзүн, инээп саап, идээлээн алгыларын база эттеп берип турган. Кандыгдаа кижиниң кедер хевин боду оюп быжар, боду даараптар апарган. Барыкаанның чоок төрели Доңгак Араалчының оглу Балчың болза моол болгаш төвүт бижикти шыырак билир кижини чораан. Барыкаанның чугаалап оарын ёзугаар алырга, Доңгак Балчың моол дыл кырынга «Тываның бурунгу нояннарының допчу төөгүзүн» бижээн бооп турар. Ол ажылын Доңгак Балчың чээрби чылдар төнчүзүндө Чадаана хосрайга сургакчылап келген бир бурят эртемденге хайырлапкан бооп турар. Моон алыс дөзүн ылавылап хынаар апаар. Шынын чугаалап каайн. Доңгак Барыкаан чүвениң шынын чугаалаар кижини. Моон алгаш көөрге, чалыы назын ейүндө Барыкаан тыва чоннуң бурунгу төөгүзүн үжүк-бижиктиг акызындан билген болгу дег.

Назын халыыны чедип келген. Барыкаан он чеди харлап чорааш, бодундан чээрби хар улуг моол кижини-биле таныжып алган. Ол шагда Орган деп черге өөлөт деп улус Бээзи кожуунну чагырып турган. Бир чыл болгаш-ла, чеди кижини Органдан эргип келир. Барыкаанның ол таныжып алган моол кижизини чеди өөлөттиң эштенчизи бооп келген. Ол эштенчи моол Хөндөргөйге келирин келгеш, салгадап аарый бөөрге, кады келгени чеди өөлөт оозун черниң черинге каапкаш чоруй барганнар. Бир өскүс тыва уруг, бир өскүс моол кижини, барып-барып ийи яды ханылажып таныжа бергеш, сеткил-сагыжы тааржы бергеннер. Вот-бодунга бүзүрежир, бот-бодун билчир ийи яды чаңгыс черге чурттаар салым-чолга тавар-

жиг бергеннер. Кудa безин дүжүрбейн, өгленчип алганнар. 1973 чылдың август 7 чаазында Хөндергей суурга чурттап орган кырган-авайның бажыңыга шайлап олурумда, мынчаар төөгүп орган:

— Бистиң чанывыска шыырак эртемниг Эмчи-Хелиң деп моол лама барылгаа бир өг алган. Мээң таныжып алганым моолдун адын Элбек дээр, Улу чылын төрүттүнген кижиге. Бот кижиге каяа-даа дүн эртириптер. Ийи кижиге коштанчы бергеш, хонар чер тыппастай бээр. Моол эжим чаңгыс беги-биле демги барылгаа келген өгнү садып алган. Шак-ла ынчаар бир өгте чурттай берген бис. Өнчүвүс чок турган. Саап ижер чаңгыс өшкү-даа чок турган бис. Билир-ле чүевис иштенир-даараныр, ол-ла. Кожа-хелбээ чурттап тургулаан байларның айбызын кылып турар апарган бис. Бир байның хураган кижиге тонун даарап бээр бис. Бир байның тепсезин болгаш төрөпчизин угулзалап даарап бээр бис. Бир байның кадыг идиин улдургаш, угулзалап бээр бис. Бир байның аптаазын шокарлап бээр бис. Кылыгылаан ажылывыс чажыңыга анай, хураганын база тыртар таакпыны тып аптар апарган бис. Улустун чүевин кылып берип чорааш, балдырывыс дыңзаан. Кара шай ишпес апарган бис. «Барыкаан биле Элбек Хөндергей сумузунун чеди дугаар арбанының база бир шыырак өрегези» дирти берген бис. Чалгаанын мурнунда — кочу. Кежээниң мурнунда — хүндү. Саар инектиг, мунар аъттыг апарган бис.

Барыкаан кара аныяандан тура тыва болгаш моол дылдарны суг билир турган. Улустун тывыздыктарын, үлегер чугааларын, ырларын Барыкаан бирде тывалап, бирде моолдап чугаалаар чораан. Кудa дүшкен черге Барыкаан Доңакты албан чалаар, аңаа чеде бергеш, чап-чаа чаңгыс өггө одун салган аныяктарга алгыш-йөрээлин алганып ыдар чораан. Уш харлаан уругнун бажын кыргаан черге хамыкты мурнай Барыкаанны келдиртир. Хамнаан хамны, ламалаан ламаны Барыкаан бичии чажындан тура көрүп чораан, дыңнап чораан. От дагаанын, хам ыяш дагаанын, буга бажын дагаанын, оваа дагаанын, Таңды саңы кывысканын Барыкаан көрүп чораан, киржиң чораан. Ашакка баар уругнун ак эңчээн Барыкаанга Хөндергей чону албан салдыртып аар чораан. Хөй кыргаан черге, дүк каккан черге, дүк салган черге Барыкаанның алгыш-йөрээли хамыкты мурнай дыңналыр чораан.

1921 чылда Таңды Тыва Арат Республика бодарап догунаан соонда Барыкаан хөй-инитиниң ажылынга киржи берген. Хөндергейге азы чоннун алдаржыдыг адааны Ыраа-

жы-Хемге ие кижн албанның ажил-херээнге идеткейлиг киржирин Барыкаан көргүзе берген. Барыкаанның албан ажылын кылып чораан черлери болза Хөндергей сумузу, Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаана хоорай, Тыза Арат Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болгулаар, Барыкаан угбай Хөндергей сумузунга херээженнер дасыын даргалап чораан, пионер вожатыйлап чораан, дерги садыын сатыглап турган, ТАРН-ның Төп Комитетинин чанында бүгү Тываның херээженнер килдизин даргалап чораан.

1925 чылын Барыкаан Донтакты найысылал Кызыл хоорайдыа келдирти берген. Хөндергейден аъттыг үнгеш, Кызылга чедип келген. 250 ажыг километр черни чүгүрүк аъттың маңы-биле халдып эрткен. Барыкаан угбайның сактып чугаалааны болза Кызыл хоорайга чедип келгеш, Тываның Араттың Революстуг Намының Төп хораазының херээженнер килдизин даргалай берген. Ол үениң хуралдарының доктаалын моол дылга бижип турган, ынчангаш Барыкаанның удуртукчу ажылга ажылдап турганын документ өзугаар бадыткап болур. 1925 чылдың 8 айның 7-де болган хувискаалчы намның Үстүкү чөвүлелиниң хуралына ам болур намның съездизинге Төп Комитет кежигүннеринге кирер улустарның кандидаттарын төлевилээн. Ол документиде Чөөн-Хемчик кожуунундан аттары кирген кижилер болза Содунам, Дондук, Санчай, Буян-Бадыргы, Маңнай-Байыр, Нарамандыгы, Шыырап, Сандык болгаш херээжен эш Барыкаан олар бооп турар. Ынчаарга Тес-Хемден аттары кирген кижилер болза Токуй-Кадай, Саңмаа олар болур¹. Хувискаалчы намның Төп Комитетинин кежигүннеринге үш угбайны депшиткени болза тыва херээженнерниң эр кижилер-биле бир дең эргелиин бадыткап турар. Чүс-чүс чылдарда өгден үнмейн чораан херээженнер ам күрүнениң ажил-херээн башкарып турар апарган.

1925 чылдың октябрь 14-тен 19-ка чедир ТАРН-ның IV съездизи болуп эрткен, аңаа Коминтернниң төлээзи база олурушкан. Ол съезд намның чаа Программанын болгаш Дүрүмүн хүлээп алган, херээженнер ортузунга чорудар ажылдың чугула айтырыын чугаалашкан болгаш тыва бижикти чогаадып кылыры албан херек деп көргөн.²

Барыкаанның амыдыралында бир онзагай болуушкун болза 1929 чылдың март 30-де моол дыл кырынга үнүп турган «Тываның шыны» солунга «Марттың сези» деп шүлүүнүн

¹ Партархив фон I, оп. I, дело 65, 66, 66а. Бо материалды тывакан кижн Кыргыз Тадааевич Аракчаа болур.

² «Очерки истории Туви́нской организации КПСС». — Кызыл, Тываның ном үндүрер чери, 1975, арын. 349.

парлаттынганы болур. «Тываның шыны» деп адап турган солун болза, амгы үеде бистиң бир кол солунувус «Шын» олдур. Тываның шокар-үжүүн сомалап чогаадырынга болгаш бижимел чогаалды делгередип сайзырадырынга ийи солун дыка ужур-дузалыг болган. Олар болза 1924 чылдың июль 24-те баштайгы дугаары үнген «Красный пахарь», ам болза «Тувинская правда» солун болгаш 1925 чылдың август 31-де баштайгы дугаары моол дылга үнген «Эрхэ чөлөөтей бүх Тува», очулдурарга «Эрге-шөлээлиг бүгү Тыва» азы амгы «Шын» солун болгулаар. Ол чылдарда үнүп турган орус, тыва бо солуннарның чыл чылдагы көктешкилери орта шыгжаттынмаан, бир чамдык дугаарлары шуут каракка көзүлбес кылдыр читкилей бергилээн, ынчангаш чогум кыямың бижээн чогаалдары мурнай парлаттынгаиыл база кайы чылдың кандыг айның каштың хүнүнде үнгенил дээрзин үе чугаалаары берге. Чүү-даа болза тыва шүлүктүң кырган-авазы Барыкаан Донгактың «Марттың сези» 1929 чылдың марттың 30-де парлаттынганы болза бистиң бижимел чогаалывыстың чырык хүнү болгаш чылыг чазы бооп бодараан.

Орлан-эрес болгаш угаан-сарыылдыг оолдар, кыстарны тыва чуртундан орус чуртундува — Москва, Ленинград. Улан-Удэ, Барнаулче болгаш Моолдун найысылалы Улаан-Батадыр азы Улаан-Батор хоорайларже сургуулдадып чоруткулаан. 1921 — 1928 чылдарда ТАР Чазааның база ТАРН ТҮ-ның удуртукчу баштыңнары келир үеде даргалар болгаш эртемниг бөлүр кижилерни баш бурунгаар белеткеп турган. Оларның аразындан Тая Камова найысылал Москвага дээди сургуул дооскаш, Тывага чедип келген, Барыкаан угбайның орнунга ажылдай берген. Барыкаанның кады-кожа чурттап чорааны Саттар уктуг аңчы Базыр-оолдун оглу Сат Лопсаң биле Тая Камова өг-бүле тутканнар, бир оолдуг-даа болганнар. Сөөлзүредир кончуг халаптыг шииткел болган. Дээди эртемниг Сат Лопсаң үжен харлап чорда, Тыва төп кооптуң баштаар чериниң даргазы турда, 1938 чылдың июль 31-де тудуп хоругдаан, ону кара нүгүл-биле «япон дайынзырактарның шивишкени», «Тываның көктүг-шыктыг болгаш дагылыг-хемниг чуртун даштыкының каргыстарынга садарын оралдашкан бүтпес идегет», «арат чоннуң өштүг дайыны» деп буруудаткан. 1938 чылдың октябрь 13-те найысылал Кызылга Күрүнениң кинотеатрының бажыңыга болган Оңза ажык суд ону дээди хемчег-биле амызын алыр кылдыр шииткен. 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнесинде, дүнекиниң бир шак дөргөн минута турда Сат Лопсаңны, Адыг-Түлүш Хемчик-оол, Оюн Данчай, Кара-Сал Бириндей, Оюн Сеңгижик,

Куулар Сунгар-оол суглар-биле чаңгыс черге боолагылап өлүргөш, чаңгыс оңгарга хөөп каапкан. Сат Чүрмит-Тажыны бир хонганда база-ла оларның мортунун чанынга боолап каан. Күжүгөт Серен биле Ховалыг Тоткан амылыг артканнар. Барыкаан угбайның орнунга Тыва херээженнерниң удуртукчу даргазы турган Тания Камованы «контр идегеттиң кадайы» дээш ажылындан үндүргөн, бактың багын көрө берген. Ада-өгбө бурун чурту Ыраажы-Хемниң чалыы, чараш болгаш эртемниң оглу Сат Лопсаңны актыг черге боолап кааны шүлүкчү Барыкаанның сагыш-сеткилинге коргунчук бадыг бооп арткан.

Хөндөргөйге школа, садыг, клуб, эмнелге бажыңнарын туттурарынга Барыкаан хоор чонну эвилелдеп турган. Хөндөргөйге «Кызыл тараачын» колхозту тургузарынга болгаш чечектелип сайзырадырынга Барыкаан эң идепкейлиг киришкен. Хөндөргөйге бир-ле дугаар тургустунган хаван фермазының эргелекчизи Барыкаан угбай болган, ол чылдардан эгелээш, Ыраажы-Хемниң чону хаван азыраар апарган. Хөндөргөйге картыышка болгаш капыыс тарып өстүрерин саналдап үндүргөн кижиге база Барыкаан болур.

1959 чыл Барыкаан угбайның допчу намдарынга эң-не багай чыл бооп арткан. Хөндөргөй чонун куду көрүп дорамчылааш, оларның санал-оналын айтырбайн тургаш, чедиинкинниң хөгжүп орган «Кызыл тараачын» колхозту ол үениң дүжүметсиг даргалары «шыдал-быразы чегей колхозтарны дүжүргөш, орулгалыг ажылдаңар» дээн Москваның айтышкынындан эртпейн, күш-биле дүжүргөн. Хөндөргөй чурттуг аныяк кижилер өске-өске черлердиве ажыл сураглап тоянчылай берген. Назылап кыраан кижилер болгаш чаш уругдарыглыг ие кижилер Хөндөргөй суурга артып калганнар. Ыраажы-Хемге ол үениң кырган кижилери огулуг пенсия безин албайн чыткаш, уурук-сууруктап өлгүлөп калганнар. Хөндөргөй суурга чүс дөртөн чеди бажыңнар ээн артып калгылаан. Хөндөргөй суурга школа, садыг, эмнелгениң чаа бажыңнары туттунмаан. Хөндөргөй биле Чадаана аразынга чадаг кылаштажып турган кижилер база тургулаан. Хөндөргөйниң тараалаң шөлдеринге болгаш одар-белчирилг черлеринге өске-өске колхозтарның трактористери болгаш малчыннары кара туразында меннип тургулаан, алдар-атты чедип ап тургулаан, бажын ажыр байып тургулаан, ынчаарга тус черниң үндезин чурттакчылары орта шалыңныг ажыл безин тыппас тургулаан. Актыг черге Хөндөргөй чуттуг Сат Лопсаңны «чоннуң дайзыны» дээш боолап шииткени-даа, чечектелип орган «Кызыл тараачын» колхозту тарады сызырганыс-

даа кызыгаар чок эргени холга туткан күчүтөн даргаларның уржуу дээрзин Барыкаан бүдүү билип чораан. Бодунуң хомудаан сеткилин кырган-авай чаңгыс эжиктиг чандап клубка болгулаан хуралдарга илередип турган, ынчалза-даа шүлүкчү Барыкаанның үнүн дыңнаар кулактыг депутат ол черге чок турган. Дөө-ле Кызыл хоорайдан бирде бир эртемден дарга, бирде бир башкы дарга, бирде бир удуртукчу дарга Хөндөргейниң депутады бооп соңгуттуруп алгаш, чычаанынга олурупкаш, чындыннадып чоруй баар, ол хиреде Ыраажы-Хемниң чурттакчы чонунуң балдыр кошкан, амыдыралын сегидерин олар хаайынга безин какпас турганнар. Хоолургак депутаттар дугайында Барыкаанның чогааткан ырлары Ыраажы-Хемде ам-даа дыңналып турар. «Барыкаанның ырызы», «Барыкаанның чугаазы», «Барыкаанның саналы» деп чон аразында тарай берген чугаалар эндерик, оозун бодаарга, Барыкаан арат чоннуң аразындан шылгарап үнгөн чечен шүлүкчү.

— «Багай чүве кылба, Барыкаанга кочуладыптар сен». Шак мындыг үлегер чугаалар Ыраажы-Хемде дыргын тараан.

Барыкаанның дугайында бижиттинген тускай чүүлдер болгаш ажылдар парлаттынмаан. Ону таныыр кырганнар кызыл-дустап чоруткулаан. Ооң ырлаан ырларын, чугаалаан чугааларын база сактышкыннарын башкылар, журналистер болгаш Тыва республиканың чурт шинчилээр Алдан-Маадыр аттыг музейиниң эртем ажылдакчылары бичии-бичиилеп бижигилээн, оларны чаңгыс черге эңмелеп чыгбаан, ооң янзы-бүрү жанрлыг чогаалдарын тускай ном кылдыр амдыгаа чедир парлаваан. Барыкаандан дыңнап бижигилээн ажылдарны черзилеп көөрге, тыва чоннуң тывызыктары, үлегер чугаалары, ырлары болгаш кыска-кыска чечен чугаалар колдап турар. Оон ыңай Барыкаан чарлалдар, хомудалдар, билдирийшкннер, доктаалдар болгаш шоодугларны бодунуң шаг шаандан бээр чогаадып алганы-биле янзы-янзы чугаалаар чораан.

Чуртталгазының сөөлгү чылдарын Барыкаан Доңгак хоовураан суур Хөндөргейге чурттап эрткен. Аныяк ыраажыларның бөлүүн эвилелдеп алгаш, эрги клубка чыгып келген кижилерге бараалгадыр турган. Моолдан аалчылар келирге, Хөндөргей суурнуң артып калган чурттакчылары клубка чыгып келир, Барыкаан хелемечилеп бээр турган, улуг концерттин түңнели кылдыр тывалап, моолдап ырлар ырлагылап бараалгаар турган. Чыылган кижилерни хөгледир дээш, даап чогаатканы каттырынчыг чугааларны төөгүп бээр турган.

Тыва чоннуң чечен чогаалының кырган-авазы Барыкаан Хуралбаевна Доңгак азы Доңгак Хуралбай уруу Барыкаан 1975 чылдың июль 12-де Хөндөргей суурга таалал болган. Оон мага-бодун Кургаг-Адырның эрги чевээнде хөөржүдүп каан. Тыва шүлүктүң эрте чазының баштайгы шүлүүн чогааткан Барыкаан угбайның сөөлгү чыдынынче ыдыктыг Чингирлээн кажан-кезээде харап көрүп олурар.

Ыраажы-Хемге ыраажы угбай чурттап чораан болгаш аныяк салгалга бодунуң кайгамчыктыг ырларын арттырып хайырлаан.

Монгуш Өлчей-оол

КУЗУМУУР

Тоолчургу боттуг чугаа

Кажан, каяа болганыл деп,
Ханылады уктаваңар.
Чылдар өттүр хөй-ле киж
Шынзыдып каан төөгү чүвө.

Карактар-даа турулгу дег,
Кадык угаан албыстаа дег —
Аңчы, малчы аалга болган
Араатанзыг үүлгедиг-дир.

Аалдардан хайыы болгаш,
Ажыт, кызаа, кашпал черде
Чадыр өгнүң ак-көк ыжы
Шаар өрү шуужуп турган.

Даштын ойнаан уругларның
Тааланчыг үннеринден
Өске шимээн, дааш-даа чок,
Өгнүң чоогу ыржым-шөлээн.

Ол-ла өйдө аалче шиглей,
Артынчактыг, коштуг-комауг,
Аъттыг улус нары-шээр чок,
Оожум чортул кирип орган.

Анаада-ла оглангылаар
Аалдың ыды сирбейипкен —
Карак салбайн дедирленип,
Каржыландыр ээрип чораан.

«Акал ыдың чүге кончуг
Аажыланып турары ол?
Хай деп көрем, ачазы!» деп,
Кадай кижиге чугааланган.

Келген улус — өске сөөк деп,
Хевиринден эндевээннер.
Дылы долгай, бакка-сокка
Тывалап-даа оорары бар.

«Кадагааты улус-ла-дыр,
Кайнаар углап чоруурларыл?
Аяк шайың, чемиң сал» деп,
Ашак бүдүү сагындырган.

Тыва кижиге черле ындыг:
Аалчыларын хүндүлөп көөр,
Ажын-чемин делгеп салыр —
Тырым-харам черле болбас.

Аалга келген улусунга
Анчыг чүе база кылбас.
Хоначазын эптиг, чылыг
Хондурарын кичээп көөр чон.

Тоттурдум дээш — өртек үнө
Долуг кылдыр неген чытпас,
Хондурдум дээш — хөлези-даа
Хоптактанып хойлап чытпас.

Аалдың ээзи — аңчы дээрзин.
Ында чактыр херечилээр,
Аңаа херек кузумуурун
Ынаада дөө кызыдып каан.

Келгеннериң карактары
Хеле-бүдүү олче шиглеп,
Харамдыгып көргүлээнин
Кадай кижиге алдепсинген.

Турганы-ла кузумуурну
Тудуп көрүп, дижи-биле
Ызыргылап, адыжынга
Ылбыцнаткаш, деңзилей каар.

Шайны ижип, этти чооглап,
Саспа дайнып олура-ла,
Аразында бижирежип,
Алгыжар-даа чыгыы болган

Ашак биле кадай пат-ла
Аайын тыппайн олурганнар:
Чиңге хола көрбээннер бе,
Шинчилеп-ле чүзүлөрил?!

Сайга бир-ле — көкөрек дег,
Сарыг хола чыткан ийик.
Аңчы ону шөө соктап
Алганы ол. Кузумуур-дур.

Чорумалдар оон чүгө
Соора көрбөйн оарларын,
Каразыг чок хөөкүй ээлер
Кайын чедир билирил аан.

Карактарын аразында
Чиктии кончуг басчы каапкаш,
Кара барба киирип келген.
Чиндип-чиндип, ужулгулаан:

Уругларга — чигирлерин,
Ээлериңге — таакпы, шайын,
Ужурлуу-ла дегет кылдыр
Экииргенип сунгулааннар

Дараазында бөпүгүр ак
Элдеп сава көстүп келген:
Ээриилдей ажыдыпкаш,
Дашкаларын уштуп салган.

«Таныш, таныш, арака чиир!»
«Талаар мен!» деп, кадай чөрчээн.
Удур-дедир сунушканы
Уламчылап үр-ле болган...

Эрликсиг хай-халап шагын
Чайгаар оштап турган ышкаш,
Эзирээннер ыры-шоору
Чадыр өгдө өөскүп турган.

.

Үш-даа хонган. Чадыр өгдөн
Үнгөн-кирген кижиг-даа чок,
Оода-ла ыжы үнмөс,
Ойнап-тоглаан уруглар чок.

Хажызындан көргөн кижээ
Каразынчыы черле аажок.
Ажыг-шүжүг тавараанзыг
Акал ыды улуп орган.

Эрткен-дүшкөн улус черле
Эки эвес каразыгдан
Аңаа чедип, өгнүң эжиин
Ажыдыпкаш, пат-ла кайгаан:

Ашак биле кадай баштаан
Ажы-төлү дөгөрезиг
Өлүртүп каан чыткылааннар!
Өскөлөрнүн изи-даа чок...

Кандыг кончуг кара баарлыг,
Кара сеткил эдилээннер
Тайбың өгнү ханга дүлүп,
Таварыпкаш барганнарыл?

Ырак, чоокта төрөлдери
Ылавылап көргүлээннер:
Ол, бо эвээш эдилелдер
Онча-менди бар-ла хире.

Боозунуң кузумуурун
Болар харын чоктап каапкан,
Чадыр өгнүң ишти-даштын
Шаанга чедир көргөш, тыппаан.

Сайга чыткан, көкөрөк дөг,
Сарыг «хола» — АЛДЫН дээрзин
Ашак биле кадай туржук,
Аалдар ишти безин билбээн.

Өнгүр демир — черлик алдын
Өлүрүкчү сойлуктарны
Кайы хире диирензидип,
Калчаарадып каапкан-дыр?!

Хөлүндө-ле чурттап орган
Хөөкүй-ле алды кижиги —
Көкөрөк дег, алдын уьжун
Хөөржүттүргөн, кырдырып каан.

Аптар, чиптер чүвө дээнде,
Амы-тын-даа оочулавас,
Човаар, кээргээр сеткили чок,
Соок, ханныг холдар ол-дур.

Каргыш-чактаа сүрдүрүпкен,
Халак-дилек сөөртүп алган,
Ара төрөөн куурумчулар
Амыр кайын чурттааннар деп!

Карактар-даа турулгу дег,
Кадык угаан албыстаа дег —
Аңчы, малчы аалды хыдаан
Араатаннар өлдү ыйнаан.

1995, февраль

Салчак Молдурга

ХООРАЙДАН ЧАГАА

1.

Кызылга үр туруксавас,
Кыдыг черже чүткүүр чүмүл?
Көгээрээн шаг хоорайда-даа,
Көдээде-даа шимээн чок бе?

Ында-даа оп, мында-даа хоп —
Ыржым дилээн херээм чүү боор?
Чүглө чүрээм суурже тыртар —
Чүнүң ожу, иттирии чоор?

2.

Кандыг-ла бир албан чери —
Хааржак дег өрээлде кыс
Кышкы тонун эгиннепкен,
Хынамчалыг санаан орар.

Хажагай, чут үевисте
Кабинетте соок биле
Ааспырактар дылы ону
Ажыңнадыр чеже шакпаан?

Каминче кыс салааларын
Хаая эвес сунгулап каап,
Ханада шак, чүрек согуун,
Хаттың даажын билип орар.

Ындыг өйде чалыы чүрек
Ыы-сыы эвес, ыры күзеп,
Сүзүү-биле кара чааскаан
Сүмележип ору магат.

3.

А мен Ыт чыл сөөлүн көрүп,
Ак шаң кода хөөзүн тынып,
Чечнядан дайын-дажаң,
Черимден хан чыттаар болдум.

Чөгенмейн, ам кээп төп деп,
Сөөгүм сөөрткеш, чүнү четтим?
Кожуун, чызаан бажыңында
Хозаан орнум та кым ээлээн?

Албан кылыр черимден бээр
Алдан безин базым четпес
Демги-ле кыс сагыжымга
Декти мурнай кирер чүзүл?

4.

Чаа чылда четтиклээним
Шагаа уткуй сеңээ бижийн:
Ыт чыл ытсыы-биле эртсин,
Ыдык Кагай чылы кирзин.

Ооң тайбың эргининче
Өлүм ыткан ногаандыкты
Өле, черлик Хаван азы
Өттүр шелип шаажылаай аан.

Өштүң өжү — серт-даа диве.
Өлешкин ыт оглун тоова.
Кадынзыг ак шырайыңче
Кара булут кавыдатпа.

Хоран аастар аңгайгыже,
Хопче хөмө дүпкүрүвүт.
Хоптак сеткил тайылгыже,
Компьютер дег, санап шынзыт.

5.

Аян хептиг сургуул шаамда
Адырык суун майык дээспейн,
Ачаң чүктеп кежиргенин
Ам чоп сактып болбас деп мен?

«...Аалыңга, ынчаарда-ла,
Анай-хаак дег, чөтчириң кай!..
Азы... бодум орай тыптып,
Ам сээң чергең чоруурум кай!..»

Бөгүн ынчаар сеткипкештиң,
Пөрүк оол дег, эгенгеним
Дитти чадай миннипкен дээш,
Дириг Бурган, мени өршээ!

«Бойдуска-даа туруп болбас,
Болдунмасты бодагылаар —
Кырыырыңның демдээ бе?» деп
Кыжыры, та, чаңча, часка!..

Чанган чылда дидинмээним
Чагаа-биле сөглөй кааптым.
Хилис, сула чаңнавадым —
Кижиге хөңнүм албадапты.

Бүдүү, Шагаа хуннеринде
Бүгү күзөл, үүлөң бүтсүн!
Чалыы, чараш, дарийгиңиг
Чаңың, сының черле салба!

Байыр-доюң ширээзиниң
Бажын орта эвес-даа бол,
Кыйыңга кээп, аалчың болуп,
Кыстыныпкаш, алганын бе?..

1994, 12 ай 30—31. Кызыл

КЫЗЫЛ ХҮНҮМ АШКАЛАКТА...

Меңги бөрттүг, дошкун, чараш
Бедик Меңгүн-Хайыракан,
Меге, оп чок эдеришкен
Мээң өөрүм, дыңнаңарам!
Салым мени
Амы-тындан
Чарбайн чорда
Айыткап каайн.

Холдарывыс сунчуп, тутчуп,
Ховарывыс алчып, бержип,
Артык, ара сеткил чокка
Аралажып, эл-хол болуул.
Үе аагын,
Үүлө кадыын
Деңге көрүп,
Демниг чоруул.

Акшаан үе-чергелерим,
Аныяк-даа өңүктөрим,
Чымыш, херээм, кижинүүрүм
Шыны-биле үнелеңер.
Эки сөстү
Эмим дэйн.
Чөптүг чөмээ
Чөрчүвес мен.

Мурнуңарга эпчок чаңнап,
Бузут, бачыт кылган болза,
Өлө бажым куду сунуп,
Өршээлиңер дилеп көрейн.
Меңээ кым-на
Кемниг болдур,
Мен-даа база
Келдередиң!..

Анаа таныш, тала-дугай
Азы чажыт, чүм-даа болгай,
Дарийги мээң сагыжымда
Дариинам бооп чорда сөглээйн.
Дириг бодум
Дидинмээним
Ажыы-биле
Ам-на миннийн.

Аъдым бажы хояр хүнде,
Бүгүде чон көрүп турда,
Бүлээй берген эрним ошкааш:
«Амыраам!» деп сымыран даан.
Чүрек өлүг,
Быттакас бол,
Сүнезиним
Быяап дыңнаар.

Онзагайның онзагайы —
Орнум ээлеп, изим базар
Оглум сээ сөс, домак чокка
Олчаан чой баар эргем бар бе?
Чашта хаая
Чассыткан дээш
Муркай, Булат,
Буруум миннийн.

Эдертип ап, чонче киирип,
Эш-өөрге-даа чединдирдим.
Угаан-сарыыл, ийи холуң —
Улуг үүлээ магадылал.
Караам хаарда,
Шак-ла мону
Катап-катап
Сагын, оглум!

Чүден артык сагыш човаам —
Чүнү кылган, кылбаанымны
Амдызында, дириг чорда,
Арнымга дорт чугаалаңар.
Чонум үнү,
Шииткели дег,
Чогаалчы мээ
Чиге сөс чок.

Кызыл хүнүм ашкалакта,
Кышкым билип, утпа, Тывам!
Байырлажып чарлыр үем
Манай берди, менди-чаагай!
Чөөк дег агы
Шуглаам апаар,
Чөөн чүк хүнү —
Чулам ол-дур.

1994 — 95, Мугур-Аксы

Куулар Черлиг-оол

КЭЭРГЕНЧИГ ХЕРТИНЕЖИ

*Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черингиз
20 ажыг чыл ак сеткилдиг машинакчылап чо-
раан угбавыс Х. Т. Данзырынның чырык ту-
раскаалынгиз*

Алыры най, кылыры хөй
Аар ажыл чилчин үскен,
Романнар парладып аар
Угбавыстан чарылдывыс.

Хүннү бадыр шаккыладыр
Хүлээлгези дыка-ла аар,
Күжүн камнап, тамчыым дивес
Күжүр угбай Хертинежи.

Чогаалчылар нүүрү дээш
Човангырын кижиги кайгаар,
Бажы, холу сирилээже
Парлап берип чөраан угбай.

Орайга дээр ажы-төлдүн
Ойбак-дыды, хырны-боску —
Кежээ дургу човаа төнмөс
Кээргенчиг Хертинежи.

Изиг хүндүс дачага
Ийлениптер чайы-даа чок:
Чесногун, огурезин
«Чемгерип» кээр кежээкей де.

Ажыл биле бүлөзи дээш,
Аржаан сактыр харыы-даа чок,
Азырып-даа олургаптың
Аардым дивес элдеп кижиги.

Үе байдал кызагдалы
Үүргезин үзе чиирге,
Хенертен кээп оңгарылбаан
Кээргенчиг Хертинежи.

Хереп алган Хендергени,
Кээргенчиг угбавысты...
Маанайы ында-ла деп
Барып көрүп чоруулунар.

1994, ноябрь

КҮЗЭЭР БОЛЗА АЖЫЛ КАЙ БААР

Чаа үениң кожаңнары

О о л:

Хөлүн эрттир өртек улуг,
Хөйлең солуур арга-ла чок.
Хөлчүң кара холуй берзе,
Хөй-ле чонга канчап көстүр.

У р у г:

Чалгаа болза, кайы-даа шаг
Чаглыг эьдин халас бээр бе?
Чараш-даа бол, ажылы чок
Ядамыкты кым-на алып.

О о л:

Рыноктуң кызарындан
Ырма сынмас арга-ла чок.
Ынак мен дээш чүнү кылыр,
Ынчангаштың човап ор мен.

У р у г:

Алдын-мөңгүн негээн эвес,
Ажылда деп чагаан-дыр мен.
Алыр шалың турган болза,
Арын-нүүрге эки болгай.

О о л:

Артык хырын кымга херек,
Аайыңга кирип тур мен.
Ажыл чокту кым-даа болза
Аартыктап турбайн канчаар.

У р у г:

Чөленгииш чок, оорга чок,
Божуп алза кымче көрнүр.
Чөгел төнгөн күжүр эжиң
Боду билзин дээр сен бе?

О о л:

Саарылгага чалынмайн
Чолаачылай бергей-ле мен.
Сарыым-на сээң күзелиң дег,
Шору шалың ында чүве.

И е л э э н:

Күжүр эжим, күзээн эжим,
Хүннер чылзып тургаш чоорул —
Хүлүмзүрээн шырайыңда
Күзелиң дег чурттай берээл.

Чооду Кара-Күске

ТООЖУМ — ТОЖУ

Өөр шүлүктөр

1. Т О Ж У Л А Р Ы М

Арга-арыг кирген соонда,
Аал-чурту уттундурар,
Аң-мең болгаш балык дээнде,
Амыр-дыжы артынга баар —
Алыс тайга тыныштыглар:
Ак, Кол, Бараан — тожуларым.

Чылыг бажың, чымчак орун —
Чыргал сүрүп, ноюрзавас,
Чычыы, торгу хептер кедип,
Чындыңайнып, кояаргавас,
Барын-чогун деңге көржүр
Бараан, Ак, Кол — тожуларым.

Өдүгөнгө тейлей-тейлей,
Өөрүшкүзүн чаалап алган,
Өске-башка чоннар-биле
Өөр-өнер болу берген —
Кожа-хелбээ чурттап чоруур
Кол, Ак, Бараан — тожуларым.

Теве турлаа ховулардыг
Тес-Хем чурттуг болзумза-даа,
Чары мунуп, тайга кезип,
Чадырынга хонуп чораан,
Даады-ла дүшке кирер
Тайга чону — тожуларым.

1991, декабрь 17.

Улуг-Даг, ивижилер майгыны

2. С А Й Л Ы Г - Х Ъ Л

Сайлыг-Хөл — чараш хөл:
Салгынга чалгыыр хөл.
Эштирге, чылыг хөл:
Эрик чок, эптиг хөл.

Аъргазы — аннарлыг,
Аяңы — айлыг хөл.
Кайы-даа кавызы
Кайгамчык каттыг хөл.

Тарылга шөлдерин
Талыйты шөйген хөл.
Малдар кээп девээлээр
Малгаш чок, терең хөл.

Челээште хаажы дег,
Чечектер каастаан хөл.
Тожунуң база бир
Тоолчургу байлаа хөл.

1970, август 13
Сыйлыг-Хөл, хову бригады

3. Д У Ж У М-Д У Р О О!

Тайгаа эвес, бажыңымга
Дагбажыктың сөөгүн туттум:
Адыг ойнап каапкан дижиң,
Ажы-төлү дүүреп туржук.

Ак Хүгбек, Амбаржы дээш
Арбын улус чыылган болчук.
Хааржак аксын хаап чыткаш,
Карак-ла бо, оттуп келдим.

Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдабайн тур:
Дагбажыктың өлүг-дирийн
Дарый меңээ дамчыдыңар!

Элик кедеп маңнапканда,
Эри хайныр, омаа киткээр.
Эккелгенин чааскаан албас,
Эрги чаңын салбаан аңчы.

Өдүгенден Кызыл чедир
Чары коштааш, чиң тээп чораан,
Өөрүшкү-маңнай бүргөөн
Чаптанчыг чиик ирей чүве

— Алдын казар Хараалыгда
Аъттар ажаап туру мен — деп,
Эрткен чайын бажыңымга
Эгиш-тыныш кире дүштү.

— Октябрьда тайгаа келгеш,
Одаг ээлеп берем — диди.
Ону оон бээр көрбөөн бодум
Орнукшудуп, дүжөп чүмүл?

Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавайн тур:
Дагбажыктың өлүг-дириин
Дарый меңээ дыңнадыңар!

1992, март 11
Кызыл

Олимпиада Бегзикеи

КЫРГАН-АЧАМ ДИРИГ-ДИРИГ!

Даады маа кээр Кара-Күске,
Тайгаа эвес, бажыңыңга
Хөглүг өгбөм Дагбажыкты
Хөөржүдүп дүжөөн болчук.

Хамык чондан өлүг-дириин
Кара-Күске айтырган-дыр.
Харызыңга мону сөглэейн:
«Кырган-ачам дириг-дириг!».

Тайга-чуртун кезип-кезип,
Таваар-шөлөөн чанып келгеш,
Оксананың¹ бажыңыңда
Омак-хөглүг хөөрөп олур.

¹ Оксана — Бараан Дагбажыктың уруу, Олимпиаданың авазы, сандикте кижизидикчи.

Өлгөн кылдыр дүжөп каарга,
Өлбөс чүвө дивежикпе.
Кара-Күске, ам-даа кээп көр:
Кырган-ачам дириг-дириг!

1992 ч. Тоора-Хем

Николай Куулар

КЫШКЫ ЧАГАА

Эргим авай, аайын тыппайн баргылаар сен:
Элдеппейлиг, дедир барган делегейил?
Ырланган дег чывар хаарар кышкы кезжээ
Радиоң дыңнаарыңга коргунчуг боор.
Өлүм-чидим, чаа-дажан, адаан-өжжөөн
Өгү-дылын караңнадып турар чүзүл?
Өскүс-чавыс, берттик-межел, ядамыктын
Өглерин чоп ажыг-шүжүг ойбас чүвөл?
Даштыкыда дайын-байлаа сүртенчиг бол,
Талыгырда бойлаан салым кээргенчиг бол,
Оода-чадаар чуртувус та канчап барган?
Ону билбейн, шайың ажа хөөредир сен.
Электри чедип көрбөөн кыштааңарны
Эртенги даң чыры шонуп, агаргыже
Казанааңга үглөп хонар бодалдарың
Кажаралдан нарын болуп, башка сыңмас.
«Ленин башкы өөредиин чоп шүгүмчүлөөн?»
Идегеттер чуртту баштаан эвес ирги?
Хувискаалдың сылдызы ам өшкени ол бе,
Хугбай дайзын иштивистен иритти бе?
Ийелсин дем чаа дарга кандыг кижил,
Идегээрге идээргей бээр эвес деп бе?
Чедер-четпес пенси-биле амыдырап,
Чеже болур, кырган кижини шыдашкай мен.
Ажы-төлүм ажы-төлү канчаар ирги,
Ашка-чутка таварышса, канчаптайн?
Ажыл-биле амыдырал тудар дээрзин,
Ам-даа билбес, угаан кирбөөн чүвөлөр-дир

Каш малды ам-даа ажаап, өстүрзүмзе,
Кажам сыскып, хооржуп бээр улус болза.
Амы-тынның алыкчызы Бурган башкы
Шавылары өөмгө кирип келген болза,
Авыралдыг, хайыралыг сөзү-биле
Сагыжымны оожургадып көргөн болза...»
Эргим авай, дүвүрелиң билип чор мен.
Эмгежок хөй эвес-даа бол, бистиң бүле
Чөленгиижи, мерген сөстүг Иези сен,
Чөвүлекчи, баштыңы-даа база сен сен.
Оглуң мен-даа Кызыл төпче көшкөн ояр
Оожургал тып чадажып-ла чор мен ийин.
Аравысты тудуштурган үе маңы
Аңгылаары база кончуг болу берди.
Каржы бактан, каргыш-хайдан, өжээргелден
Кадагалаан ынакшылың таан күштүг.
Орай кечжээ мени дээштиң өргөөн агың —
Ону чүгле Бурганга сөң солуп болур.
Чагыг сөзүң ажырыптайн, даады сактып,
Сагыыр шаамче сагыырын-на кызып чор мен,
Чүглө мону катап-катап удур чагыыйн:
Чүрөөң одуг, ханың хоюг чуртта-ла, авай.

* * *

Чеже катап хортаннарга орук чайлааш,
Чеме-хала сөзүн дыңнап келбедим дээр:
«Чөгенчиг сен, демиселден коргуп-хоруп,
Чөптүг чорук камгалавайн оор чүңүл?»
Улус сөзү хөлүн часпаан чадавас боор.
Угаан-сарыыл ону билир, ынчалза-даа...

Кагарга-ла удур кагар,
Каржаа удур каржыланыр,
Мегээ удур меге тывар —
Мээң оруум ындыг бе кай?!

Актыг Шынны бодап-сактып келиримге,
Саза базып, оя чиртип, чуларга-даа,
Чазын катап оон чараш частып келир
Алызындан мөңгө дөстүг чечек дег-дир.
Хире-шаанче аңаа чүдүп бараан болгаш,
Кижиге база сагылгалыг болгу дег-дир.

Какса-каксын — чолук¹ болуйн.
Каржаа удур — сагыжым ак.
Мегээ удур — нүүрүм арыг.
Мээң оруум ындыг болзун.

* * *

Хейлиг агаар бусталырга,
Хемнер уну көгөрерген.
Кыштаг черге ырак үнүң
Кыйыымда дег дыңнаан болза!

Чывар хаарган куюм чүрээм
Шылагзырап, сени чоктаан.
Ооругда бараан көргөш,
«Ол-дур!» депкеш, чеже часкан.

Чымыш түлүүн эрттирип кааш,
Шынаа чурттаан сарыым сактып,
Ийлээр четкен олурумда,
Имир бо-ла кедеп келди.

Дыттар, пөштер хылырадып,
Тынын бортап, шуужуп чоруур
Дииңнер шагда уязынче
Дигии-биле шуужувуткан.

Кээргээчеңнеп ээ көргөн
Кээрген безин дүнней берген.
Даңны чааскаан атсып аары —
Таанда берге үүле болду.

Эзимнерни өттүр чүткээн
Эзиннелген сырын болуп,
Эртен эрте ужуп келем,
Эрзиг соруум кыпсывыдам.

¹ Чолук — өргүлгө салган чиш деп утка кирген.

КҮЗҮН

Аккыр булут бүдээлгелиг
Сыннар бажы мөңгүннелген.
Алдын-сарыг каъттангылыг
Шынаа, хову чөмзий берген.

Ишче кый дээн куруяк-чай
Иштик черни дүймедипкен.
Амыр-тайбың орап хос-чай
Аалдардан ойлай берген.

Хунук үннүг дуруяа-ла
Кударалын чарлап ушкан.
Дозур кара уруглар-ла
Дооза үдеп, байырлашкан.

Чайлагларның хөглүг ырын
Чанган куштар алгаш барган.
Орай күстүң сарынналын
Оол, кыс бүдүү кожаңнашкан.

Узун кышты уткуп тура
Сагышсыраар човаг-ла хөй.
Улуг уйгу, улуг тура
Часкы чутче кокпа болгай.

Хөйнү көргөн ирей, кадай
Хөлзөп турлар: «Өршээ-дадай,
Малывыс хүр кыштаар болзун,
Бак чүве ыңай турзун!»

ДҮЛГЭЭЗИН

Амыдырал дүлгээзини
Алды арга дөгөп келир —
Бежин эрткеш, бирээзинге
Мегеледип, туттурар сен.

Хүндүс туржук, дүне безин
Күткүдүп кээр дуурайлыг,
«Чүгле мен» деп дүшке кирер —
Чүрээң олче чүткүп чыдар.

Түбектиин ай, тоовас бе дээш,
Карак чивеш аразында
Казыргыга бөөлдеткен дег,
Дүлгээзинге алзыптар бис.

«Дириг чораан назыныңда
Диңмит чокқа чурттава» дээр
Баажызын уктаар болза,
База-ла ооң угаады-дыр.

Качыгдаанны часкараар-даа,
Халыыдаанны томаартыр-даа..
Дүлгээзинниң чаңнап кээри
Түме-сая дузактарлыг.

Эзиннелип тавартып кээр
Элдеп-эзин ову-ла хөй.
Эмин эрттир төөредипсе,
Эстеп-чуглуп чоруй баар сен.

Эчис күзел кыйгызы-даа,
Арын-нүүр-даа ында калыр,
Эриин ашкан далай ышкаш,
Айыылдыг-ла дүлгээзин ол!

Бөрүлештир сегиртирге,
Черниң чексээ кулугурга
Чеңниг холуң, бөрттүг бажың
Мөгүдээштиң сунуп боор сен...

Овуузуннар хоозун хады
Оолак шаамдан дүймедирге,
Кайда тояп келгеним ол,
Харыызын кым айылдаарыл?

Ханымдыва сиңе берген,
Тыныжымның кезии болган
Тыным алыр азалардан
Канчап черле адырлырыл?

Дүлгээзинниң туттуруу боор
Түрүм баскан хоргадалдан
Оңгарыптар үннү дыңнааш,
Оттуп келир карыым бар бе?

Кара пашта кадык ышкаш,
Каргакталдыр хайнырымга,
Бужарзынмайн, узуп алып
Буянның хол кайда ирги?

Юрий Кюнзегеш

ЧОНГА БАРААЛГАДЫМ

А. Д.

Чаңгыс өнчүм — арттырып каар уян ырым.
Салгап алып оолдар, кыстар, үре-садым
Арбай ышкаш, ону соктааш, челбип кааптар,
Адыштарга үрезинниң арыы артар.

Шүлүкчүнүң ала-шокар сеткил-хөңнүн
Шүүреп тургаш тыпкан олча арай хоомай,
Хензиг-даа бол, чырыкка ооң хамык өңүн
Херелдендир түдүп шинчи — черле чайнаай!

Чуртталганың каастаан минчии ында бүрүн:
Ырлап чоруур чалыы кыстың каң дег үнү,
Ыглап олар кырган-ава чаштыг көзү¹
Шуурганның дүн, хаяалыг хүн... төдү көстүр.

Кара пөштүг, кижиги эртпес шыртай эзим,
Каргыраалап, шуугап баткан Улуг-Хөжим,
Эки чуртум хаажылаан шораан даглар,
Эргим чонум ыргы база каастап турар.

Ажы-төлүм, алган эжим ынакшылы —
Аялгамның мөңгө чүдүүр ыдыкшылы.
Арттырып каар чаңгыс өнчүм — уян ырым
Арат чонга ынчангаштың бараалгадым.

1994, ноябрь 2

¹ Көз — карак (э р г и т ү р к.).

ЧАА-ХӨЛГЕ ЧУРТТАП ЧОРЗА

Чычаан мунгаш чындыңнадып чордум.
Шыктар кежир, шаттар ажыр оруум
Шыйлаңайнып, ырап бар-ла чору,
Шылагзынып, бодангылап ордум.

Теректерниң будуктары ак шаң,
Дискен чинчи азып каан дег кылаң.
Дээрниң хүнү саргыл, имистелчек,
Дидиренчиг соок кыш эгелээлек.

Шыгжырама хемниң үнү боолган.
Чыжыргана салбактарда бизирт —
Сарыг торгу дошкалаштыр доңган:
Сава долдур кактап ап-ла билир!

Кыскыл дилги сараат адаа үңгээн,
Кырза, күске мортуктары кедээн...
Хола сарыг — хар чок белде хойлар,
Хоорзуннарда аъттар оъттап чорлар.

Кара эзир орайында чеңгээн
Хорумнарлыг, бедик шораан даглар
Хатчыл частың чылыг хүнүн дүжээн,
Ховуларны хаажылапкан турлар.

Базырыктар, көжээлерни ак хар
Базырза-даа, илдең көстүп чыдар —
Уйгур, түрк, манчы үеден бээр
Уттундурбаан төөгүвүстү сөглээр.

Инек, хою, чылгызы хүр — семис чаагай
Чаалыг-Шөлдүн¹ аалдары бисти
Изиг, соокта секпередир чиң шай,
Чаглыг эътти салып хүндүледи.

¹ Чаалыг-Шөл — Чаа-Хөл — ол атты Дайын (чаа) хөлү (шөлү, тур-лаа) дээн уткалыг кылдыр тайылбырлаан, ында бурунгу базырыктарның, көжээлерниң хөйүн бодаарга, элээн шынзыг тоолчаан домактар бар.

Ак-Хем, Шаңчы, Кызыл-Дагны эргээш,
Чырык турда, чуртче дөгүп аар дээш,
Аалдарга доктаарын ам шеглээн,
Чычаанымның маңы-даа дүргедээн...

Сылдыс четчи, чывар салгын намдаан.
Сыннар харны шугланыпкаш удаан.
Элдиг, кумнуг чоогаларны чоордум,
Эдерген Ай чашты дүжүп чорду.

Орук дургаар боданы каап ордум:
«Онза чараш оран-дыр бо, чонум.
Агаары шык, арай соок-даа болза,
Алгыг Чаа-Хөл унун чурттап чорза!»

1994, декабрь

МӨНГЕ ДАШТЫ ЫДЫКТААЛЫ

Ховай хову ортузунда
Хорумналган базырыкта
Чааскаанзыраан көжээ кижиги
Салгалдарга чагыг бижиин
Чыда-биле мулдурлап каан.
Чылдар ону балап чадаан.

Тынар агаар, чер, суу дээштиң
Тынын чаага харамнанмаан
Тыва уктуг кижилерниң
Көжээлиг-Оймак — Көгей —
Көпсө-Хөлде тургузуп каан
Көжээлери кайы көвей.

Хайыралыг, чүрээ эриг
Кара-Көгел, Багыр-Маадыр
Сеткилдерде мөңгө дириг:
«Серемчилик болуңар!» дээн
Чагыг чонга артар кылдыр
Чаалыг шөлде дашты сиилбээн..

Муң чыл болгаш, ону номчаан,
Улчукса-даа, утказы — чаа,
Уттундурбаан тураскаал-дыр...
Бурунгуларны алдаржыды
Мөңгө дашты ыдыктаарын
Бөгүн бодап көрээл, харын!

1995. февраль 10

Саая Майнак

ЧҮНҮ КОНЧУГ ҮНӨЛЭЭР МЕН

Узун назын дургузунда
Уттундурбас чүве-ле хөй,
Амы-хууда чуртталгамның
Аар чүгүн санаваска,
Чүрээм сокпайн баргыжеге
Чүнү кончуг үнөлээр мен?

1.

Алдаржыдып,
Алгап ырлааш,
Эрикпезим, чарылбазым,
Эртинелиг, эргим черим —
Ак-көк Тывам —
Алдын уям.

2.

Өөм тигер
Өзен черге
Амыдырап чурттаар кылдыр
Азырап каан, кижиге кылган
Авам, ачам —
Авыралым.

3.

Амыдырал
 Аактыг болгаш,
 Частырыгны кылыптарга,
 Чагып, сургап мени касбас,
 Чөптүг чоңум —
 Чөленгинжим.

4.

Чалбак черде
 Чаптып оыттаан
 Чеди чүзүн өңнүг, үннүс
 Чемгерикчим, хепкерикчам —
 Азыраан мал —
 Авыралым.

5.

Черниң ыраан
 Чыыра тырттар,
 Эзиннелдир маңнап олар
 Ээзин калбас, могаг билбес,
 Ынак аъдым —
 Ынаныжым.

6.

Кара чаштан
 Кады өскөн
 Сагыш-хөңнүм, күзелимни
 Чажыт чокка чугаалажыр
 Таныш өөрүм —
 Даянгыжым.

7.

Кыйгак шоңган
 Кышкы соок хүн
 Шыырныккан сеткилимни
 Чылдып чоруур эшпес одум —
 Херээжен эш —
 Херел-чырыым.

8.

Арат-чонум
Ак сүт чажып,
Оран-чуртка чалбарыыры,
Езулалы, йөрээлдери,
Чүдүлгези —
Сүзүүм — ыдыым.

9.

Шүлүк сомнап,
Шүүдел кылып,
Сагыжымны илередир
Чаңгыс байлаам — тыва дылым —
Чонум дылы —
Чоргааралым.

10.

Аялгазы
Арыг төктүп,
Узун, хоюг өпейлээн дег,
Уяранчыг куттула бээр
Сыгыт-хөөмей —
Сырынналым.

11.

Өйүм кээрге,
Өлүп каар мен.
Богтандырбаан күзелимни
Бодарадып уламчылаар
Ажы-төлүм —
Аксым кежи.

* * *

Чырык черге чурттап чорааш,
Чыргал-тамчык бодавас мен.
Черниң байлаан хумагалап,
Чечен чондан бодал чуруп,
Үнелээрим чүвелерни
Үнүм өткүт ырлаан болза...

Борис Куулар

* * *

1.

Чалды шагда
Чаңгыс часкан частырыгның
Шаалдазы
Сарыннанчыг кударал бооп,
Сеткил ханып
Сени, мени долганмышаан.

2.

Чарлып чадап,
Садчыгашта үр-ле ор бис.
Ашааң киж
Ам бо шакта сени бодап,
Мага хандыр
Манагзынып олур боор өң.

3.

Оглуң күжүр
Удуп чыда сени дүжээш
Отту чаштап,
Улуг тынып, соңгазынче
Хөңнүн чазай
Көрсүнгүлөп чыдыр-даа боор.

4.

Байырлыг че,
Бажыңыңда сени чоктаан
Улузуңче
Ундаравайн уткуй баргаш,
Күзел ханар
Хүлүмзүрүүң шаңнап көрем.

* * *

Хөрек-чүрек кудараткан
Хөндөк кызы, кайда чор сен?
Орайтаан бол оода чаңгыс
Овуруңу көргөн болза.

Чыжыр алдын сыргаларың
Сылдысталып чайнаш дээрге,
Талыгырда эрткен дүннү
Таалал-биле сагынзымза.

* * *

Чажыргаш чоор,
Чалыы үем эрткен-даа бол,
Чүрээм күжүр
Сүүзүнү ам-даа хевээр.

Кыстар көргөш
Кыдыын орта кыстынарын
Бодап чоруур
Болбаан тенек ашак-тыр мен.

* * *

А. Д-га.

Шүлүктериң
Сүүзүнүн меңээ шаңнам,
Куюм чүрээм
Кударалы часкарылзын.

Сени бодаан
Сеткилимниң отчугажы
Чалбыышталып,
Чажыртынмайн хөрлээлезин.

«Ынак мен» деп
Ылчың сөстөр сөглөвес мен.
Эштиг сеңээ
Эрээ хинчек чүдүрбес мен.

Чечен сөзүң
Сеткилимге шеңне шай дег
Суксун болуп,
Чуртталгамга дөмөк болзун.

Шүлүктериң
Сүүзүнүн меңээ шаңнам,
Куюм чүрээм
Кударалы часкарылзын.

Номуң ашкаш,
Ында бижээн шүлүктерни
Сагыш ханып,
Чаңгыс эвес номчуп чор мен.

Чечен сөзүң
Сеткилимни доюлдуруп,
Уяралга
Уруг бодум алзы бээр мен.

Сактырымга,
Чанымда бо чедип келген,
Чаагым суйбап,
Чассыдып-даа турганзыг сен.

Чеже кижиги
Сээң номуң ажып номчааш,
Чүрээ хөлзеп,
Чүдүүр чыгыгы чору ирги?

Ынакшылды
Ынчаар уран чуруп сөглээр
Чаяан дөзүң
Саяк аът дег ылгын болзун.

Борис Чюдюк

ШИВИЛИИМНИ

Экти, бажы эрээн тайга
Эзимнерлиг Шивилиимни.
Эжингени торгу, маңнык
Эм-таң болган аржаанымны.

Каш-ла чүзүн ыяш-дашты
Каъттаныпкан Шивилиимни.
Калга лама чүдүп тейлээш,
Кадаан өргээн Шивилиимни.

Чолушканнар чажыын чажар
Чодур дьттыг аржаанымны.
Чорумалдар чоргаарланыр
Чогум чараш Шивилиимни.

Артыш, шаанак, агы, кулча
Айдыс чыттыг Шивилиимни.
Адап-сурап келген чоннар
Алгап чанар аржаанымны.

Алдын чыжыр аптаразы
Акша хавы аржаанымны.
Ады-сураа делегейде
Алгый берген Шивилиимни.

1994, Шивилиг

МӨҢГҮЛЕК

Мөгеннерин меңги шыпкан
Мөңгүлектің бизеңинден
Мөңгүн бөрттүг хайыракан —
Мөңгүн-Тайга чоргаар көстүр.

Алдын-Доостуң чүглери дег,
Айыраң чараш шак бо черге
Ашак, кадай хеймер кызы
Авам күжүр төрүттүнген.

Оңмас үнүң артыш, шаанак
Ооругларда пөштер эргип,
Эткен сыынның үнүн дыңнап,
Эргим авам доруккан-дыр.

Ажыктар-даа, Ногаан-Хөл-даа
Аазын эмген авам-дыр сен.
Шындазын-даа, Сүрбүзүн-даа,
Шынын сөглэйн, Мөңгүлээм сен.

Мөңгүлектен шураан сугнуң
Мөңгүн өңнүг чаражын аар!
Ында чурттаан малчыннарның
Ыры болган магалыын аар!

Улуг-Бай-Тал четкенимде,
Улус-чонум чагыын сагып,
Меңгүлекче көрнүп алгаш,
Бөргүм уштуп, тейлеп чор мен.

АЙЛАҢ КУЖУМ

*Демир-оол
Кежиктигге*

Хүлүмзүрүг хүннээректээн
Хүрең шырай арнын каастаан,
Хилиң ышкаш кара баштыг,
Кижиги кайгаар хоюг үннүг —
Ыраажывыс Кежиктигге
Ынаам кончуг, ошкап тур мен.

Найыралдың сүлдези дег,
Нарын, Качык тайгаларын,
Эриктерин эргелеткен
Эрзин, Тестиң ховуларын,
Ынаам кончуг айлаң-кужум,
Ырлап берем, магам ханзын.

Оттуг карааң, аккыр дижиң
Орай дүннү чырытканзыг,
Опан-чипен оолзуг чаңың
Оргу чонну хөлзеткензиг
Ыраажывыс Кежиктигге
Ынаам кончуг, ырлап берзин.

Кызыл, 1994

КАДАЙ ОГЛУ

Чурумалдыг Шуй деп суурну
Суму төвү дижир-ле бис.
Чурттакчызы Багай-оолду
Суглар ээзи дижир-ле бис.

Барлык, Шуйнуң белдиринге
Барган сен бе, көргөн сен бе?
Балыкчызы Багай-оолдуң
Баштак сөзүн дыңнаан сен бе?

Частап турар, хадып турар
Чаңгыс-Терээн мактай аарак,
Чадырында, сумузунда
Чаңнап орар кадай оглун.

Базырыктың кожагарын
Бай-ла-Тайгам дивес сен бе?
Балыкчызы Багай-оолду
Баштак карам дивес сен бе?!

Шурап чыдар Улуг Шуйнуң
Судак-ла суу болуруңгай.
Суг-ла кара Багай-оолдуң
Сумузунга болуруңгай.

Кызыл, 1994

Сайлыкмаа Комбу

* * *

Сени чоктаан, сени кээргээн
Сеткилимде аарышкыдан
Хөөрүңде бо чедип келдим,
Хөлдүг сырын улуп, сыылаан.

Ие-чурттуң чылыг куспаа
Ижиктирип кавай болган
Оглум сени эргип келгеш,
Ооккан хөңнүм ызын төгөр.

Оглумну мен куспактапкан...
Хүнчүгөштен херел дозуп,
Хүлүмзүрүүн чаптаан болза,..
«Оттуруп» ап дидинмес мен...

Чүгле, чүгле сактыышкындан
Чүрээм саргып ыстап чору.

Чемелелге, түрегделге
Сеткил пөккөш, хөңнүм доңгаш,
Ырак черже хорга дилеп,
Ырым хунук чорупкан мен.

Ийлээн сагыш бедик теви —
Изиг ышкам карак чажы
Орук дургаар дамдылады.
Ожук, хыраа чайырланды.

Шуру чинчи саарып ойнаан
Суггур чаъстыг орай соок күс
Хөөнзүрээрип, ээнзирээрген
Хөңнүм-биле хөөннешти.

Омак ырның хаяа чыры
Ойлай бергеш, чайнавастан...

Людмила Санчай

КЫШТЫҢ ЭГЕЗИ

Орай чаашкын туманнааштың
Ожук-шалың болу берген.
Душтуу ыраан кадай кыс дег,
Дуруязын алгыртпышаан.

Оңган сиген ыйт-дааш чок
Хыраадыва шымны берген.
Ой та, кандыг дүвү-биле
Кыштың аагы сыгырып кээр?..

ЧАС

Хаяларда сыргалар дег,
Доңган дамды астынгылаан.
Тоол шагның даңгыназы
Кайнаар эрте далашкан чоор?

Чаа мөңгүн өңү-биле
Час аалдап чоруп олур.

Самнап ырлаан цыган кыс дег,
Частың үнү дал дүъште
Холураашты дыңнадың бе?
Чассыг уян үнү-биле
Час аалдап чоруп олур.

Ойбуннуг мээс ыжык черде
Опан-чипен хек-даван
Харның адаан оя чүткүп,
Харлыг кышты сывырып тур.
Чаагай чыттыг чечээ-биле
Час аалдап чоруп олур.

Зоя Доңгак

ТЫВАМ

Балтий далай эриинге-даа,
Байкал хөлдүң кыдыынга-даа,
Аймак-сөөгү аңгы-аңгы
Арбын чонга душкулаан мен.

«Төрээн черим — Тыва!» дээр мен,
Төөгүп бээрин дилей бээрлер.
Уран тоожу ыткан ышкаш,
Уламчылап кириптер мен:

«Ак-көк дээрлиг Саяннарда,
Алама хем Енисейде
Авам чурту Тывам ол-дур,
Азий диптиң төвү чер боор!

Тывызыксыг, эрес-кайгал
Тыва кижиги ында чурттаан:
Хөөмейлеп, каргыраалап,
Хөңнү четсе сыгыртып бээр!

Дыңгылдайлаан, дембилдейлээн
Тыва кыстар база ында...
Аңаа деңнээр хуулгаазын чурт
Айдың черден тыппас силер!»

1991, Иркутск

ЫРААН ТУДУМ ЫЛАП БИЛДИМ

Өг-бүлемни Тывамда каап,
Өөрөнгөш, үр-ле болдум.
Сагыш-хөңнүм сарынналып,
Чаныксаарым дам бар чыдыр.

Сагыжымда
Чаштарым-на
Чанымда чоок
Чассааннар дег.

Уругларым ачазы бо
Удур көрүп олурган дег.
Эргеленип, куспактанып,
Эриннерим ошкаан ышкаш.

Сагынганын
Чавырылдыр
Чазык чаагай
Чаңнаанзыг-даа.

Ажы-төлүм ачазының
Аажок мындыг эргим, чоогун
Кады үр-ле чурттап чорааш,
Канчап билбейн келгеним ол?

Ыраан тудум
Ынаам дендээн.
Ындызын ам
Ылап билдим.

1989, Ленинград

АМЫДЫРАЛ ЧАЯКЧЫЗЫ

Арыг, дириг ханы-биле
Авам чүрээ менде тудуш.
А мээң чүрээм дыңзыг согуу
Ажы-төлүм дамчып чоруур.

Авам холу — чылыг, эптиг.
Ажыл кылза — уран-шевер.
Авам үнү — хоюг, маажым,
Артында-ла чассытканзыг.

Хөй-ле кижиг аразында
Хөөкүй авам караа чымчак.
Чагыгларын бодап чорааш,
Шаптаралга торулбас мен.

Чоннуг, өөрлүг, кадык-шыырак,
Чолдуг чурттап чоруурум дээш,
Амыдырал чаяап берген
Авам сенден дээдим чок!

КЫС-ЛА БОЛДУҢ

Хензиг-бичии чассыгбайым
Хенертен-не өзүп каап-тыр.
Хедерленир, өттүнгүлээр,
Кеттингештиң көрдүнгүлээр.

Угбазының платъезин
Узун-даа бол — кедес кааптар.
Улуг идиин сөөрткүлээр,
Уучак, Надя, кыс бооп-тур сен!

Коляскада ойнаар-кызын
Кончуг эптиг шарыгылаар.
Аажы-чаң, кылаш, көрүш —
Авазы мен кара олчаан.

Борбак кызыл чаактарлыг
Бопугурбай, орланагым —
Бойдус чаяан ие кижиг
Бодарааны бо-ла-дыр ам.

Меңги Ооржак

* * *

Шиник, каазын сурап чорааш сотка орза,
«Чилби, чазый, өөдежок!» дижирлер боор.
Чирии хамаан, кежик аяан хойлап чор мен.

* * *

Чөпшүл деңим орайга дээр бараан болуп,
Чөгөл төтпейн, улам сергек кыппышаан тур.
Шөлөөн эзеп, дүш чок орап кончуумну аар.

* * *

Идегелиң «херээ чок» дээш шывадава.
Ирээн хөңнүң чөвүрээзи, энчээ ол-дур.
Инчөөктө хураган дег чылык харын.

* * *

Харалааның, амыдырал бодавааным
Какпа-масаан кокпам кежир салып каап-тыр—
Карак чиксези кускун ынаар карганы-дыр.

* * *

Сарыг божа — үерлээн хем оожургаан.
Шагжагар ос эриктерде чүдүрүлгөн.
Сагыш-сеткил дүвүрели база ол дег.

* * *

Саарылгалыг үе түлүк.
Самбың даажы кулак уюк.
Сан деп күжүр эстир четкен.

Нина Эртине

ЧАГЫГ

Өртемчейге чуртталгамның чулазының
Өшпөс оду шуурган-хатка имистелгеш,
Өйлүг назын удазыны үстү берзе,
Өскөн черим кара шириин эштипсимзе,
Карааң чажын дамдыны-даа бүлдөш кылба,
Каптагайга төл бооп катап бодараар мен.

Сеткил-хөңнүм, бүдүжүмнүң шеңнезиниң
Чечектелген саглаң кызыл халбаңнары
Адааргактар даш дег баарын деже чүткүүр —
Амыдырал хаарып чораан соок дожун
Эргизе чип, эгендирер күчү-күштүг
Эм-таң айыс артыжаптар сагызынның.

* * *

Арыг шынчы ынакшылың эскербээн деп
Аар-берге яла меңээ онаавайн көр.
Сен дег онза, эрес эрни ожаавайн баар,
Сеткил-чүрээм доңгун эвес. Бүзүрөп көр.

Эптиг, демниг, ханы ынак кады чурттаан,
Эжишки дег чолдуг чараш ыдыктар чок.
Эртиневис — уян, чассыг ынакшылда
Эриннер дег сеткил чылдыр изиг от чок.

Сеткилимниң ынакшылын, идегелин
Сени мурнап шагда бир оол «сыдымнапкан».
Институт доозар өйүм — бозагада,
Июль айның хонуун санап манап чоруур.

Сагыжыңга мени «шыгжап» сарынналып,
Шаанга киир-ле хей-ле черге муңчулба-даа.
Аас-кежиин, ынакшылың сени өөртүп
Ала-чайгаар орууң дозуп, уткужуп кээр.

1993, январь 22

Ынакшылым, чүрээмге дыш бербес-тир сен.
Ыстаан хөрээм дакпыжадып саргытпайн көр.
Дошкун чуңма кашпал кырлап дескени дег
Доңгун чаңнап, бүзүрелим өжүрбейн көр.

Курбусту-Хаан даңгыназы, челээш кырлап,
Кудай дээрден өөрүшкүнү курайлап бээйт!
Алдагдалды, кедизи чок күзелдерни
Алды оран шулбузунга хойладып каг.

Салымымга кежик-чолдан сөңнөп көрем,
Чалы соруум чүглөп чоруур чалгын болам.
Ынакшылым, чүрээмге дыш бербес-тир сен,
Ыстаан хөрээм дакпыжадып саргытпайн көр.

1990, ноябрь 29

ҮҮЛЕ

Үүле ажыг: чырык черге бир-ле жүндүс
Үчүгөн чаш чаяаттынар. Төрүттүнгөш,
Амы-тынның удазыны үзүлгүжө
Амыдырал аагын, кежини шыдавыже,
Чүктеп чораан кижин күжүр өртемчейден
Чүзү-даа чок, холу куруг чарлып чоруур.

Хайыралыг ие кижин ынак төлү
Каптагайга дагын база бодаравас.
Ыржым дүне авазының дүжүн эргип,
Ыдык өдөөн сүнезини дегээрип кээр,
Серт дээш ава өөрүшкүлүг оттуп келгөш,
Сереңги шап, төлүн дилел, ыглап-сыктаар...

Чап Чүлдүм

ЧОННУҢ СҮЗҮҮ СИҢГЕН ЧОГААЛ

«Чылгычының өөнүң» дөрткү ному «Алдын чүрек» доостунган. Бо ажылды бүдүн эпиктиг чогаал, роман-эпопея деп үнелевестид аргазы чок. Ол дугайын чогаалда аңгы-аңгы салгалдарның бот-боттары халап ап чоруп оларыдаа, Ыраажы-Хемни тавараан эргилделиг болуушкуннар болгаш төлөптиг, төлөп чок күштерниң үскүлөжиишкенинери-даа херечилеп турар. Бир эвес чогаалдың хөй темалыын алып болза, ол база чогаалдың жанрын тодаратканынга баянткал болур.

А көдүртүнген тематика мында шыаап-ла байлак, янзы-бүрү. Ол дээрге чогаалда хөй-хөй маадырларның ажыл-амыдыралы, салым-чолу, оларның үеге, чонунга, оран-бойлуска, бот-боттарынга хамаарылгазы. Роман-эпопеяда азы дөрт номга эзек болган кол тема күш-ажыл болбушаан, ону тыва чоннуң чаагай чаңчылдары, сагылга-ёзулалдары-биле согажалааны, база

ол бүгүнү оран-бойдус, ие-чер, чүдүлге-сүзүглел-биле сырый холбааны номда онзагай черни ээлеп турар. Амгы үеде аастан дүшпестээн экология дугайында дүвүрелди чогаалчы шагда-ла көдүрүп эгелээнин ам бөгүндө ооң сөөлгү чогаалындан көрүп болур. А экологияны оран-бойдус, төрөөн чурттан, кижиниң бодундан, ооң сагыш-сеткилинден, патриотчу чоруктан башкаландыр көрүп болбас. Чүге дээрге, кижини — бойдустуң чаялгазы. Ол бо номда ынчаар көргүс-түнген-даа.

Шыны херек, «Чылгычының өөнүң» баштайгы номун сайгарып тура, үстүндө чугаалап турар түңнелдерни үндүрери кымга-даа берге турган, чүге дээрге номнуң төнгөн-төнмээни ынчангы номчукчуга окта-ла билдинмес болгаш харындаа ол үениң критиказынга безин бирги номнуң бо хире хөй темалыг, улуг хемчээлдиг чогаал кылдыр хуула бээри база-ла билдин-

мес турганы чөп. Критик А. Кал-
заңны-биле алырга («Улуг-Хем»
альманахтың 55-ки үндүрүлгөзи,
1983 ч.) шынап-ла ыңдыг, ном
төмөзүн, уланчылыг дээрзи «сөө-
лүндө барып билдиниң келген»
дээн. Ам бо-дур, авторнуң «чажы-
ды» номчукчуга эки белек болга-
нын көрүп тур бис.

Кандыг-даа чогаалдың үнөмчези
амыдыралды, үени, болуушкуннар-
ны ында маадырларның овор-хеви-
рин дамчыштыр шын чуруп көр-
гүзеринден дыка хамаарылгалыг
дээрзи билдингир. Автор ол сорул-
ганы чогаалдың кол маадырлары
болур хоочун башкы Дембилдей-
ниң, буяныг ие Дуруа кырган-
авайны, аныяк удуртукчу Тенек-
пей Туматтың овор-хевирлерин
дамчыштыр билдили-биле көргү-
зүп шыдаан деп санап болур. Чо-
гаалчы ук овор-хевирлерни баш-
тайгы номдан эгелээш, сөөлгүзүн-
ге чедир барык он ажыг чылдар
иштинде тургузуп, шиишип-хоюг-
лап, деңнеп-дескилеп келгениниң
түңнелинде номчукчу шынап-ла
алдын чүректиг маадырлар-биле
амыдыралдың чүгле аайын эдерип
чоруп турар эвес, а хөгжүлдениң
чогум-на дөзүндө, ооң хайымының
аразында турар ыңдыг кижилер-
биле таныжар аргалыг болган.

Бир эвес деңней көөр болза, ол
үдеги Тываның байдалынга амы-
дырал чер-черлерге бир аай дең-
дески турбаан. Бир черде ол сый-
зыралдың оруунда (чижээлээрге,
хоорай хевирниң чаа үлөпүр-бү-
дүрүлгелиг сууру Хову-Аксы), а
өске черде ол-ла амыдырал хөнүп
чадал, чадгыс черде таптап, дедир
буруп, катап база сегип үнүп-даа

турар. Ол болза көдээ совхоз «Хөн-
дергей». «Чылгычының өөлүң»
баштайгы номундан чаа амыды-
ралче чүткүп үнген кижилерниң
бирээзи Балчый-оол болган дээр-
зин номчукчу билир. Ол Хову-Ак-
сының баштайгы даг-тывып бүдү-
рүлгезиниң ажылчыны болган. Ону
сөөлүндө барып Ирбижей солур.
А ол-ла чогаалдың дөрткү номун-
да адазы чылгычы Арбын-оолдун
үе-чергезин чаа салгалдың төлээзи
Тумат Тенекпей баштаан аныяк-
тар халап алыр. Олар совхозтуң
бүгү чонун сандараан ажыл-агый-
ны эде тургузар чорукче эвилел-
деп чоруп турарлар. Моон эгелээш
номчукчу чаа номнуң кол-кол
маадырлары кымнарыл дээрзин
билип алыр.

Хамыктың мурнунда ол совхоз-
туң чаа директору Тумат Тенек-
пей. Ону бис ооң школачы чорлан
чылдарындан азы адазы Арбын-
оол чылгычыга дуза кадыктар
апарган үезинден-не билир бис.
Тыва улустуң «Адазы өлүр — огу-
лу артар» дээн үлегеринде дег, Те-
некпей Тумат Ёзулуг адазының
соон салгаан төлөктиг төл бооп
өскөн. Ажылгыр, кежээ, олут ор-
бас сорукутуунуң талазы-биле ол
шынап-ла адазын дөзөэн. Ынчаар-
га ооң мөзү-бүдүштүү чүгле ында
база эвес, ооң кижизиг төлөптий
улуг кижилерни, улус чонун хүн-
дүлөп билиринде, ада-өгбелериниң
чаагай чаңчылдарын, сагылга, ёзу-
лалдарын чүгле тооп көрүп эвес, а
ёзулуг хүлээп ап, харын-даа сагып
барымдаалап чоруурунда. Ооң-биле
кады ол моон мурнунда «Хөндөр-
гей» колхозун даргалап чораян.
Арат чонга шоот болган Дошкун-

Дарга. Кезер-Дарга, Хурал-Дарга дээн ышкаш эрги ёзунуң азы таптаамкын, турнугуушкун үезиниң даргаларыңга бодаарга, чаа үениң, чаа үлегерниң удуртукуузу. Ол дугайын аныяк директорнуң кижилерге хамаарылгазындан, оларны ажыл-ишче хаара тудуп, бодун долгандыр эвилелдеп билир организацкы бот-шынарларындан көөр бис.

Шынап-ла харын, сөөлгү номда албан-хаакчы кижиниң ажылыңга, өг-бүлөзинге кандыг байдалдыг, бодун канчаар ап чоруурун «Директорнуң бир эртени», «Директорнуң бир кежээзи» деп эгелерде литературлуг уран арга-биле чуруп көргүскен болза, «Хар бажы чиир хар» деп эге элээп философчу утка-биле бижиттинген болгаш кижиниң сагыш-сеткили, ажылгыр хөбнү долгандыр турар бойдустан, харын-даа үе-шагның эргилдезинден, чоннуң сагылга-чаңчылдарындан база улуг хамаарылгалыг дээрлик автор онзалап демдеглээн. Мында кыштың хыраа соогу чактың чылыг тыныжы-биле солчун, чактың шак ол чылыг чаагай салгыныңга, чымчак харыңга кыштың сөөлгү чаржаң хары эрип, сойлуп, оок-биле кады аныяк чаа удуртукчуңуң хөдөлүп эгелээни-биле совхозтүң сандаргай байдалдан уштунуп, ажыл-агый чок чорук чоорту чидип, оран-бойдус-биле кады амыдырал база чаартынып, өскерлип турарын бо эгеден номчукчу даап эскерип каар. Мында улуг-улуг оруктар белдирлеринге, кижиглерге, арттар кырыңга чыткылаар тыва начыннарың күжүн шенежир көдүрер-даштарың суур

чанында «көжүп» келгенинде ужур-ла бар. Суурнуң аныяк оолдары эртениң-не маңаа чыгып кээп, хан-дамырын сайзырадып, күжүн шенежип, аразында кагып, чечен-мерген сөстөр октажып, ажыл-хожул дугайында хөзрежиң тура, ол-ла чаңчылды окуп эртпейн турар аныяк директору-биле чоорту чоокшулажып, таныжып ап, ол «көдүрер-даштың» ачызында амыдыралче чаа орукту тып, директоруң деткимчези, сүмези-биле чолаачылар, механизаторлар болуп берип турарында ужур-ла бар, ол ужур — үе-биле үннөш.

Ол дугайын хурал-суглааның эртип турарының бир лнзы апарганындан безин көрүп болур бис. Хуралдар ам шаандагы Хурал-Дарганың үезинде ышкаш хүн-үргүлчү, төһмөс-батпас болуп турар эвес, а эки белеткелдик, тодаргай айтырылгы, ажыл-ишчи, шүгүмчүлекчи ёзуга эртип турар. Мында база-ла чаа дарга Тенекпей Туматтың салдары улуг. Ычангаш авторнуң «Тенекпей Тумат совхоз директору апаргаш, удаан кижилерни өттүр, олурган кижилерни кылаштадыр, ыгыттаваз кижилерни чугааладыр удуртуп берген» дээнинде улуг-ла хөөредиг чок, ук бадыткал чуруп көргүстүнген овор-хевирге дүгжүп турар.

Бир эвес улуг-биче салгалдарның аразында харылгаазының дугайында чугаалаар болза, ук харылзаларны дуңзаалап, тудуштуруп чоруур кижичугаажок Дембилдей башкы. Ол бир-мөзүлөш овор-хевир. Чээрби—үжен чылдарда бижик бөлүмнеринден эгелээш, дөргөн — бежен чылдарда ёзулуг профессио-

нал деңнелче үнгөн, Тенекпей Тумат ышкаш чүс-чүс оолдар, кыстарны кижизидип, оларны төлөптүг кижилер болурунга чаңчыктырып, мөзү-бүдүжүн, угаан-бодалын хевирлээринге күжүн, дыжын харам чокка берип келген башкыларның сүлдө-сүүзүүн бо окур-хевирде сиңирип каан.

Башкы Дембилдей-биле баштайгы номнуң барык эезинден тура танышкаш, дөрт ном төнгүжеге чедир чарылбас бис. Ол кайгамчык бөдүүн болгаш биче сеткилдиг кижы бодун долгандыр чүглө өөреникчилерин эвес, а улуг-биче кандыг-даа кижилерин хаара тудуп шыдаар сорунзалыг. Ол «Чылгычынның өөнүң» өзек маадыры.

Бир эвес автор чогаалдың бирги номунга кол-кол маадырларының чүглө ажыл-херектерин, аажы-чаңын колдады көргүзери-биле кызыгаарланып турган болза, сөөлгү номда ындыг эвес. Ында автор маадырларның иштики делегейинче ханылап кирип, азы оларның сагыш-сеткилиниң шимчээшкенин, психологиязын ажыдып көргүзери-не кичээнгеийн улгаттырганы илдең. Ол дугайын башкы Дембилдейниң окур-хевиринден көөр бис. Башкының бүгү-ле сагыш аарып, дүвүрөп чоруур чүүлү — кижжи, кижини шынче углаары, кижжи кылдыр хевирлээри. Ооң ол сагыш човаашкыннары чүглө өөреникчилерге угланган, оларга хамааржыр дээр болза, шын эвес болур ийик. Дембилдей башкы кижилерде, амыдыралда четпестер-биле кажан-даа эптежиш шыдавас — ол бүгүнү ёзу-биле ыяап-ла эдер дэш демисежиш чоруур. Дембилдей Делби-

гирович клуб-культура ажылындан эгелээш, тараа, ногаа тарылгазынга чедир совхозтун бүгү-ле шимчеш дээр ажылынга киржиш турар. Бир-бир бодаарга улус чонга «Думчуун сукпас чери-ле чок» деп чемеледи-даа берги дег, чамдыкта харын-даа эмин эрттир идеп-кейжиш, мырыңай сыгаттынып-даа чораан дег апаргылаар. Ынчалза-даа кижизидилге, башкылаашкын ажылы чоннуң херээнден, хүн бүрүнүң амыдыралындан канчап-даа хоорук турбас ужурлуг деп хоочун башкы ылаптыг угаап билип турар болгаш шак ынчаар хөдөлип-даа турар. Чүге дээрге «Хөндергей» совхозтун кезек үеде сандараан, хөөн каравчыг төөгүзү-даа, ооң катап хөнүп, сегип орары-даа, Ыраажы-Хемнин улуг-биче, кырган, чалы кижилериниң салым-чолу-даа Дембилдей башкының чүрөөн дамчыштыр эртип турар, ол чорук аңаа кааа, кандыг-даа херекке киржи бээр эргени берип турар.

Бодунуң чону-биле салым-чолу тудуш, чондан өөренип ап чоруур кижжи мерген угаанныг болур. А Дембилдей башкы шынап-ла ындыг болгай. Бир эвес Тенекпей Тумат болгаш чүс-чүс ооң өөрү бүтү-ле чүвени башкызындан өөренип ап чоруурлар болза, Дембилдей башкының бодунуң база-ла башкылары бар. Ол дээрге кижиниң төрөөн бойдузу, ие чери, төрөл чонунуң кайгамчыктыг кижизидижи ужур-уткалыг чаагай чаңчылда-ры, амыдыралчы сагылгалары-дыр. Олар дээрге буянын ие Дурула Севил угбай, ус-шевер Дилгижек кырган-авай, кезээде дузааргак

ирей болгаш башкының бодалдары, хайгааралдары-дыр. Бс-ла бүгү Дембилдей башкының ыдыкшыл саггызыннары, амыдыралчы номналдары ол.

Бо овор-хевирде тыва интеллигенцияның эрткен оруун, арыг чаагай сеткилин, кайгамчык кижизиг мөзү-бүдүжүн сиңирип чурааны башкы кижиге, ооң ат-алдарынагу улуг үнелел болган.

Роман-эпопеяның база бир күштүг талазы — чоңуң овор-хевирин романтиктиг хөөн, философчу көрүш-биле дыка чедимчелиг чуруп көргүскенинде. Ону кайыын, канчаар көөрүң дизе, хамыктың мурунунда чоңуң чаагай чаңчылдарындан, амыдыралчы сагылга, ёзулалдарындан, кайгамчыктыг тоолчургу чугааларындан, оран-бойдузунга камныг хамаарылгазындан, адактың сөөлүндө алдын чүректиг буянныг ие Дуруяа кырган-авайдан, ус-шевер Дилгижек ирейден, караа көзүл-бес мерген угаанныг тоолчулар, буянныг Бичен угбай биле Дуран-оол акый олардан көөр бис. Бо овор-хевирлерде чоңуң мерген угаанын, төлөптиг аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн сиңирип каан. Оларның салым-чолу чоң-биле, ооң чаңчыл-ёзулалдары, алгаг ырызы, тоол-домаа-биле тудуш, ыңчангаш олар мырыңай тоолчургу маадырлар ышкаш сагындырарлар. Чүге дизе оларның чаяаттыгын бүдүжү төрөөн бойдузундан, оран-тандызындан, ыдыктыг Чидгирлээнден, Ыраажы-Хемден, дагылгалыг Хаан-Тайгазындан, тараалаң бай Бездир-Ховузуздан канчап-даа чарлып болбас, төрүмелинден өзү-хи-

ни тудуш. Ол дугайын чогаалда кирген хөй-хөй тоолчургу чугаалар, элдээртиглер, эскериглер бадыткап турар болгаш, харын-даа Кежиг-Аксы, Чер-Аксы, Орук-Аксы дээн ышкаш сөстөр безин бир аязы ужур-уткалыг, онзагай төгүлүг. Арт-сын, тайга-таңды база-ла ындыг. Оларның чурумалы романтиктиг сеткил-хөөн, романтиктиг көрүш-биле долдуртунган.

Бо бодалдарга бадыткал кылдыр тыва литератураның шинчилектиги эртемен Зоя Самдаңның «Тыва чечен чогаал болгаш чугаа кылыгуразы» деп чүүлүндө «...Монгуш Кенин-Лопсаңның чогаалдарында романтика болгаш символика күштүг» дээнинге бүрүнү-биле каттышпышаан, «ол ышкаш чогаалчы Бодунуң проказына чоңуң аас чогаалын, улусчу чаңчылдарны билдилег ажыглап, оларга лириктиг утка-хөөнү кирип билири-биле база онзагай» деп немеп каар ийик бис. Черле ыңчаш авторнуң сөөлгү үедө бижээн чогаалдары улусту аян, чоңчу дыл-биле бижиттивин турарын хөй-хөй эгелер, кирилделер, сюжеттиг тургузулдардан көөр бис. Шын, бир эвес «Чылгычынның өөнүң» баштайгы ному иштагы чөрүлдээрден хостуг эвес, оң сюжеттиг тургузуунда чедир көрдүмзүн чүүлдер ол-бо таваржы бээр турган болза, сөөлгү номда ындыг далаш чоруктан авторнуң чайлааны бирги номга хамаарыштыр чөптүг шүгүмчүлелдиг сайгарылганы өөренип көргенин херечилеп турар. А баштайгы номнарда чоңуң бурун чаңчылдарын, ыдыкгы ыдыктыг сагылгаларын, шажынчы ёзулалдарын шала-була,

дидим эвес, тыртым көргүскөн. Ынчаа шынап-ла ындыг, улусчу-даа, чүдүлге-сүзүглелдиг шажын-чы-даа чаңчылдарны чечен чо-гаалга делгередир көргүзөр ха-маанчок, солун, сеткүүлдер арын-нарынга шала-була адап безин чы-рыдары сезинчиг турган.

Ам «Алдын чүректе» чонга, ооң сагылга, ёзулалдарынга хамаа-рыштыр чогаалчының үнү хөөн ки-рип, хостуг чаңнай кагылаптар аларган.

Сөөлгү номда бистер «алдын чү-ректиг» деп адаанывыс Дуруяа ырган-авадан чарлыр бис. Ол чар-лымышкын бир-ле амыдыралчы, ха-рын-даа философчу ужур-утка-би-ле долдуртунган. Ындыг таварым-гада тыва кижик бойдуштуң чаяа-мындан эрткен чүве бар эвес дээр. «Дуянын кижик калганда безин сөө чаагай дижири ышкаш, улус-туң улуу, аалдың баптыңы дижир улуг назылыг кижик-биле чарлы-рыдың, ону сөөлгү орукче үдээри-нің сагылгазын, ол кижиниң чы-рык овурунга мөгөйип кажыыдаа-рының, хүндүткелдиң ёзулалын чо-гаалдың бо арыннарында одуруг-лардан билип алып бис. Тыва чон-иң бо язылыг сагылга-ёзулалда-рын бо номдаазында дег, ынчаар тода болгаш күштүг көргүскенин өске номнардан тыварывыс берге боор, харын чок-даа боор чадавас.

Ийет, мында этнография мате-риалы, эртем-шинчилел ажылы кесирлиг чүүлдер бар, ынчалза-даа автор ол бүгүнү чогаалдың урын аргазы-биле номчукчуга бил-диягир кылдыр дамчыдып шыдаан. Черле ынчаш, номнуң өске-даа эге-леринде чогаалчының эстетиктиг

көрүүшкүнү чоннуу-биле, ооң амы-дыралчы философиязы-биле дыка чоокшулажып турар.

Шак ындыг чончу салдар чо-гаалдың дылында база илереттин-ген. Ону бис утка талазы-биле чон-нуң үлегер домактарынга чоок «Өзер назыда доткар чок, өлүр назыда болчаг чок», «Човулаңныг кижини шоодуп болбас», «Кижиниң судалы черниң судалы-биле дөстөш» дээн сөө каттыжыышкын-нары болгаш амгы үеде катап тө-рүттүнүп турар шагаа, дагылга, ыдыктыг мал, хам ыяш, азарлар, теңгерлер дээн ышкаш өстөрден безин көөр бис. Номда чараш эл-дээртиг деңнелгелер хөй. Чижээ, ховуда буга унун дургаар үнген инек-хараганнарны аът челинге деңнээн, ырлаар-хааржактың бас-кыыштарын «ак-ак дошкалар» дээн, ынакшаан ийи кижик алызы барып «чаңгыс ожуктуг болу бээр» деп сөглээни черле тывызык.

Ооң-биле чергелештир чам-дык таварылгаларда авторнуң та-лазындан сөстү кам чок ажыглаар, өй-чижээн барымдаалавайн баар ындыг таварылгаларны чок деп болбас. Ажыл-агыйжы айтырыглар чугаалашкан хурал үезинде «Дил-ги кежи бөрттүг Дилгижек», «Кой-гун кежи кеткен Койгунак», дээри тоолчургу эвес, а анаа чогаал маадырларынга хамаарыштыр ша-ла хөөреди салдына берген ышкаш. «Кара суугу хийкелген буга дег, хиригейндир дагжай берген» дээн деңнелге ындыг-ла чедимчелиг эвес. Алдан—чеден чылдарда ды-ка негтерээн болгаш барык бо хүн-нерге чедир уламчылаан чогаал маадырларын ыявыла «төлөптиг»,

«төлөп чок» деп ылгаар, оларга шак ындыг аайы-биле эки, багай аттар тыпсыр чаңчылдан автор база хосталбаан. Сөөлү романда төлөп чок маадырлар Чалчык, Бузук, Кертик дээн ышкаш шала хирелиг аттарга чедиягениер.

Чогаал бүрүзүнүң маадыры авторунуң бодунуң «төрээн төлү» болганда, оларны канчаар адап аары ооң эргези, ынчалза-даа тыва литература келир үеде өттүнгүдөн хостуг болзун деп сагыш човаар болза, бо дугайын чогаалчы бүрүзү бодагы дег.

Романның хөй сюжеттиг болуп турары чугаажок. Ынчалза-даа чаңгыс катап көстү хонгаш, оон ыңай сайзырады көрдүнмейн бирган ындыг тускай тематиктиг чумалдар база бар.

Бо романны чоннуң төөгүзүн, ооң эрткен оруун чырыткан өске чогаалдар-биле деңней көөр болза, ооң онзагай талаларын номчукчу эскерип каар. «Чылгычының өөнде» төөгүлүг эрткен үе, эргилде-лиг болуушкуннар номнуң бөгүнгү маадырларының сактышкыннарын сеткил-бодалының дуюушкунун дамчыштыр эртип турар. Чогаалчы мында амыдыралдың «эки, багып» деңнеп көргүзөрдө, ону үе аайы-биле ийи чарып, «эргиде», «чаада» деп ылгаарын оралдашпаан. Ооң орунуга мында кижитөрөлгөтөнниң эң үнелиг чүүлдери — бойдуска хумагалал, ээ ёзунуң хамаарылгазы, чоннуң бурунгу чаагай чаңчыл-сагылгалары,

ыдыкшыл-сүзүткел, хүндүткел-ёзулал — бо-ла бүгү кижитамытаның кажан кезээ өскерлиш чок мөзү-бүдүжү, эң дээди үнемчелиг чедиишкени болур дээн чогаалчының философчу элдээртиг бодалдарын деткир апаар. Ол дээрле чүс ажыг харлыг, ол кавының бүгү чонунуң буянның авазы апарган Дуруяа кырган-авайның мөңгө тараш оран-бойдузунга ыдыктыг хамаарылгазы-дыр, улус чонунуң бурун чаңчылдарына хажыш чок бүзүрели-дир, шак ол бүзүрелди чаа шагда Дембилдей башкының могаг чокка суртаалдап чоруудур, ол суртаалды келир үеже кезе көргөн Тенекпей Туматтың хүлээп ап, сагып барымдаалап чоруудур.

Чогаалчының бодалдары, чогаалдың алыс утказы амгы үе-биле, ооң угаазылал көрүжү-биле, ук үениң кижилериниң билиг-медерелениң төвии-биле таарышкак боп турар деп үнелээр апаар. «Чылгычының өөн» төндүр номчукчи, чоннуң ёзулуг сеткил-хөзнү, тускайлаң бир янзы культуразы, национал чоргааралы, сүзүк-чүдүлгези, сагылга-ёзулалдары, чаагай чаңчылдары деп чүл дээрзин номчукчу кижит бир-ле чаа көрүш-биле угаап билип алып, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чоннуң бүгү-ле ыдыкшыл сагылгаларын айдызанып, олар-биле катап-катап чолукшун танышкан ышкаш бодал ооң сеткилинге төрүттүнер.

Зоя Самдан,

ТДЛТЭШИ-нің чогаал секторунун эргелекчизи,
филология эртемнеринин кандидады

«...ХӨӨКҮЙ ТЫВАҢ ААРЫП КЕРГЭЭН ЧҮРЭЭ-ДИР МЕН»

*Шүлүкчү деп улус мени
адай берген
Хандыр бодап оарарымга,
номчукчу чон,
Чүдөн артык арыг чүрөөн,
ынакшылын
Харам чокка өргүп турар
ышкаш ыйин...*

А. Даржайның бо одуруглары чогаалчы кижиге бөдүүн номчукчу-нун үнелелинин эргимин, бүзүрелинин ыдыктын илереди турар. Шү-лүкчүнүн төрүттүнгенинен бээр 50 чыл болгаш чогаадкчы ажылынын 30 чыл оюн таварыштыр ооң кылган ижинге мөгейигниң демдээ кылдыр ооң чогаалдарының биске ажыттырган онзагай талаларының дугайында бадалывыс-биле үлежикседивис.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери А. А. Даржайның «Чогаал-дар чыындызын» чырыкче үндүргөн. Бо чыындыда ооң 30 чыл дургузун-да кылып келген ажылының түңнели болур шилиндик шүлүктери кирип турар. Номнун артында «Үжен чылдың үүле-ижи» деп чүүлүнде Тываның улустун чогаалчызы Ю. Күнзегеш А. Даржайның эрткен чогаадкчы оруун билдилип-биле сайгарып, аңаа бедик үнелелди бергени ужурлуг. Тыва шүлүкчүлернин улуг башкызы болур Ю. Ш. Күнзегеш мынча деп бижээн: «...амгы тыва чогаалдың шапкынчыларының мурунда чүгүр-түп чоруурларның бирээзи диге частырыг болбас. Шапкынчы — чаа чу-гула медээни дыңнадып кээр болгай...»

Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист А. Даржай-ның чогаадкчы ажылының дугайында аңгы-аңгы чылдарда тыва кри-тиканың шапкынчыларынга хамааржыр А. К. Калзан («Үнүм дилээш тылпаан шаамда», 1980 ч.), Ч. М. Чап («Шүлүкчүге хамааржы бээр чүве-ле хөй», 1984 ч.) олар база ханы сайгарылганы кылган. Ооң проза чогаалының дугайында анык критик У. А. Донгак база бижээн (орус дылда «Улуг-Хем», № 2, 1994 ч.).

А. Даржайның чогаал ажылының кол онзагай шынары, мен бо-даарымга, ооң бодунун үнүн чоннун сагыш-сеткилинин «хылы»-биле, үеин судалы-биле, амыдыралдың изиг тыныжы-биле хөөннештирип би-

лиринде. Ынчангаш шүлүкчүнүн «Чүрээм-биле чугаам» деп шүлүүнде бижээни: «Хөрээнде ол өгдөңдөдир соккан чүрээң — хөөкүй Тываң аарып кERGЭЭН чүрээ-дир мен» деп одуруглары ооң бүгү чогаадыкчы ажыл-ижиниң башкарыкчы хөөнү болуп болур.

А. К. Калзан 70 чылдарның төңүзүнде шүлүкчүнүн хамааты хүлээлгезин күштелдирер сорулга-биле мындыг сагындырыгны кылганы иш чок барбаан: «...шүлүкчүнүн поэктиг соруунун кол дөзү бодунун сууру болгаш намдары апаар болза, ооң чогаадыкчы ажылы чурттуң болгаш республиканың улуг, чаартыкчы амыдыралындан хоорук болу берип болур...» Оон бээр-ле боор, А. Даржай шүлүктеринде, чечен чугааларында, тоожуларында, шиилеринде, публицистиг, критиктиг чүүлдеринде Тывада болуп турар эң-не чидиг, амыдыралчы шийтпирлеттинмээн айтырыгларны уран сөстүң күжү-биле көдүрүп эгелээн.

Төрээн чер, төрээн дыл, ие, ынакшыл, бойдус дээн чижектиг тыва чогаалдың мөңгө темаларын А. Даржай бодунуу-биле ажыдып шыдаандаа. Чижээлээрге, ооң далай адаанче кире берген төрээн суурунун, тыва дылдың эрге-ажыының, кем-херек үүлгедикчилеринге удур килеңниг демиселинин, репрессия чылдарының уржуктарының дугайында чогаалдары чонун күзел-соруу-биле дүгжүп, ооң национал бот-медерелин отуура-рынга дээштиг салдарны чедирип келген.

А. Даржайның кижини мөзүзүнде бир магадаарым онзагай талазы бар. Ол чүл дээрге, ооң салым-чаяанныың менээргенмейн, могаг-шылаг чок ниити билиин, культуразын бедидер дээш чүткүлдүү, эртем-билигнин хүндүлээри, кижилер-биле эп-сеткилдиги. Чаңгыс дээвиирниң адаанга эртем ажылдакчылары-биле кады ажылдап келген чылдарында ол үргүлчү-ле ажык чугааны кылган, бир-ле солун эгелээшкиннери-биле үлешкен. арга-сүмө солушкан чоруур кижини. Ынчан «дүжүткүр» бижикиниң «тар күхняга дүне бижээн» та чеже чогаалдарының баштайгы дыңнакчылары болуп келдывис ыйнаан. Профессор Ш. Ч. Сатка, археолог М. Х. Маңнай-оолга, лингвист С. Ф. Сегленмейге тураскааткан ооң шүлүктери удурдидир хей-аът кирииникиниң херечиси бооп, тыва литератураның төөгүзүңгө артып каары биске чоргааранчыг болбайн аан.

Орхон-Енисейниң даш көжээлеринде бижиكتерини сураглыг дыл эртемдени Д. А. Монгуш бурунгу түрк дылдан тыва дылче очулдурганын номчукчулар билир. Ол очулга шупту тыва шүлүкчүлөргө чемиштиг үүже болур, күзээр болза ону кым-даа туралааны-биле шүлүкче шилчидип болур дээрзи билдингир. А баштайгы уран-чечен очулгаларны А. Даржай болгаш Ю. Күнзегеш кылгаш, «Күл-Тегин» деп номга үндүрген. Ол болза А. Даржайның Ю. Күнзегеш-биле бир дөмөй бурунгу төөгүгө, төрээн чонунун үнген дөзүңгө улуг соуургалының бадыткалы-дыр. Ынчангаш ук очулгалар тыва номчукчуга, тыва чогаалдың төөгүзүңгө бир эргилделиг үе-чада болур ужурлуг деп бодаар мен.

А. Даржай шүлүк жанрында үре-түңнелдиг ажылдап чоруур чогаалчыларның бирээзи. С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, Ю. Күнзегеш, М. Кенин-

Лопсан, С. Сүрүң-оол, К-Э. Кудажы оларның соон дарый бодунуң үежи-лери М. Доржу, В. Серен-оол болгаш оон-даа өскелер-биле кожа А. Даржай тыва поэзияның хевирлеттинип тургустунарынга бодунуң үлүүн кирип чоруур. Философтуг ханы уткалыг, уран-чечен чаа хевирлерлиг шүлүктөрнү ажыдар дээн Даржайның дилээшкиннери аныак тыва поэзияга салдарын чедирип, ооң бөгүнгү арын-шырайын тодарадып турар.

«Сарыг бүрү үезиниң сарынналы» (1993 ч.) болгаш «Чогаалдар чыындызы» (1994 ч.) деп номнарында кирген шүлүктери чогаалчының өзүлдезин, ооң чогаадыкчы ажылының бышкан үе-чадаже көдүрүлгенин иле херечилеп турар.

«Адыр бажы» (1987 ч.), «Сарыг бүрү үезиниң сарынналы» (1988 ч.), «Далайны көрбээн мен» (1988 ч.), «Өзээмге киир ханым доңур» (1989), «Чүрээм-биле чугаа» (1990), «Дамдың-дыр мен» (1992), «Тыва» (1993) деп шүлүктөрнүң лириктиг маадырының үзел-бодалы, сагыш-сеткили кончуг тода, чиге номчукчуга билдингир кылдыр илереттинген. Чүгө дээрге оларда алгач азы таалал, суртаал азы мактал аяны эвес, а дүвүрөл болгаш хараадал, човаг болгаш аарышкы, өөрүшкү болгаш чоргаарал аяны колдаанындан, номчукчунуң сагыш-сеткилин доюлдуруп, ону бодандырыптар.

Дөрттеп одуруглаан 81 чагыг-шүлүглел, 6, 33, 66 одуруглуг шүлүктөр, даң хаяазының шүлүктери, дал дүштүң шүлүктери, кызыл хүннүң шүлүктери, дүннүң шүлүктери, йөрээлдер, мөргүлдер, халактар, элегия, боодал сонет, сайзанактаан шүлүктөр — бо бүгү тыва шүлүктүн хевир-тургузуун байдып турар шүлүкчүнүң тывыштары, ажыдышкынынары-дыр. Шүлүктүң тургузуунга, ооң теориязынга А. Даржайны камныг хумагалы ооң «Дүлгээзинниг аян» («Улуг-Хем», 1992, № 1) деп тыва шүлүк тургузуунуң дугайында шинчилел ажылындан тода көстүп турар.

А. Даржайның «Кижинүүрү» (1985), «Мерген угаанныг Ак-Сал ирей» (1985), «Игил ызы» (1986), «Дириглерниң ызы-биле» (1992) деп шүлүглелдери аас чогаалындан өзектелген улусчу философияга даянган, ханы утка-шынарлыг чогаалдар бооп онзаланып турар. Чижек кылдыр «Игил ызынга» доктаап көрээли. Бо чугула чогаалда А. Даржай өскүс кастың дугайында улустуң ырын болгаш игилдин тывылганының дугайында тоолчургу чугааны чогаадыкчы эзу-биле болбаазыраткан. Чуртталга биле Өлүмнүң, Ак сагыш биле Кара сагыштың, Буян биле Күштүң, Шын-биле Мегениң аразында мөңгө демиселди өскүс кас болгаш хартыганың, Өскүс-оол болгаш хайырааты байнын, самдар игилчи болгаш саттыгган агайның овор-хевирлерин дамчыштыр удурланыжылса композициязын чедимчелиг ажыглап тургаш, ийи кезектиг онзагай сюжеттиг философтуг шүлүглелди чогаадып тургускан. Сюжеттин дүүжүкүнүңде, дыңзыгышкынында болгаш чештиниишкенинде каракка көстүп келир бойдус чурумалы болгаш кулакка дыңналып келир игил аял-

газы чогаалды угулзалай көзенектеп, чаңгыс аай төнгөн утканы берип турар:

*Куйга башты адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап, кыпсынчыды ырлап орган...*

«Игил ызының» утказында-даа, омур-хевирлеринде-даа, тургузуунда-даа, дыл-домаанда-даа национал колорит долу дески илереттингени бо. Шүлүглелдин тыва чогаалга бир онзагай туружун бадыткап болур. Бо чогаалды ишижиткен көргүзүг кылдыр тургузарын чогаалчыга болгаш ээстин режиссёрларывыска сүмелексээр-дир мен.

А. Даржайның «Артыш айдызы» (1982) деп чыындызының сөс-домаан сайгарып тура, Ч. Чап мындыг эскеригин кылган: «...шүлүкчүнүн шүлүктери тыва дылды улам каастап, а ол бодунун дужунда тыва дылдың байлак курлавырларындан эң-не чедингирин, дээштиин, чечен-мергенин сүүзүннөп туруп, шүүп, шилип алырындан кажан-даа чажам дивес кижилерниң бирээзи-дир дээрзин дидими-биле чугаалап болур».

А. Даржайның чогаалдарының дыл-домааның улам хөнүгүп быжыкканын номчукчу ооң сөөлгү үнгөн чогаалындан эскерип номчуй бээр дээрзинге бүзүрел улуг. Шынап-ла, чогаалчы кижиниң чогаадыкчы ажыл-ижинге эң-не дээди үнелел — бөдүүн номчукчунун кичээнгеийи болгай. Ылаңгыя амгы садыг-саарылгага чагырткан массалыг культураның тергинделиниң үезинде кончуг берге байдалда турар чингине профессионал уран-чүүлдүн төлээлеринге бүгү-ле болдунар аргалар-биле деткимчени бээри күзенчиг болур ийик. Ынчан кандыг-даа чогаадыкчының холу салдыммас, улам хей-аът кирип, номчукчузун ам-даа чаа-чаа чогаалдар-биле өөртү бээр ийик.

Чогаал дээрге, кижиниң сагыш-сеткилин хевирлээриниң эң-не нарын, уян, дээштиг чепсээ болур. Чүге дээрге, шүлүкчүнүн хей-аъды бонунун салымы-биле тудуш. А. Даржай «Дамдың-дыр мен» деп шүлүүнде бо бодалды чоргаарал болгаш биче сеткил-биле мынчаар элдээрткен:

*Сүзүглелиң, өөрүшкүн, аарышкың
Шүлүктерим хөөнү болуп куттулуп чор.
«Тыва мен!» дээн ыдык адым ынчангаштың
Дыка бедик, өндүр-чоргаар тудуп чор мен,
Дамырымда ханы аккан тыва чочум.
Дамдың-дыр мен! Далайыңга дузам бар ийин.*

Бистиң календарывыс

Борис ЧЮДЮК 70 харлаан

Борис Чюдюк 1925 чылдың январь 7-де Бай-Тайга кожууннуң Бай-Тал сумузунга төрүттүнген. Ооң адазы Салчак уктуг Айыкай оглу Баадан аңнап, мал азырап амыдырап чораан. Борис Бааданович Чюдюктун 70 харлаанын Кызылдың хөй-ниитизи январьның эгезинде Тываның дыл, чогаал болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга демдеглеп эрттирген.

Б. Б. Чюдюк Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык эге школазын дооскаш, Кызылдың № 2 ортумак школазынга өөренип кирген. 1947 чылда ол школаның эң баштайгы доозукчулары-биле кады бышкан билигннң аттестадын алган. Ол-ла чылын Мөңгүн-Тайга кожууннуң Музур-Аксы школазынга башкылаары-биле томуйлаткан, удатпаанда ол школаны директорлай берген.

Борис Бааданович Чюдюк башкы ажылынга дуржулгазы бедип, хөй-ниитиниң анзы-бүрү эгелээш-кинеринге идепкейлиг киришпишаан, бодунуң он класс хемчээлдиг билишиниң үениң негелделерин

ге дүүшпес чегейин билип чораан. Ынчангаш ол 1952 чылда ажыт-тынган башкы институтунга кирип алган, ону 1954 чылда тыва дыл болгаш чогаал башкылаар дипломнуг дооскан соонда, Бай-Тайга кожууннуң Тээли ортумак школазының башкызы апарган.

Школачы чыдарында-ла, өөрком даргазы, школада комсомол комитетиниң секретары чораан болгаш, ол Тээли школазынга болгаш ол суурнуң чонунга кандыг-даа ажылга организацы, билдилиг мөзүзүн көргүзе берген. Ону удатпайн школа директорунга, 1958 чылда ажылчы чоннар депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүсекчи комитетиниң даргазының оралакчызынга депшиткен, 1961—1963 чылдарда ол-ла райкүүскомнун даргазынга ажылдап турган. Район дүшкенде «Тээли» совхозтун директорунга томуйлаткан. 1965—1980 чылдарда Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик райкүүскомнарының даргазынга ажылдаан. Ооң соонда Тыва АССР-ниң профэвилелдер чөвүлелиниң курорттар эргелелинге,

Россияның төөгү болгаш культура-
ның тураскаалдарын камгалаар
ниитилелдин Тыва салбырының ха-
рыысалгалыг секретарына ажыл-
даан. Амгы үеде хүндүлүг дыш-
танылгаже үнүп, пенсиялаза-даа,
Тываның дыл, чогаал болгаш төө-
гүнүң эртем-шинчилел институту-
нун словарьлар секторунун эртем
ажылдакчызы болуп турар.

Б. Б. Чюдюк — 1953 чылда бол-
ган тоолчулар следунун киржикчи-
зи, улустун аас чогаалын чыып
бжиир ажылга, орус-тыва болгаш
тыва-орус словарьлар чогаадып
тургузарына улуг үлүүн кириген,
шүлүктөр, очерктер бижип чонун-
га бараалгап чоруур. Оон баштай-
гы «Чагытай» деп шүлүү 1947 чыл-
да школачыларның «Улуг-Хемниң
чалгыглары» сеткүүлүгө көстүп
келген. «Чиргилчин» (1981), «Үе-
ниң маңы» (1985), «Овузунуң
Оюн-Билик» (1992) деп шүлүктөр
болгаш шүлүктөөн тоолдар номна-
рының автору. Оон чамдык шүлүк-
тери ырлар болу бергилзэн.

Борис Бааданович Чюдюк Тыва
АССР-ниң Дээди Советиниң ийи
чыгыжының депутаты, Дээди Совет-
тин Президиум кежигүнү чораан.
Оон ажыл-ишчи ачы-хавыязын
үнелеп көргөш, Күш-ажылдың Кы-
зыл тугу орден, «Эрес мадырлыг
күш-ажыл дээш, В. И. Ленинниң
төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл
оюн демдеглээри-биле» база өске-
даа медальдар-биле ону шаңнаан.
РСФСР-ниң улус чырыдышкыны-
ның тергилни деп хөрөк демдээн.
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң
Хүндүлел бижин аңа тывыскаан.

Мога-шылаг чок чымышка да-
дыккан хоочун ишчи, Тываның Чо-
гаалчылар эвилелиниң кежигүнү
Борис Бааданович Чюдюк бодунун
чогаадыкчы ажылын, эртемге ба-
раалгаарын үргүлчүлөп, чаа шү-
лүктөрни, шүлүктөөн тоолдарны
бижип, «Тыва дылдың тайылбыр-
лыг словари» деп улуг хемчээлдиг,
нарын эртем ажылын чогаадып
тургузарына киржип турар.

ЧОГААЛЧЫ, ШҮЛҮКЧҮ, ЭРТЕМДЕН

М. Б. Кенин-Лопсан 1925 чыл-
дың апрель 10-да Чөөн-Хемчик ко-
жуунунун Хөндергейге аңчы, мал-
чын арат Монгуш уктуг Келдегей
оглу Бора-Хөөнүн өг-бүлезинге тө-
рүттүнген. Чадаананың долу эвес
ортумак школазына өөренип кир-
гиче чедир ол ада-иезиниң аалын-
га мал кадарып, тараа тарып, амы-
дыралының эге базымнарын кыл-
ган. 1947 чылда Кызылдың № 2

ортумак школазын дооскаш, Ле-
нинградтың Күрүнэ университеди-
ниң Чөөн чүк факультединиң тыва
салбырына өөренип кирген.

Чайгы дыштанылгаларында Ле-
нинград чоогунда электри станция-
зының тудуунга киржип, азы ше-
риг албанынга хавырбас дээш түр
өөредилгеге келдирткен өске сту-
дент өөрү-биле кады дайынчы бе-
легкел эрттирип турганы Монгуш

Барахович Кенин-Лопсанга улуг дадыгыышкын болган.

Университеттин дипломун алгаш, Монгуш Барахович Кенин-Лопсан Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл болгаш чогаал башкылай берген. Аныак башкының ажылынга ооң школачы чылдарындан тура-ла чогаала сундулуу, С. Е. Малов, В. М. Журминский, В. М. Наделеев ышкаш, чөөн чүктүң дыл-чогаалының алдарлыг шинчээчилери, улуг эртегденнерниң лекцияларындан өөренип алган ханы билиглери деткимче болган.

Монгуш Барахович Кенин-Лопсанның шүлүктери, орус, англи дылдардан окулгалары ол чылдарда солуннарга болгаш «Улуг-Хем» альманахка калбаа-биле парлаттынып эгелээн. Чадаана школазының өөреникчизи Кенин-Лопсанның «Гитлерге килең» деп шүлүү «Дайынчы кыйгы» чыындыга 1943 чылда-ла парлаттынган, а тоожу аймаанга баштайгы шенелдези «Каң эш» деп романдан эгелерни «Улуг-Хемниң чалгыгларынга» чырыткан. Ол сеткүүлдү Кызылдың № 2 школазының чогаал бөлгүмүнүң киржикчилери 1946 — 47 чылдарда боттары хол-биле бижип үндүрүп турган.

Аныак башкы дуржулгалыг чогаалчы апар чыдарын барымдаалааш, М. Б. Кенин-Лопсанны Тываның ном үндүрер чериниң чечен чогаал болгаш уруглар чогаалының редакторунга томуйлаан. Хоочун болгаш аныак тыва чогаалчыларның дыка хөй номнарын редак-

торлап үндүргени ооң чогаалчы болгаш окулдурдукчу мергежилги улам бедидеринге дөгүм болган. В. В. Маяковскийниң «Эки-дир!», А. Т. Твардовскийниң «Ленин болгаш суугужу» деп шүлүглелдерин, Назым Хикметтиң «Ынакшыл дугайында тоол» деп шиизин, Дж. Байроннуң, А. С. Пушкинниң, М. Ю. Лермонтовтуң, Н. А. Некрасовтуң, Леся Украинканың, С. П. Щипачевтуң, А. А. Прокофьевтиң болгаш өске-даа чогаалчыларның шүлүктерин республиканың номчукчуларынга таныштырып, делегей чогаалының эргинелерин тыва дылга окулдурарынга бодунуң көскү үлүүн киирген.

Монгуш Барахович Кенин-Лопсанның шүлүктериниң «Улуг орук» деп баштайгы чыындызы 1956 чылда чырыкче үнген. Ооң дараазында «Октябрьның оглу-дур мен» (1959), «Бичи башкы» (1963), «Чалгыным» (1967) деп шүлүктөр болгаш шүлүглелдер чыындылары парлаттынган. «Танаа-Херел» (1986) деп тоолду шүлүкчүдүп бижээн. Удатпаанда ооң салым-чаяанының тоожучу талантызы чая базып, кыска чечен чугааларны, тоожу чогаалдарны колдады бижииринче албадапкан. Чогаалдың бо айманыга ооң «Улуг-Хемниң шапкыны» (1965) романы бир-ле дугаарында тускай ном бооп чырыкче үнген. Ол чогаал парлаттынган соон дарый ону «тыва романның шапкынчызы», «баштайгы тыва роман» деп бадыткап, бедии-биле критиктер үнелээн.¹ Тоожулаа аймааның

¹ А. К а л з а н. Тыва романның шапкынчызы. «Шын», 1965, октябрь 24., Д. Куулар. Первый тувинский роман. «Улуг-Хем», № 8, 1966.

чогаалдарындан «Херээженниң чор-
сааралы» (1971), «Дээрниң көрүн-
чү» (1974), «Теңиң самы» (1976),
«Хайыралыг Калчан-Шилги» (1978),
база «Чылгычының өө» деп роман-
тетралогия («Чылгычының өө»
(1980), «Кырган-авай өпей ыры»
(1984), «Азаның бичези кончуг»
(1989), «Алдын чүрек» (1992) дээн
дөрт номнуг) парлаттынган. М. Б.
Кенин-Лопсанның шүлүктөрүнүн
болгаш тоожулалдарының «Чогаал-
дар чыындызы» үш том кылдыр
1975, 1993 чылдарда чырыкче үн-
ген.

Орус дылга чогаалчының «Стре-
жина Великой реки» («Настигаю-
щий птицы», 1970, 1977), «Судьба
женщины» (1973), «Танец козеро-
га» (1981), «Киноварь» (1972), «Сле-
ды» (1989) деп номнары парлат-
тынган. Ооң чогаалдарын англи,
немец, итали, моол, казах, якут
болгаш өске-даа дылдарже очул-
дурулаан.

Чогаалчы ажылын соксатпайн,
республика турнирлеринге база ча-
гаалажылга-биле шыдыраа мар-
гылдааларына киржирин үргүл-
чүлөвишаан, М. Б. Кенин-Лопсан
бот өөрөдигелиг аспирантураны
доозуп алгаш, эртем шинчилели
кылырынга эптиин бодааш, Алдан-
Маадыр аттыг чурт-шинчилел му-
зейинче ажылдаары-биле шилчип
алган. Музейниң шугуму-биле эр-
тем командировкаларынга, экспе-
дицияларга киржип, лекциялар
номчуп чорааш, ол бодунуң эртем
ажылынга болгаш чогаалдарынга
ажыглаар арбын материалдарны
чыып алганының түңнелинде «Об-
рядовая практика и фольклор ту-
винского шаманства» (1987) деп

номну Новосибирскиге парладып
үндүргөн, ол темага эртем ажылын
камгалааш, төөгү эртемнериниң
кандидады атты чедип алган. Ты-
ва улустуң бурунгу чаңчыл сагыл-
галарының дугайында ооң дептер-
жигежи тыва школачыларны өөре-
дип кижизидеринге башкыларга
үнелеп четпес деткимче материал-
дарлыг ном болу берген. М. Б. Ке-
нин-Лопсанның хөй чылдарда чыып
чорааш, парлалгага белеткээни хам
алгыштарының чырыкче үнгени
болза тыва бижимел чогаалдың
дөстөлгөн үндөзиннерин долүзү-би-
ле шинчилээринге чугула кедилиг
барымдаа апарган.

Монгуш Борахович Кенин-Лоп-
сан 1944 чылда Тываның араттың
революстуг намының хүрээлеңинге
кирген. Россия Федерациязының
Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү,
хөй-ниитиниң ажылынга идепкей-
лиг киржип чоруур. Алдан-Маадыр
аттыг чурт-шинчилел музейиниң
Суг-Бажында, Чадаанада, Кызыл
хоорайда салбырларын ажыдарын-
га улуг дузаны чедирген. Тыва
хамнарның «Дүңгүр» ниитилели
чогаалчының төөгү эртемнеринге
ачы-хавыязын үнелеп көргөш,
М. Б. Кенин-Лопсанны ол ниити-
лелдин президентизинге соңгаан.
«Дүңгүр» ниитилелдин ажил-чору-
дулгазын билдилиг башкарганы
база хам сүзүктүглерниң хүндүтке-
лин чаалап ап, делегей хамнары-
ның эртем-практиктиг чыгыжын Кы-
зылга эрттирип, эртемге болгаш
сүзүк-чүдүлгеге буяны дээш М. Б.
Кенин-Лопсанны делегейниң хам-
нар ниитилели Делегейниң дириг
шындамалы деп алдын медаль-
биле шаңнаан.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаал болгаш эртем ажылдарына чедишкиннерин бедиибиле үнелээш, ону «Улустарның найыралы» орден-биле шаңнаан, аңаа РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың культуразының алдар-

лыг ажылдакчызы, Тываның улустуң чогаалчызы хүндүлүг аттарны тывыскаан.

Чеден харлаан хоочун чогаалчы шүлүктерни, тоожуларны бижип, эртем-шинчилел ажылдарын чедишкинниг уламчылап турар.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редколлегиязы шүлүкчү, башкы, эртемден Борис Бааданович Чюдюктуң база Тываның улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң кандидады Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның 70 харлааннары-биле холбаштыр оларга чүректің ханызындан изиг байыр чедирип, каң дегкадыкшылды, чаагай аас-кежикти сеткилдин агындан күзевиишаан, чогаадыкчы ижинге болгаш эртем-шинчилел ажылынга шылгараңгай чедишкиннерлиг болурун йөрээп тур.

Салим Сазыгович СҮРҮҢ-ООЛ

Тываның Улустуң чогаалчызы Салим Сазыгович Сүрүң-оол халаа-
тыг кемдээшкинниң уржуундан 1995 чылдың апрель 10-да мөчээн.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол 1924 чылдың апрель 15-те Барыын-
Хемчик кожууннун Ак сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүт-
түнген. Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык эге школазын дооскаш, Кы-
зылдың башкы техникумунун ийиги курузун дооскаш, 1941 чылда Вай-
Тайга, Каа-Хем кожууннарга ажылдай берген. Совпартшколаны, Кызыл-
дың күрүнениң педагогика институтун дооскан.

С. С. Сүрүң-оол СЭКП Тыва обкомунун инструкторунга, Тыванын
ном үндүрер чериниң директорунга, кол редакторунга, радиодамчыдыл-
га комитединиң редакторунга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң ка-
рыысалгалыг секретарына, ТДЛТЭШИ-ниң дыл секторунун эртем ажыл-
дакчызы болуп ажылдап чораан.

Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун баштайгы шүлүктери 1946 чылда
парлаттынган, «Баштайгы ном» (1952), «Мээң аалым» (1957), «Адыжөк»
(1966), «Көк-көк даглар» (1969), «Синие горы» (1975) деп шүлүктөр ном-
нарының, «Чечен чугаалар» (1959, 1960), «Чайгы хүннер» (1963), «Си-
лиг-оолдун чагаалары» (1965), «Ынакшыл-дыр» (1965), «Чолаачыныц
оглу» (1967), «Озалааш хем» (1968), «Лейтенантының даалгазы» (1970),
«Авазынга даңгырак» (1973), «Кымның оглу?» (1980), «Өске кадый»
(1980), «Тывалаар кукун» (1992) деп чечен чугаалар, тоожулар номпа-
рының автору. Ооң чогаалдары Россияның болгаш даштыкы чурттарның
улустарының дылдарына очулдуртунган.

С. С. Сүрүң-оол орус болгаш даштыкы чогаалчыларның шүлүкте-
рин тыва дылче очулдуар ажылга идепкейлиг киржип чораан. Чогаал-
чы чедиги класстың чечен чогаал хрестоматиязын, тыва-орус болгаш
орус-тыва словарьларны турузар ажылга киржип, тыва дылдың тайыл-
бырлыг словарына сөстөр чыып белеткээринге бодунун үлүүн киирген.

Салим Сазыгович Сүрүң-оолдун күш-ажылчы, чогаадыкчы ажыл-
херектерин чазак болгаш хей-ниити бедии-биле үнелээш, аңаа Тываның
Улустуң чогаалчызы хүндүлүг атты тывыскан, «1941 — 1945 ч. ч. «Ада-
чурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай күш-ажылы дээш», «Күш-ажыл-
дың хоочуну» база өске-даа юбилей медальдары, Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң Президиумунун, РСФСР-ниң Парлаалга комитединин, Иштики
херектер яамызының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан. Ооң чогаал-
дарының аныяктарга кижизидикчи ужур-уткалыын барымдаалааш,
ВЛКСМ Тыва обкомунун Хүндүлел дептеринге чогаалчының адын киир
бижип, Тываның Комсомол шаңналының лауреады атты тывыскан.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол хөй-ниитиниң ажылдарына идепкей-лиг киржип, чонунга төлөптиг бараан болуп, хөй санныг номчукчулары-ның бедик үнелелин чедип алган. Бөдүүн, биче сеткилдиг, ажыл-ишке шудургу, эш-өөрзүрек кижиге, салым-чаяанныг чогаалчы Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң чырыткылыг тураскаалы бистиң сагыш-сеткиливишке кезээ монгеде артар.

Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей, В. С. Очур-оол, В. С. Шы-рап, В. Б. Кара-Сал, З. Н. Сат, Т. Ч. Норбу, Ч. Ч.-Д. Ондар, Б. К. Күдерек, Д. И. Чыдым, М. Б. Ховалыг, М. Б. Кенин-Лопсан, О. О. Сувакпит, Ю. Ш. Кюнзегеш, К. К. Кудажы, С. В. Козлова, Е. Д. Танова, К. Ч. Черлиг-оол, А. А. Даржай, Д. С. Куулар, Н. Ш. Куулар, А. У. Күжүгет, З. С. Байсало-ва, Е. В. Антуфьев, Э. Л. Донгак, С. С. Комбу, Э. Б. Мияжит, В. Б. Монгуш, К. Б. Монгуш, М. К. Өлчей-оол, Д. Д. Сары-кай, М. А. Хадаханз, А. Х.-О. Ховалыг.

Тиилелгениң 50 чыл ою

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Хрушев «уруу». Балыкты база чүгеннээр .</i>	3
<i>Михаил Мендуме. Маадыр танкист Бухтуев</i>	17
<i>Борис Лама. Ровно облазын хосташканывыс</i>	40

Тоожулар, чечен чугаалар, чечен чүүлдер

<i>Салим Сүрүң-оол. Каткы кежээзи. Карак шили. Чоруу хөй Мелдер-оол. Хуям-хаям.</i>	65
<i>Алдын-оол Даржаа. Көс-Шилги.</i>	77
<i>Монгуш Кенин-Лопсан. Барыкаан Донгак.</i>	94

Шүлүктөр, шүлүглелдер

<i>Монгуш Өлчей-оол. Кузумуур. Тоолчургу боттуг чугаа</i>	102
<i>Салчак Молдурга. Хоорайдан чагаа. Кызыл-хүнүм ашкалакта . .</i>	106
<i>Куулар Черлиг-оол. Кээргенчиг Хертинежи. Күзээр болза, ажыл-кай баар.</i>	111
<i>Чооду Кара-Күске. Тоолум — Тожу.</i>	114
<i>Олимпиада Бегзикеи. Кырган-ачам дириг-дириг!</i>	116
<i>Николай Куулар. Кышкы чагаа. «Чеже катап хортаннарга...», «Хей-лиг агаар...» Күзүн. Дүлгээзин.</i>	117
<i>Юрий Кюнзегеш. Чонга бараалгадым. Чаа-Хөлге чурттап чорза. Мөңгө Дашты ыдыктаалы</i>	122
<i>Саая Майнак. Чүнү кончуг үнелээр мен.</i>	125
<i>Борис Куулар. «Чалыы шагда...», «Хөрек-чүрек кудараткан...», «Чажыргаш чоор...», «Шүлүктериң...», «Номуң ашкаш...» . .</i>	128
<i>Борис Чюдюк. Шивилимни. Мөңгүлек. Айлаң кужум. Кадай оглу.</i>	130
<i>Сайлыкмаа Комбу. «Сени чоктаан...», «Чемелелге, түрегделге...» .</i>	133
<i>Людмила Санчай. Кыштың эгези. Час. Очул. К. Черлиг-оол. . .</i>	134
<i>Зоя Донгак. Тывам. Ыраан тудум ылап билдим. Амыдырал чаяк-чызы. Кыс-ла болдуң.</i>	135

<i>Мсңги Ооржак. Шүлүктөр.</i>	138
<i>Нича Эртине. Чагыг. «Арыг шынчы ынакшылың...», «Ынакшылым, чүрээмге дыш бербес-тир сен...», Үүлө.</i>	139

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

<i>Чип Чүлдүм. Чоннуң сүзүү сиңген чогаал.</i>	141
<i>Зоя Самдан. «...хөөкүй Тываң аарып кERGЭЭН чүрээ-дир мен...»</i>	148

Бистиң календарывыс

<i>Борис Чюдюк 70 харлаан.</i>	152
<i>«Чогаалчы, шүлүкчү, эртемден</i>	153

УЛУГ-ХЕМ, № 2 (16/94)

1995

Март — апрель

*Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы.*

Редакторы выпуска К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш. Обложка художника В. У. Донгака. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Д. Х. Кюнзегеш. Сдано в набор 11.01.95. Подписано в печать 17.04.95. Формат 60×84^{1/16}. Бумага типографская № 2. Гарнитурa школьная. Печать высокая. Физ. п. л. 10. Усл. п. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,53. Уч. изд. л. 8,91. Тираж 5000 экз. Заказ № 168. Цена свободная. Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Коминформпечати Республики Тыва, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

H-50